

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

22

2000

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISSN 0320-3077

Українське мовознавство

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 22

Київ
Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
2000

Кафедра сучасної української мови Київського університету відновила видання міжвузівського збірника "Українське мовознавство", який виходитиме з періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до збірника можна надсилати за адресою:

03017, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, кафедра сучасної української мови.

Телефони: **221-02-49** – кафедра сучасної української мови;

221-03-15 – кафедра загального мовознавства.

Вимоги до статті:

1. Обсяг – до 10 сторінок машинопису через 2 інтервали.

2. Виноски оформляються за зразком:

Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 154.

Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний? // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 93–95.

Список літератури подається після статті.

3. Стаття подається на дискеті (WORD 6.0 FOR WINDOWS 3.11 або 95, шрифт TIMES ET, розмір 14 для тексту, 12 – для виносок) або надсилається її машинописний варіант для набору на комп'ютері.

4. Обов'язково вказується прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь і вчене звання, домашня адреса і телефони.

Редколегія

Редакційна колегія: *Н.П.Плющ*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *Л.А.Алексієнко*, канд. філол. наук, доц.; *П.І.Білоусенко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.П.Гнатюк*, канд. філол. наук, доц.; *А.П.Грищенко*, д-р філол. наук, проф.; *Н.В.Гуйванюк*, д-р філол. наук, проф.; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *А.П.Загнітко*, д-р філол. наук, проф.; *М.П.Кочерган*, д-р філол. наук, проф.; *І.В.Козленко*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *І.К.Кучеренко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Мацько*, д-р філол. наук, проф.; *А.К.Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.; *О.Д.Пономарів*, д-р філол. наук, проф.; *Є.С.Резушевський*, д-р філол. наук, проф.; *В.Ф.Чемес*, канд. філол. наук, доц.; *В.В.Чумак*, канд. філол. наук, доц.

*Затверджено вченою радою
філологічного факультету
29 жовтня 1999 року*

Адреса редакційної колегії: 03017, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філологічний факультет, тел. 221-02-49.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

До 75-річчя Н.І.Тоцької та І.К.Кучеренка

Вітаємо з 75-річчям видатних українських мовознавців – професорів кафедри української мови філологічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка Ніну Іванівну Тоцьку та Іллю Корнійовича Кучеренка.

Пропонуємо увазі читачів деякі доповіді, виголошені на наукових читаннях з нагоди їхнього ювілею.

**Ніна Тоцька,
Університет "Києво-Могилянська академія"**

Засоби милозвучності української мови

Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер, хоч найменше можуть про це судити самі носії української мови, оскільки для них мова – знаряддя щоденного спілкування, а не об'єкт для спостереження. Але про красу й приємність звучання української мови є більш ніж достатньо усних і писемних свідчень, у тому числі загальновідомих, і звичайних іномовців, і видатних діячів, і фахівців, а з їхніх слів – і українців. Наведемо тут тільки декілька.

Ще в середині минулого століття видатний російський мовознавець-славист І.І.Срезневський звернув увагу на високу музичальність української мови. Він писав: "Сила людей переконана, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи уважить богемській щодо ясноти слів та виразів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть і у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими гнучкістю і багатством синтаксичним, мова поетична, *музикальна* (тут і далі виділення наше – Н.Т.), мальовнича".

Подібно оцінив українську мову за її звучанням тогочасний поет і перекладач українських пісень німецькою мовою В.Боденштедт, який довго жив у Росії і багато подорожував по Україні: "Українська мова *наймелодійніша й найголосніша* поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музикальними *можливостями*".

Спеціальну працю присвятив дослідженню одного аспекту милозвучності української мови – урівноваженню вокалізму з консонантизмом – поет В.Самійленко. У ній він писав: "Відомо було досі, що українська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може, третє або четверте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики..."

Перелік захоплених відгуків про красу української мови взагалі, і передусім її звукової вишуканості, звучності, музикальної граціозності, можна продовжити. Але нагадаємо ще тільки один факт. На конкурсі краси мов у 1934 р. у Парижі українська мова зайняла третє місце після французької і перської. Більшого поширення набула думка, що наша мова за милозвучністю йде після італійської.

І все-таки поняття "милозвучність" у мовознавстві по-справжньому не визначене й не вивчене.

У словниках і наукових працях милозвучність, що ототожнюється з евфонією, має, по суті, два термінологічних значення. По-перше, вона визначається як "добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і

словосполучень"². З другого боку, милозвучність – це звукові засоби "підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті. Цій меті служать звукові повтори різних видів, алітерації, асонанси, ритмічність мови, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі"³. До речі тут відзначити, що деякі лінгвісти розуміють евфонію (милозвучність) тільки в другому значенні (як стилістичний прийом). Див. наприклад, словник О.С.Ахманової⁴ або Д.Е.Розенталя і М.А.Теленкової⁵. Логічно припустити, що вони не визнають першого розуміння означеного терміна. Підтвердженням цього є пряме висловлювання російського мовознавця М.М.Михайлова: "Живучість уявлення про милозвучність одних мов і немилосвучність інших пояснюється тільки індивідуальними смаками і звичками мовців, а також традицією"⁶.

Неважко помітити, що перше тлумачення милозвучності стосується мови в цілому й увага акцентується на тому, як сприймається її звучання: позитивно – негативно, як приємне – неприємне і передбачає порівняння спостережуваної мови з іншою чи іншими. Друге тлумачення характеризує милозвучність як стилістичний прийом, побудований на використанні звукових засобів у конкретному художньому творі даної мови. Вони прив'язані до його змісту, покликані увиразнити його. Крім того, милозвучність у першому розумінні визначається, або правильніше так сказати, регулюється, орфоепічними нормами як неодмінною ознакою української літературної норми, у другому значенні – зумовлюється бажанням і потребою автора увиразнити текст твору.

У результаті попереднього розгляду нам видається доцільним увести в обіг два терміни: власне милозвучність, або просто милозвучність (для першого значення), і другий – це співзвучність (для другого значення).

Якщо співзвучність на матеріалі конкретних художніх творів вивчалася досить ґрунтовно, то розуміння милозвучності лишається майже на рівні імпресіоністичних вражень людей, наділених розумінням красивого, тобто є скоріше естетичною категорією (Пор. наведені вище висловлювання про милозвучність української мови). Досі ще ніхто не виробив наукового доведення більшої чи меншої милозвучності – немилосвучності кожної окремої мови або її місця за цією ознакою в ряду мов.

Тим часом лише милозвучність, обґрунтована конкретними лінгвістичними чи акустичними параметрами, стає науковим поняттям. І такі об'єктивні критерії є в кожній мові, хоч оцінюються вони носіями певної мови та іншими мовцями неоднозначно.

Зосереджуючись на милозвучності української мови, ставимо такі завдання: 1) визначити конкретні фонетичні параметри, які сприяють милозвучності або її забезпечують; 2) встановити, чи однакові ці критерії для носіїв різних мов; 3) вважати милозвучність суто науковим поняттям, чи естетичним, чи тим і тим одночасно; 4) дати відповідь на питання, чи існує загальнолюдське розуміння милозвучності.

Як же вийти на ті об'єктивні показники, які правдоподібно забезпечують сприймання української мови як приємної, звучної, наспівної? Для цього використаємо ті характеристики, які позитивно сприймаються слухачами у музиці, співі, у тому ж мовленні, й дослідимо, чи наділена ними українська мова.

Виходячи з висловлювань і власних спостережень, вважаємо, що милозвучність української мови забезпечує передусім гнучкість, яка має різноманітні виявлення: виразна повнозвучна вимова голосних і приголосних у силь-

них і слабких позиціях, порівняно невелика кількість збігів кількох приголосних, плавна акцентно-ритмічна структура слова, наспівна мелодика тощо.

Гучність – це цілком наукове поняття, яке, на думку деяких учених, з одного боку, рівнозначне з сонорністю, а з другого – дорівнює вокалічності. Справді, ці терміни майже тотожні, але тільки майже. Більшою чи меншою сонорністю (що залежить від участі голосу в творенні звуку) наділені і голосні, і приголосні. А вокалічність мови визначається кількістю голосних порівняно з приголосними в мовному потоці (не в системі!). За даними В.Г.Ветвицького⁷ на кожні 100 звуків у фінській мові 51 голосний і 49 приголосних; в італійській – 48 голосних і 52 приголосні; у російській – 42 голосних і 58 приголосних; у німецькій – 36 голосних і 64 приголосних.

За нашими підрахунками, у системі української мови голосні становлять 15,8%, приголосні – 84,2%. У мовленні (народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови) голосних – 45-46%. Добре видно, що українське народнопоетичне мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського, мало перед ним поступаючись. Щоправда в літературному мовленні українська мова під різними впливами багато в чому втратила свою вокалічність: кількість голосних у ній знижується до 42 %, а кількість приголосних відповідно зростає – 58%.

Вокалічність української мови (власне її гучність) посилюють сонорні приголосні (разом з голосними вони складають 70%) та дзвінки приголосні (особливо враховуючи незначне в цілому оглушення дзвінких у кінці слова та в середині перед наступними глухими). Ці звуки в літературі прийнято називати голосовими.

Посилюють вокалічність мовлення (правильніше – регулюють її) розвинені в українській мові паралельні лексичні й граматичні форми типу: *у – в, і – й, у – в – уві – вві, від – віді – од – оді, з – із – зі, ся – сь, мо – м, ти – ть, би – б, же – ж*. Пор.: *був у тебе – була в тебе; був удома – буду вдома; Василь і Петро – Петро й Василь; у полі – в обід – уєі сні; відняти – відібрати – одібрати – одбігти; з обідом – із сиром – зі мною; спізнився Микола – спізнилась Олена; ходімо разом – ходім утрюх; перемагати й жити – перемагать і жити; був би сьогодні – було б учора; беріть же – бери ж*. А також: *щоб – щоби, хоч – хоча, лиш – лише, більш – більше, знов – знову, звідкіль – звідкіля та інші*. Такі форми дозволяють чергувати голосні й приголосні в мовному потоці, що, в свою чергу, дає можливість уникати зайвого збігу як приголосних, так і голосних, що однаковою мірою небажано.

Особливо зростає кількість таких паралельних форм, якщо звернутися до тих слів, які можуть починатися на *і* або *й*, *у* або *в*. Вони досить численні і також розширюють можливості урівноваження вокалізму з консонантизмом. Пор.: *Іван – до Івана, їти – йти, імення – ймення, імовірно – ймовірно; убогий – вбогий, убрання – вбрання, удень – вдень, вгнути – угнути, уволь – зволю і багато інших подібних слів*.

Уперше спеціально приділив увагу цьому аспектові милозвучності української мови В.Самійленко. У статті "Дбаймо про фонетичну красу української мови" він писав, що "жива народна мова має кілька дуже простих способів до уникнення збігу багатьох шелестівок (приголосних – Н.Т.), і через те слова єднаються плавно, легко до вимови, мова бринить повногласно й музикально"⁸. І трохи нижче: "... паралельні форми... дають змогу рівноважити вокалізм із консонантизмом і надають живій українській мові звучності і плавності"⁹. Як стверджує автор, аналогічними засобами послуговується й італійська мова. І коли українська мова "не займає першого місця по евфонічності", то це головним чином через

те, що "порушує фонетичну рівновагу в бік консонантизму трохи частіше, ніж мови італійська й іспанська"¹⁰.

Посилює гнучкість (сонорність) загалом відкритий характер усіх українських голосних (особливо ж а та е) і тяжіння до відкритого складу. Як справедливо відзначив М. Михайлов: "Роль відкритих складів у створенні милозвучності мовлення очевидна: побудовані за законом висхідної гучності, вони не тільки посилюють загальне звучання мовлення, надають йому плавності, музикальності, але й усувають неприємний для слуху відтінок, який мають шиплячі або свистячі приголосні"¹¹.

Гучності української мови сприяє відсутність редукції, яка взагалі властива мовам з більшою консонантністю. Про значення відсутності редукції для посилення вокальності мови пише грузинський мовознавець Г. М. Гогчадзе. "Позитивні ознаки голосних грузинської мови, – на його думку, – полягають у яскравості їх звучання, а також у тому, що вони не зазнають більш чи менш помітних змін ні від впливу наголосу, ні від сусідства з приголосними звуками, бо стійкість голосних у мові є ознакою вокальності мови"¹². Щоправда в літературі є й інші трактування ролі редукції для естетичної оцінки звучання мовлення. Так, М. Михайлов у згаданій статті пише: "Звуки російського мовлення зазнають великих комбінаторних змін. Наприклад, голосні змінюються не тільки залежно від місця щодо наголосу, але й залежно від якості сусідніх приголосних. Ця фонетична особливість запобігає однозвучності, створює в мовленні своєрідні переливи відтінків"¹³. Неоднакова оцінка того самого явища, очевидно, пов'язана з індивідуальними особливостями естетичних оцінок звучання носіями окремої мови.

Отже, українські голосні, зазнаючи дуже помітної редукції, вимовляються чітко й виразно в усіх позиціях, зберігаючи свою основну якість. Так, М. Ф. Наконечний підкреслював, що ненаголошені голосні в українській літературній мові, "як правило, різко, гостро не різняться своєю вимовою від наголошених: усі складові голосні... в усіх позиціях нормально є звуками повного творення, що зберігають голос, повнозвучну вимову, а також (за нечисленними, порівняно, винятками) й свою якість і в ненаголошених складах (різке скорочення, ослаблення, "напівглуха" вимова їх – рідке й нетипове для української мови явище)"¹⁴.

Власне милозвучність (приємне звучання) забезпечує також вокальна гармонія (або гармонійна асиміляція, або дистантна асиміляція, або гармонія голосних). Це особливий вид регресивної асиміляції голосних у суміжних складах, який полягає в тому, що попередній голосний більше чи менше уподібнюється до наступного голосного. Гармонійна асиміляція властива передусім ненаголошеним голосним е, и, о. Так, ненаголошений е перед наступним складом з голосним високого підняття і, и або у більше наближається до и, ніж у позиції перед обниженими голосними. У свою чергу, ненаголошений и перед голосними нижчого творення, особливо перед а, е, – більше наближається до е. Ненаголошений о перед складом з наголошеним у також набуває відтінку у. Гармонійна асиміляція тісно переплітається з редукцією голосних (хоч вона й слабо виражена), накладаючись на неї й посилюючи її або послаблюючи, коли напрям дії обох явищ виявляється протилежним. Вокальна гармонія голосних робить переходи між звуками більш плавними. Вказівки про вплив дистантної асиміляції голосних в українській мові знаходимо у О. Брока, О. Синявського, М. Наконечного, М. Жовтобрюха та інших. Детально про це явище див. у праці Н. Тоцької¹⁵.

Рівномірний розподіл вокальної енергії в українській мові тісно пов'язаний з неко-нцентрованим словесним наголосом, що виявляється в помірно розподіленому (через 1-2 склади) посиленні й послабленні звуків. Це формує характерну для української мови акцентно-ритмічну структуру слова, яка (для 5-складового слова з наголосом на середньому складі) передається так званою формулою В.О.Богородицького – $1 - 3/4 - 2 - 3/4 - 1 \frac{1}{4}$, побудованою на основі загального сприйняття співвідношення наголошеного й ненаголошеного складів, але акустично в основі такого розподілу лежить тривалість голосних.

Для наочної ілюстрації специфіки української мови наведемо формулу акцентно-ритмічної структури російського слова – О.О.Потебні: $1 - 2 - 3 - 1 - 1$, з якої видно, що ритмічна структура російського слова характеризується значним посиленням наголошеного складу порівняно з ненаголошеними і тим самим сприяє його різкому виділенню, а в переднаголошених складах сила наголошення виразно зростає в напрямку наголошеного складу.

Значне ослаблення (і скорочення) всіх наголошених складів, крім першого переднаголошеного, якраз і створює умови для розвитку сильної редукції (утворення звуків типу Ъ, Ы), характерної для російської вимовної норми на відміну від української, яка, навпаки, характеризується відсутністю яскраво вираженої редукції голосних.

Плавність українського мовлення виявляється і в зіставленні з англійською мовою. Саме до такого висновку приходять О.Ф.Пилипенко, дослідивши питальну інтонацію англійської мови порівняно з українською: "... в основному рівний розподіл часу звучання між голосним наголошеним та сусідніми складами, а також – менш різкі частотні інтервали пояснюються характерною для української мови більшою плавністю мовлення порівняно з англійською".¹⁸

Показана вище ритмічна структура українського слова зближує його з ритмом музичним, пісенним і природно пояснює, чому українська мова сприймається як особливо музикальна. Більше того, цей факт веде нас до розуміння прихованого зв'язку між мовленням і музикою в широкому плані.

Нарешті, українське мовлення характеризується широким мелодичним діапазоном із своєрідною, зосередженою на кінцевому (особливо відкритому) складі та на посилених, що регулярно чергуються з неспосиленими (див. наведену вище формулу В.О.Богородицького), складах наспівною мелодикою, із своєрідними перепадами висоти тону. Щоправда, українська мелодика в плані її суто національного музикального характеру досі ще не досліджена точними методами. Наші висновки базуються на слухових спостереженнях та впливають із практичної роботи у вузі над логоспівом української вимови (у іноземців) та її корекцією (у носіїв).

За свідченням музикознавців, саме в мовній мелодиці, що накладається на специфічну вимову звуків (передусім голосних), закладено основу національного співу: природно поставлена вимова, супроводжувана оригінальною мелодикою, сприяє глибокому, розлогому, вільному, спрямованому в дальчінь звучанню. Отже, "секрет" музикальності української вимови слід шукати у її зв'язку з українською піснею. А сама пісня, неперевершена, чудова, вишла з мови. Власне, українські пісні такі мелодійні і звучні тому, що в основі їх лежить така сама мова.

Ми розглянули ряд чисто лінгвістичних і акустичних параметрів, що характеризують звучання української мови. Вони апріорно є ніби об'єктивним ґрунтом, основою формування естетичних вражень. Поки що ми не знаємо, які з цих параметрів є визначальними, скільки їх треба і в якому вираженні, щоб

мова сприймалася як милозвучна. Тут привертає до себе увагу той факт, що серед європейських мов об'єктивно найбільш вокалічною є фінська (51%), а не італійська (48%), хоч враження музичальності справляє друга, а не перша. Слід думати, що лише комплекс показників різного рівня, причому в певному, не відомому поки що для нас, співвідношенні здатний забезпечити те, що ми сприймаємо позитивно і вважаємо красивим. Поки що не можна, беручи за основу якусь одну ознаку, поділити мови на милозвучні й немилозвучні.

Другий аспект – найскладніший. Милозвучність (як і немилозвучність) оцінюється нами спонтанно, як будь-який витвір мистецтва: музичний, образотворчий, суто природний (явища природи) і т.п. І тут на перший план виступає загальна естетична оцінка: подобається – не подобається, гарно – негарно. Тобто мова сприймається і як явище естетичне. Чим менше зрозуміла для нас мова з погляду змісту, тим більше на перший план виступає емоційна її оцінка, не вимірювана об'єктивними методами.

Таким чином, милозвучність можна розглядати як наукове поняття, засноване на вірогідних доказах, що перевіряються суспільно-історичною практикою людей, і як поняття естетичне, що оцінюється на основі естетичних почуттів, смаків, поглядів, музичних здібностей.

Є підстави вважати, що носії кожної окремої мови, яку витворив народ відповідно до своїх ідеалів, природно, вважають свою мову гарною, милозвучною. Говорячи словами М.Михайлова, "Мова – витвір народу, і кожен народ створив собі мову, відповідну не тільки його рівню й способу його мислення, але й естетичним ідеалам".¹ У такому разі мають рацію ті, хто вважає, що всі мови красиві (не багаті, а красиві своїм звучанням!), некрасивих мов у світі немає.

Разом з тим у деяких мовах, що порівнюються на основі спонтанного слухового сприйняття (а не на основі наукового аналізу окремих параметрів), з погляду іномовців або фахівців, наділених здатністю давати естетичні оцінки звучання відповідно до свого розуміння прекрасного, – виділяють мови більш і менш красиві (милозвучні), так само, як ми розрізняємо, наприклад, твори більш і менш талановитих композиторів, кращі й гірші пісні, окремі музичні твори тощо.

Без спеціальних досліджень важко стверджувати, чи є загальнолюдське розуміння милозвучності мови, хоч практика засвідчує наявність такого критерію для групи, наприклад, європейських мов (пор., наприклад, визнання італійської мови найкрасивішою), або азійських, або африканських. Можливо, серед них є ще якісь вузчі (або ширші) регіональні уподобання, але це, повторюємо, вимагає достовірних статистичних даних.

Очевидно, зважаючи на невеликий мовний матеріал, залучений до спостережень (фактично дві мови – українська та російська), деякі наші висновки видаватимуться певною мірою апіорними, але вони можуть започатковувати ґрунтовні дослідження милозвучності різних мов, виконані з використанням експериментально-фонетичних, психолінгвістичних та статистичних методів дослідження.

¹Самійленко В. Твори : У 2 т. – К., 1958. – Т. 2. – С. 365; ²Ганич І.Д., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 127; Там само. – С. 127-128; ³Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 522; ⁴Розенталь Д.Е., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976. – С. 533; ⁵Михайлов М.М. О благозвучности русской речи // Русская речь. – 1968. – № 2. – С. 51; ⁶Ветвицкий В.Г. Занимательное языкознание (Фонетика, имя существительное). – М., Л., 1966. – С. 19; ⁷Самійленко В. Знач. праця. – С. 366; Там само. – С. 367; ⁸Там само. – С. 365-366; ⁹Михайлов М.М. Указ. раб. – С. 52; ¹⁰Григачадзе Г.Д. О некоторых во-

кально-методических принципах в связи с фонетическими особенностями грузинского языка. – Тбилиси, 1956. – С. 16; ¹³ Михайлов М.М. Указ. раб. – С. 52; ¹⁴ Наконечный М.Ф. Орфоэпичні норми та їх значення // Укр. мова в школі. – 1958. – № 1. – С. 5; ¹⁵ Тоцька Н.И. Дистантная ассимиляция гласных в украинском языке // Теория языка. Методы его исследования и преподавания. – Л., 1981; ¹⁶ Пилипенко О.Ф. Интонация неместоименного вопроса и связанного с ним ответа в современном английском языке: АКД. – К, 1963. – С. 10-11; ¹⁷ Михайлов М.М. Указ. раб. – С. 50.

*Лариса Скалозуб, Зоя Дудник,
Київський університет*

Внесок професора Ніни Іванівни Тоцької в експериментальні дослідження фонетики українського мовлення

Наукова діяльність Ніни Іванівни Тоцької була тісно пов'язана з життям лабораторії експериментальної фонетики. З 1964 до 1984 р., тобто 20 років вона керувала роботою ЛЕФ, хоча співпраця з першим керівником ЛЕФ Іриною Петрівною Сунцовою почалася набагато раніше. За цей період Ніна Іванівна написала докторську дисертацію¹, видала монографію², підручник української мови для іноземців³, стала автором великого розділу про систему голосних української мови у колективній монографії⁴, на основі експериментальних даних написала підручник з фонетики для студентів⁵, збірники вправ з фонетики української літературної мови, мала численні публікації у мовознавчих виданнях, керувала курсовими й дипломними роботами, присвяченими експериментальному дослідженню фонетики української мови, які й досі зберігаються в ЛЕФ і мають наукову цінність.

У науковій роботі ЛЕФ цього періоду переважала експериментальна дослідницька діяльність, а саме створення нових та вдосконалення існуючих експериментальних прийомів, а отже на першому місці була творча робота. Основним чинником пошукової експериментальної діяльності при цьому було представлення закономірностей у сфері артикулятики і, як результат, створення експериментальних матеріалів, фондів, що далі служили об'єктом експериментальних наукових досліджень, а також матеріалом у науково-методичній роботі.

За цей період виросло ціле покоління експериментаторів-фонетиків. Поступово розширюється об'єкт експериментальних досліджень. У 1964-1984 рр. для написання наукових та методичних робіт на базі лабораторії експериментальної фонетики інструментально досліджувалися: українська мова, сегментні явища (Н.І.Тоцька, Л.І.Прокопова) німецька мова, сегментні явища (Е.І.Лисенко, А.К.Текорюс, Л.І.Прокопова) англійська мова, несегментні явища (Т.С.Міщенко).

На базі експериментальних даних, отриманих в ЛЕФ, порівнювалися звукові системи мов: німецької, англійської, французької, української, російської (І.П.Сунцова, Е.І.Лисенко, Л.І.Прокопова, М.Я.Дем'яненко, Т.С.Міщенко); української, російської (Н.І.Тоцька, Л.Г.Скалозуб, Н.П.Яковенко), індонезійської, російської (П.С.Вовк), фарсі, пушту, російської (Р.І.Ремізовська), суахілі, російської (Л.С.Головяхина), дарі, російської (С.І.Помозова), іспанської на Кубі, російської (Л.Г.Скалозуб, Н.Б.Коробейникова), каракалпакської, російської (Р.С.Бекназарова), новогрецької, російської (Д.Д.Баколас), корейської, російської (Л.Г.Скалозуб), китайської, української (Т.С.Міщенко), індонезійської, російської (П.С.Вовк), говірки української та російської мов (Н.І.Тоцька, Л.І.Прокопова, Л.Ф.Ципцюра).

Найголовнішим для науково-дослідної діяльності ЛЕФ протягом 1964-1984 рр. було поглиблене вивчення звукової будови української літературної мови (як сегментні, так і несегментні явища), вивчення українських діалектів на базі створення і використання нових експериментальних прийомів. Лабораторні заняття і консультації з української фонетики проводили вже з використанням нових, створених в ЛЕФ експериментальних матеріалів.

На початку 60-х рр. Ніна Іванівна Тоцька широко використовувала прийом прямого палатографування для нового в експерименталістиці того часу дослідження варіювання сегментів у різних комбінаторно-позиційних умовах. Артикуляції голосних зведено до двох типів: більш переднього і більш заднього. Є факти, що вказують на системність прояву більшої/меншої задньорядності голосних: окремий голосний буде більш задній, якщо всі голосні будуть більш задніми. В цьому виявлено типовість.

Є всі підстави визнати здійснення цього дослідження унікальним тому, що вперше експериментальні прийоми послужили вивченню і встановленню *системності* сегментних явищ українських діалектів.

Визначальна роль у створенні фонетики української літературної мови і мовлення на базі експериментальних даних належить саме професору Ніні Іванівні Тоцькій. Найбільш визначальним у її науковому доробку в галузі фонетики є монографія "Голосні фонемі української літературної мови", що вийшла у світ на початку 1973 р. Вокалізм українського мовлення автор досліджувала за допомогою комплексу прийомів: *осцилографування, динамічного спектрографування, палатографування та кінорентгенографування*. Саме Н.І.Тоцькою вперше здійснено рентгенокінематографічне дослідження українських голосних (1954 р.) та їх динамічне спектрографування (1969 р.).

Не можна не зазначити, яку вагу має ця робота для сучасних експериментальних досліджень. Проблематика дослідження охоплює, крім техніки експериментального створення, фонетичного опису артикуляційних та акустичних характеристик голосних та позиційних модифікацій голосних (опису ненаголошених алофонів порівняно з наголошеними для розв'язання питання про редукцію), вирішення проблеми членування мовного потоку, ґрунтовний фонологічний аналіз фонетичних явищ. У монографії подається також декілька методик вимірів кр-графічних даних.

Спостереження над кр-схемами та палатограмами голосних завершуються представленням артикуляційної класифікаційної схеми наголошених фонем української літературної мови, "що виступають в ізолюванні або максимально незалежній позиції, яка має вигляд неправильної трапеції". Вивчаючи експериментальні матеріали, автор торкається важливого для розвитку експериментальних досліджень питання про сегментацію мовленнєвого потоку⁸. Розуміння сегментації на матеріалах кр-графування розвивається в межах виділення загальних ознак, що повторюються на межі голосного і приголосного та навпаки – в межах складу.

Крім кр-графічних використовувалися матеріали фотозйомки губних артикуляцій, а також міографії. Міографічні вимірювання проводились в лабораторії електрофізіології Київського ортопедичного інституту під керівництвом В.І.Табіна. Описано принцип роботи ОГ (обертальної голівки), як електронного аналізатора звуку, створеного в ЛЕФ. Акустичні характеристики голосних визначаються передусім за допомогою спектрографічного аналізу. Спектральний запис автор здійснила в ЛЕФ Ленінградського університету на динамічному спектрометрі типу "Vizable speech". Записано одно-, дво- та багатоскладові слова. Автор подає класифікацію

голосних української мови на основі показників форманти першої (F1) і форманти другої (F2), але вважає, що "з огляду на неозначеність F2 голосних [o] та [y] вона (ця класифікація) лише приблизно відтворює співвідношення голосних".

Багато уваги Н.І.Тоцька приділяє спірним фонологічним проблемам. Окремо вона зупиняється на питанні про статус "и": "самостійна фонема чи алофон фонем "і". Наводячи десять аргументів, які, за її думкою, говорять про опозицію "и" та "і" як самостійних фонем, автор вичерпно обґрунтовує автономність цих голосних фонем".

Подані у монографії дані та висновки є цінними не тільки з наукового погляду, а й становлять інтерес для носія мови в аспекті усвідомлення артикуляторних дій та зусиль. Так, наприклад, прийом міографування дозволив узагальнити ознаки зростання м'язової напруженості при вимовлянні голосних і встановити таку градацію за кількістю біопотенціалів: "найменш напруженою виявилась фонема [a], а найбільш напруженими – фонем [y], [i]"¹¹. По шкалі напруженості голосні стоять у такій послідовності: а, е, и, і, о, у.

При дослідженні змін голосних у мовному потоці використовуються дані динамічних спектрограм, КР-графії і слуховий аналіз, оскільки саме модифікації потребують вивчення не тільки стаціонарних фаз творення звуків, а й перехідних сегментів. Порівнюючи стаціонарну фазу і перехідні частини, автор наводить цікаві спостереження, що в швидкому темпі вимовляння скорочується характерна частина, а перехідні – зберігаються. З іншого боку, під впливом палаталізованих приголосних тривалість перехідного сегменту помітно зростає, тобто "загальна тривалість голосних, – за автором, – між палаталізованими зростає ... проте стаціонарна частина при цьому скорочується"¹². Ніна Іванівна вважає, що тривалість і якість перехідних фаз голосних залежить передусім від місця утворення сусіднього приголосного, від ступеня гоморгантності з сусіднім приголосним. Наприклад, на голосні [o], [y] задньоязикові впливають менше, ніж передньоязикові, палаталізовані передньоязикові більше впливають на голосні заднього ряду. Найбільш помітними автор визнає якісні взаємовпливи, а модальні характеристики приголосних, зокрема, проривність, щільність "відчутного впливу на якість голосного не справляють". Остаточний висновок здається специфічним для українського мовлення: "чим більше змінюється голосний під впливом консонантного оточення, тим довші його перехідні сегменти, а разом з тим, і більша тривалість голосного в цілому"¹³. Можна доповнити те, що було сказано автором про загальну вокалічність українського мовлення, а саме, що вона у більшій мірі зберігається саме завдяки стабільності стаціонарних сегментів, а також завдяки збільшенню загальної тривалості перехідних сегментів у різному консонантному оточенні. Автор також визначила несиметричність впливу попереднього й наступного приголосного. Перша перехідна фаза голосного завжди зазнає більшого впливу попереднього приголосного, ніж друга – наступного приголосного. Такий висновок є цінним з погляду цілісної артикуляторної організації складу, яка визначає тенденцію до переважання при складоподілі відкритих складів.

За спостереженнями автора над модифікаціями голосних, наприклад після палаталізованого перед твердим, ненаголошений алофон а фактично не вживається. На його місці виступає алофон е, а між двома палаталізованими цей е переходить навіть в і. Ненаголошений е після м'якого приголосного стає більш закритим і переднім. Автор тут фіксує алофон "який можна назвати відкритим и". Ніна Іванівна також вважає, що в швидкій вимові розмовного

стилю ненаголошений є "може почергуватися з відкритим і"¹⁴. В цьому автор визнає специфіку українського мовлення.

У висновках про позиційні звукові зміни Н.І.Тоцька відзначає втрату напруженості і тривалості ненаголошених голосних, "при цьому верхні голосні просуваються вниз, а нижні вгору" а також те, що ненаголошені голосні добре розрізняються і артикуляторно, і акустично. Зроблено цікавий висновок про те, що в українській мові є тенденція періодичного скорочення наголошених голосних через один, або через два склади, в той час, як у російській мові тривалість голосних зменшується в міру віддалення від наголошеного складу¹⁵.

Суттєвим у дослідженні є висновок про те, що наголошені та ненаголошені алофони українських голосних чітко розрізняються між собою за артикуляційними ознаками. При цьому в них зберігаються і спільні артикуляційні риси. Дослідження алофонів українських голосних за методикою, яка використовує відносну векторну віддаленість, дало можливість вичленити артикуляційні параметри, що є *суттєвими* для ідентифікації голосних як алофонів однієї фонемі. Такими виявилися ознаки ступеня підйому і ступеня лабіалізації голосних. Ці параметри, на думку автора, і можуть розглядатися як "фонетичні кореляти диференційних ознак українських голосних"¹⁶.

Результати, зібрані в монографії, набагато ширші за обсягом і змістом, ніж наведені в поданій статті. Вони дають усі підстави сказати, що Ніною Іванівною Тоцькою виконано велику роботу, цінність якої актуальна й сьогодні. Монографія Ніни Іванівни Тоцької "Голосні фонемі української літературної мови" є фундаментальним внеском в україністику, зокрема в дослідження фонетики української мови, і належить до першоджерел, без урахування яких не можуть продовжуватися наукові пошуки в сфері звукової будови української мови.

Більше того, за глибиною здійсненого пошуку ця робота, як і всі інші наукові праці автора, стоїть у ряду таких робіт, що мають загальнолюдську цінність, оскільки, відбиваючи риси особистості автора, здійснене дослідження пронизане єдиною метою: людино, пізнай себе.

¹Тоцька Н.І. Гласные фонемы украинского литературного языка. (Экспериментально-фонетическое исследование) // Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – К., 1975; ²Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973; ³Жлуктенко Ю.О., Тоцька Н.І., Молодід Т.К. Підручник української мови. – К., 1973; ⁴Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1969. Розділ. Голосні звуки. – С. 50-130; ⁵Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. – К., 1981; ⁶Прокопова Л.І., Тоцька Н.І., Скворцов В.О. Пряме палатографування в експедиційній роботі // IX респ. діалектол. нарада. Тези доповідей. – К., 1962; ⁷Прокопова Л.І., Скворцов В.О., Тоцька Н.І. Пряме палатографування українських голосних і приголосних // Литання історії та культури слов'ян. – К., 1963. – Ч. II; ⁸Тоцька Н.І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови // Праці XI респ. діалектол. наради. – К., 1964; ⁹Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973. – С. 119-120; ¹⁰Там само. – С. 21; ¹¹Там само. – С. 122; ¹²Там само. – С. 85-87; ¹³Там само. – С. 118; ¹⁴Там само. – С. 136, примітка 20; ¹⁵Там само. – С. 165; ¹⁶Там само. – С. 167; ¹⁷Там само. – С. 189-190; ¹⁸Там само. – С. 173; ¹⁹Там само. – С. 192.

До питання про відношення понять
"словосполучення" і "фразеологічне сполучення"

Одним із аспектів проблеми визначення об'єму категорії словосполучення є питання взаємовідношення понять "словосполучення" і "фразеологічне сполучення".

Поширена думка зводиться до визнання несумісності й протиставлення поняття "синтаксичне словосполучення" несинтаксичному утворенню – "фразеологічному сполученню" (ФС).

"Під словосполученням розуміємо такі синтаксично-семантичні єдності, утворені за нормами і правилами національної мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в лексично членній формі назву предмета, поняття чи уявлення"¹.

Словосполучення характеризується такими ознаками:

1. Воно є одиницею номінативною, позначає одне, але розчленоване поняття.
2. Будується в процесі мовлення за певними моделями.
3. Є смисловим і граматичним поєднанням слів за законами даної мови.
4. До словосполучень належать у широкому розумінні двочленні підрядні об'єднання слів.

5. У словосполученні виділяють два елементи: головне (стрижневе) слово і залежне, наприклад: у словосполученні *зелене листя* головним буде слово *листя*, а залежним *зелене*.

6. За способом вираження головного слова розрізняють словосполучення іменні, які розпадаються на субстантивні, ад'єктивні, прономінальні, нумеральні: *естетичне виховання, повний енергій, хтось із пасажирів, десять кілограмів*; прислівникові (адвербіальні): *дуже тихо*; дієслівні (вербальні): *співати пісню*.

7. За характером смислових зв'язків між головним і залежним словом розрізняють словосполучення атрибутивні, у яких залежне слово конкретизує головне з боку ознаки: *ясний день*; об'єктні, у яких смислові зв'язки встановлюються між головним словом зі значенням дії (ознаки) і залежним назвою предмета, на який переходить дія (ознака): *керувати лабораторією, схожий на маму*, обставинні, у яких смислові зв'язки встановлюються між головним словом зі значенням дії і залежним зі значенням характеристики дії: *розпочати вчасно*.

ФС визначається як "аналітичний за структурою, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який утворюється внаслідок інтегративної дифузії лексичних і граматичних значень свого вільносинтаксичного генотипу, зумовленої процесами вторинного семіозису"².

Відправними точками протиставлення ФС синтаксичним словосполученням є такі положення:

1. Визначальною властивістю фразеологічної одиниці (ФО) є семантична спаяність, нерозкладність слів, що її утворюють. Семантична цілісність обумовлена "деактуалізацією компонентів, які входять до складу фразеологізму"³.

2. ФО є стійкими словесними блоками, які протиставляються синтаксичним словосполученням як готові мовні утворення, не створювані, а відтворювані в процесі конструювання речень.

3. Семантична цілісність ФО обумовлює стабільність її лексичного складу.

4. Семантична цілісність має три ступені, які визначають три типи ФО:

а) фразеологічні зрощення – немотивовані одиниці, у значенні яких "не має ніякого зв'язку, навіть потенційного, із значенням їх компонентів"⁴: *замилувати очі, бити байдиди*;

б) фразеологічні єдності, цілісне значення яких, певною мірою, мотивується значенням компонентів: *прикусити язика, біла ворона*;

в) фразеологічні сполучення – "тип фраз, що створюються реалізацією невільних значень слів"⁵: *мертва тиша, одержати перемогу*.

Практичним критерієм відмежування синтаксичного словосполучення від фразеологічного сполучення є можливість заміни останнього словом. Що в науці носить назву "теорії еквівалентності".

Прихильники цієї теорії фактично розуміють ФС як нарізнооформлений варіант слова, а не синтаксичну одиницю, спираючись на такі властивості ФС, як цілісність значення, стійкість, відтворюваність, здатність виступати в ролі одного члена речення.

Але всі ці аргументи при детальному розгляді ФС виявляються недостатньо переконливими.

Умовно деякі ФС можна витлумачити одним словом, тобто підібрати до них лексичний синонім, але не всі ФС мають такі еквіваленти, та і фразеологічне значення є семантично ширшим, ніж значення слова. У більшості випадків фразеологічне значення можна передати лише за допомогою словосполучень або речень. Наприклад, значення фразеологізму *заварити кашу (пиво, халелу)* у фразеологічному словнику тлумачиться так: "затіяти щось дуже складне, клопітне, що загрожує неприємними наслідками"⁶, а фразеологізму *біла ворона* – "той, хто виділяється серед інших чимось незвичайним, зовсім не схожий на інших".

Досягнення в галузі дослідження природи фразеологічного значення (А.М.Мелерович, М.Ф.Алефіренко) ставлять під сумнів твердження про немотивованість і невиводимість фразеологічного значення зі значень складників.

Загальноновизнано, що ФС виникають на базі вільних словосполучень, а фразеологічне значення виникає в результаті "метафоризації вільного словосполучення"⁸.

"Членимість ФО в плані вираження на словоформи і сполучення лексем створює умови для паралельного членування плану змісту на смислові відрізки, які співвідносяться з окремими лексичними компонентами або сполученням компонентів у складі ФО"⁹.

Вже у самій граматичній структурі ФО закладено можливість поєднання таких абстрактних елементів значення, як предметність й атрибутивність, процесуальність і обставинність. Наприклад, у ФС *стріляний горобець, ридма ридати слова стріляний*, *ридма* завдяки своїй граматичній оформленості й живим синтаксичним зв'язкам співвідносяться з прикметником і прислівником і виконують функцію означень при іменнику й дієслові. Вони асоціюються з тією частиною фразеологічного значення, яка пов'язана з якісною характеристикою. Розглянуті ФС є прикладами ідіом.

Членимість і мотивованість значення фразеологічних сполучень є очевидною, бо вони, власне, і створюються реалізацією невільного значення одного із слів; друге – вжите у своєму прямому значенні, яке є не зв'язаним. Наприклад, у фразеологічному сполученні *малиновий дзвін* слово *дзвін* – має пряме значення, *малиновий* – переносне зв'язане значення, яке є синонімічним до лексики "милозвучний".

Явна семантична автономність одного слова у фразеологічному сполученні обумовлює і достатню автономність другого слова.

Звідси випливає висновок, що "значення фразеологічної одиниці неминуче абстрагуються від сукупності значень слів, які входять до її складу..."¹⁰.

Так і "семантична структура словосполучень ... складається не з арифметичної суми лексичних значень їх компонентів ...", а "останні хоч і мотивують семантичну структуру сполук, все ж не входять до її складу в повному обсязі"¹¹.

Як вище зазначалось, генетичною основою ФО є звичайні синтаксичні словосполучення. Отож структурна відповідність ФС словосполученням загальновизнана.

У сучасній українській мові фраземи в основному побудовані за такими граматичними моделями: а) прикметник + іменник: *філософський камінь, золоте дно*; б) іменник (у Н.в.) + іменник (у непрямому відмінку): *дама серця, сіль землі*; в) іменник + іменник з прийменником: *людина у футлярі, язик без кісток*; г) дієслово + іменник (з прийменником і без нього): *стати на ноги, розпустити язика*; ґ) дієслово + прислівник: *високо літати, дивитися згорі*; д) дієприслівник + іменник: *знітивши серце, зіцпивши зуби*.

Як бачимо, ФС утворюються за структурними схемами синтаксичних словосполучень. У ролі граматично опорних слів у структурі синтаксичних словосполучень виступають такі частини мови, як іменник, прикметник, дієслово, прислівник. Фразеологізми, повторюючи структурну схему генетичного синтаксичного словосполучення, теж співвідносяться з цими класами слів: субстантивні (*біла ворона, лиха година*); ад'єктивні (*нечистий на руку, одним миром мазані*); дієслівні (*випрішки продавати, бити чолом*); адвербіальні (з ґрхом *пополам, зіцпивши зуби*).

Наведені вище приклади свідчать, що у ФС словесні знаки поєднуються за певними законами. Граматичні моделі регламентують сполучуваність лексичних компонентів ФС, бо "думка, виражена простим розташуванням слів, тобто синтаксично не організованим мовленням, принципово кажучи, залишається нереалізованою або неповністю реалізованою"¹².

Немає в українській мові ФС *білий ворона* або *ловити гава*, а є словосполучення *біла ворона, ловити гави*.

Той факт, що ФС відтворюються в готовому вигляді, а не створюються в процесі мовлення, ще не є доказом "омертвіння" синтаксичних зв'язків між словами. Їх реальне існування не залежить від того, чи момент створення мовної одиниці збігається з моментом мовного акту чи ні.

Реальних ознак "відмирання" внутрішньосинтаксичних зв'язків між компонентами змінних фразеологізмів фактично немає. Зате є ряд показників їх наявності.

Так, наприклад, можливість варіювання слів у складі ФС.

У ФС *лиха година* можливе вживання варіантів прикметника (*важка, гірка, тяжка*) у ФС *викидати штуки* варіюється іменник (*фортелі, фіґлі, фокуси*). Можливість варіювання є свідченням часткової наповнюваності моделі ФС у першому випадку "прикметник + іменник", у другому – "дієслово + іменник".

Слова у складі ФС, зберігаючи самостійну синтаксичну валентність, можуть приєднувати додаткові компоненти. Одним з типових зразків такого ускладнення є поширення одного з компонентів ФО прикметником у ролі означення, наприклад: "*Стожильний морський вовк, ревнивий хранитель чистоти традицій, буде він для них постаттю малореальною, виступатиме здебільшого у якихось смішних та курйозних ситуаціях, одне слово, буде істота напіємфічна*" (О Гончар), пор.: *морський вовк*.

Фактичний матеріал свідчить, що ФО може поширюватись, крім означення, і додатком, наприклад: *"Позаяк хазяйство Солом'яників розвіяв вітер невдач, а задарма їсти тітчин хліб мені не хотілось, я старатливо бив у саду березовим оцупком байдики, виляски прудко розбігалися довкола, а мені тільки того й треба було – хай тітка ... чує, що я не гуляю"* (В.Дрозд), пор.: *бити байдики*.

Показником внутрішньосинтаксичних зв'язків у ФС є і можливість словозміни стержневого слова у процесі мовленнєвої реалізації, наприклад: *лиха година, лихої години, у лиху годину, бив (била, били, бив би, битиму, б'ю, б'ючи) байдики*.

Таким чином, синтаксичні зв'язки між словами у ФС аналогічні зв'язкам у синтаксичному словосполученні: узгодження (*крокодилячі сльози, ласий шматок*); керування (*склепити очі, розбити макітру*); прилягання (*дати прикурити, жити зозулею*).

"Зважаючи на те, що синтаксис вивчає одиниці зв'язної мови абстраговано від їх змісту, що синтаксис цікавить узагальнено-граматична семантика словесних сполук, під чим розуміють смислові відношення між словами, які є складниками сполук (взяти хоча б у вузькому розумінні – атрибутивні, об'єктні, обставинні), – ми не можемо не визнати, – стверджує проф. І.К.Кучеренко, – що в цьому плані – у плані узагальнено-граматичного значення – фразеологічні сполучення не відрізняються від вільних: граматичні значення в них однакові".

Виходячи із сказаного, можна виділити ФС, в яких слова перебувають в атрибутивних відношеннях: *білі мухи, дама серця*; об'єктних відношеннях: *бити байдики, ловити гави*; обставинних відношеннях: *кинутись навітікача, високо літати*.

Займаючи певне місце в мовному ланцюгу, ФС виконують роль одного члена речення як головного, так і другорядного: *"Чумацький Шлях розколює небо навпіл ..."* (М.Стецьмах) – підмет; *"А вони думають, що я собі байдики була стільки років на вітрячках"* (В.Земляк) – присудок; *"Меткі на вигадки дівчата заводили пісень, що мутили душу Нестерові"* (К.Гордієнко) – означення; *"Білим світом закликаю, Хомо, скажи, що в тебе на мислі"* (Є.Гуцало) – додаток; *"Дивись, інший і не дурний, і учений, а все в нього через пень-колоду виходить, бо свого не найшов"* (М.Стецьмах) – обставини.

Характер синтаксичної сполучуваності ФС у контексті обумовлюється граматичною організацією та особливостями вираження граматично стержневого слова.

Структурний зв'язок ФС із словами в реченні визначається синтаксичною позицією: у функції головних членів речення вони координуються у формах числових і особових (родових) характеристик; у функції означення узгоджується через парадигматичні родові та відмінкові форми стержневого прикметника; у функції додатка граматичний зв'язок з поширюваним дієсловом забезпечується парадигматичними формами відмінків стержневого іменника.

Таким чином, зв'язки з іншими елементами в синтагматичному ряду ФС реалізують, як членими синтаксичні одиниці, через парадигматичні форми стержневого слова.

Отже, й у плані семантичному, й у плані граматичному ФС є членимою одиницею з реально існуючими внутрішньосинтаксичними зв'язками. Протиставлення двох одиниць одного порядку – "синтаксичних словосполучень" і "фразеологічних сполучень" лише тому, що останні не створюються в процесі мовлення, а відтворюються в готовому вигляді і мають вищий ступінь семантичної злитості, є безпідставним. Названі диференціюючі ознаки ФС (від-

творюваність, семантична цілісність) обумовлюють можливість розглядати їх як різновид синтаксичних словосполучень.

¹Удовиченко Г.Н. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К., 1968. – С. 11; ²Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х., 1987. – С. 4; ³Жуков В.П. Семантика фразеологічних оборотів. – М., 1978. – С. 7; ⁴Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. труды: Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 145; ⁵Там само. – С. 159; ⁶Фразеологічний словник укр. мови / Упоряд. В.М.Білоноженко та ін. – К., 1993. – С. 299; ⁷Там само. – С. 146; ⁸Жуков В.П. Зазнач. праця. – С. 18; ⁹Мелерович А.М. Семантический анализ фразеологических единиц // Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 65; ¹⁰Там само. – С. 73; ¹¹Удовиченко Г.Н. Зазнач. праця. – С. 13; ¹²Амосова М.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1963. – С. 158; ¹³Кучеренко І.К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису // Українське мовознавство. – 1983. – Вип. 10. – С. 12.

Лексика. Фразеологія. Семантика

*Наталія Дарчук,
Київський університет*

Лексико-граматична омонімія в українській та російській мовах

Явище омонімії здавна цікавить дослідників. І хоча є погляд, що омоніми – явище випадкове, що це не лінгвістична, а колекційна проблема¹, що омоніми можуть цікавити лише істориків мови², що пізнавальне значення їх мізерне³, величезна кількість досліджень, які проводяться на матеріалі різних мов, свідчить про постійний інтерес до цього "нецікавого", "випадкового" явища⁴.

Той факт, що омонімія широко представлена в мовах світу, означає, що говорити про випадковість омонімії необачливо. Дійсно, поява в мові омонімічних слів може бути випадковою саме для цієї конкретної пари слів. Слова можуть випадково збігтися за звучанням, написанням і стати омонімами; омоніми можуть утворитися внаслідок розходження значень полісемантичного слова; нарешті, запозичені з іншої мови слова можуть випадково збігатися за звучанням зі словами, наявними у мові. Але усі ці причини є дією факторів, які не можна вважати випадковими. Фонологічна система, як і лексико-семантична система мови, перебуває весь час у русі, і це призводить до появи омонімів, які є закономірним результатом розвитку та функціонування мов. Питання не в тім, чому омоніми виникають, а в тім, що вони є іманентною ознакою природних мов⁵.

Омонімія – це порушення "закона знака": при омонімії одному і тому ж позначаючому відповідають різні позначувані, тобто такі, між якими немає нічого спільного. Звертаючись до омонімії, дослідники намагаються зрозуміти, як мова "терпить" таке порушення мовного знака. Відповіді на це питання поки що немає, але зрозуміло одне: збереження омонімів у мові – явище не випадкове, а закономірне. Оскільки мова – семіотична система з нежорстким співвідношенням між позначаючим і позначуваним, то очевидно, що, по-перше, закон знака зберігається, інакше процес комунікації був би неможливий, а, по-друге, за певних обставин допускається і порушення цього закону⁶. За яких умов це відбувається, який допустимий відсоток цих порушень, чи однаковий він у різних мовах, чи різний – все це поки що не ясно і потребує вивчення.

У системі сучасної української літературної мови функціонують три типи омонімів:

– лексичні (*балка* – *балка*; це різні слова з різними значеннями, що виражаються тотожними омографічними формами у межах одного лексико-граматичного класу);

– лексико-граматичні – пов'язані із співіснуванням в одній графемній формі різних семантико-граматичних категоріальних значень, утілених у різних лексичних одиницях – омонімічних словах різних частин мови (*мати* – ім./дієсл.)

– граматичні, які мають тотожні лексичні значення і відмінні граматичні, але у межах однієї частини мови (*міні* – Р. одн. / Д. одн. / Н. мн.).

Мета даної роботи – виявити всі можливі лексико-граматичні омоніми за матеріалами словників української та російської мов та дати їм порівняльну характеристику. Така увага до цього типу омонімів зумовлена тим, що дані про лексичні омоніми української мови вже відомі, створено словник омонімів за редакцією М. Кочергана¹. Словник лексико-граматичних омонімів створити вручну дуже важко. Ця робота стала можливою лише завдяки автоматичному морфологічному аналізу (АМА) української та російської мов, розробленому дослідницькою групою співробітників Інституту мовознавства та Київського університету. В системі АМА передбачена можливість робити аналіз та синтез парадигми кожного відмінюваного слова і, маючи усі словформи усіх відмінюваних слів та послідовно порівнюючи їх, можна автоматично укласти омонімічний ланцюжок словформ і слів. Це і репрезентує лексико-граматичну омонімію мови. Матеріалом для аналізу були 3 млн словформ української та 3 млн словформ російської мови, автоматично одержані в результаті синтезу парадигм слів "Орфографічний словник української мови"² та "Орфографический словарь русского языка"³. В АМА передбачено автоматичне кодування форм слів за двоелементним кодом, перша буква якого означає приналежність до частини мови, а друга – граматичні характеристики (рід, число, відмінок, особа). Для слів, які вступають у омонімічні відношення, передбачений так званий диз'юнктивний код, який і є показником омонімії.

У результаті експерименту було одержано 716 диз'юнктивних ланцюжків української мови та 543 російської, омонімія зафіксована у 581305 словформах української та у 482839 словформах російської мови. Трохи менше половини ланцюжків в обох мовах – це граматичні омоніми, які є виявом парадигматичних і синтагматичних зв'язків конкретних форм слова у мовній системі. Складне поєднання морфологічних ознак свідчить про нерівномірність їх розподілу в обох мовах. Цікавим є той факт, що граматичні омоніми в українській мові становлять 89,9% усіх лексико-граматичних омонімів, а в російській мові – 60,08%.

Міжродова граматична омонімія в українській та російській мовах також дає суттєво різні показники: в українській мові вдвічі більше омонімічних ланцюжків (укр. – 218, рос. – 134, що зафіксовано у 8304 словформах української та 3526 – російської мови). Але слід зауважити, що граматична омонімія щодо якісних та кількісних характеристик потребує спеціального детального розгляду, тому ми обмежились поки що загальною оцінкою результатів.

Більше половини омонімічних ланцюжків – лексико-граматичні омоніми,⁴ що виникли в обох мовах унаслідок взаємопереходів серед частин мови, але це не оказіональне явище, а цілком закономірний процес, що свідчить про рух мови, про її розвиток. Як показали дані, в лексико-граматичних омонімах як в кількісному, так і якісному плані "лідірує" українська мова.

У відношення омонімії вступають:

1) частина парадигми і повна парадигма змінюваних слів. Це найбільш характерно для прикметників та дієприкметників і субстантивів (*голосний, рум'яна, дані, осінню, авторів, будні, опалу, білі*). Слід відзначити майже однакову кіль-

кість омонімічних ланцюжків в обох мовах, однак в українській мові зафіксовано втричі більше лексем, які субстантивуються (103 ланцюжки – це 6909 словоформ української мови та 101 ланцюжок – 1693 російської мови). Якщо дати загальну характеристику словам цього класу, то це група слів на позначення особи (*учений, вартовий, військовий*), іменники жіночого роду з різним значенням (*операційна, апаратна, зв'язкова, лютий, доповідна*);

2) частина парадигми змінюваних слів. Це ланцюжки, які включають:

– дієслово-іменник (98 ланцюжків – українська мова / 4827 словоформ), (76 ланцюжків – російська мова / 1207 словоформ). Наприклад, в українській мові: *брати, віз, ходи, пили, кури, клеїмо, вибори, світи, мати*; в російській мові: *гребли, дали, надел, клею, толку, жаут, берет* тощо;

– прикметник-дієслово: цих ланцюжків хоч і небагато (8 – українська мова, 3 – російська), але вони охоплюють 1913 форм української та 1679 російської мови. Наприклад, українська мова: *добрий, живе, ворожу, мужній, осипле*. Російська мова: *воздвигнут, видим, воздвигаем*;

– дієслово-прикметник-іменник (11 ланцюжків – українська мова, 8 – у російській, відповідно у 286 та 58 словоформах). Наприклад, українська мова: *опала, мила, радій, обідню, простою, пальне, хеорій, жила*; російська мова: *простой, сини, прочим*.

Причому в омонімічні відношення найчастіше вступають прикметники жіночого роду та дієслова минулого часу жіночого роду (*затверділа, визріла, відсипала, застигла, зникла*), прикметник середнього роду однини та дієслова третьої особи однини (*живе*).

3) група омонімічних ланцюжків з повнозначних та службових слів. Можна відзначити різноманітність як сполук, так і високу частоту деяких ланцюжків. Засвідчено 25 різних комплексів з таких частин мови, як

- дієслово-іменник-сполучник (*мов*);
- іменник-прийменник (*около, кінець, поза*);
- дієслово-частка (*мов*);

Виокремлюється група прикметників-прислівників, серед яких якісні прикметники середнього роду I-го ступеня порівняння та утворені від них прислівники. Великою та, як нам здається, вичерпною є і група слів, які потрапили до диз'юнктивного ланцюжка: присл. форми на *-но/-то* (*відірвано, відокремлено, градуїровано, дезорганізовано*). Суттєвою є різниця у якості та кількості омонімічних ланцюжків, пов'язана з особливостями морфологічної будови обох мов. Так, наявність в українській мові предикативних пасивних прикметників на *-но/-то* та омонімічних їм прислівників спричиняє появу диз'юнктивного ланцюжка (2672 слів): *стримано, прищурено*. У свою чергу, в російській мові короткі форми прикметника вступають в омонімію з іменниками (*нелюдим, нелюдима, дороги, сери, долги, гол, права* і т.ін.) дієприслівник з іменником (*богатая, душа, сторожа, залив*), дієприслівник з прикметником (*завезая*).

Класи омонімів	Українська мова			Російська мова		
	Кількість омоніміч. форм у словнику	Кільк. омонім. форм у %	Кількість ланцюжків диз'юнктивних типів	Кількість омоніміч. форм у словнику	Кільк. омонім. форм у %	Кількість ланцюжків диз'юнктивних типів
Прикметники та ад'єктивні дієприкметники	351082	60,39	16	228445	47,31	9
Іменники чоловічого роду	81883	14,08	31	22720	4,705	27
Іменники жіночого роду	43540	7,74	15	21235	4,39	16
Іменники середнього роду	36623	6,3	11	13526	2,8	13
Plur. Tan.	641	0,11	4	86	0,0178	3
Займен. імен.	71	0,01	6	41	0,008	8
Займен. прикм.	301	0,05	11	244	0,05	10
Числівники кількісні	227	0,039	11	272	0,056	11
Міжродова омонімія	8304	1,42	218	3526	0,007	134
Всього	522672	89,9	323	290095	60,08	312

4) група омонімів з незмінюваних слів:

– сполучник-частка (укр. м.: *то, отже, чи, ніби*; рос. м.: *и*);

– прислівник-частка (укр. м.: *так*; рос. м.: *так*);

– прислівник-сполучник (укр. м.: *поки, аби-то*; рос. м.: *когда, иначе*);

– прислівник-прийменник (укр. м.: *поруч, суспіль, скрізь*; рос. м.: *согласно, внутри, сквозь*).

Хоча кількість ланцюжків незначна і довжина їх обмежена, ця група відзначається великою частотою в обох мовах.

Лексико-граматична омонімія як графемна тотожність слів різних частин мови є проявом функціональних синтаксичних відмінностей між омонімічними словами. Кожному з класів притаманне своє поєднання морфологічних, синтаксичних, словотвірних та лексико-граматичних властивостей, взаємодія яких виявляється в омонімічних співвідношеннях слів. Немає жодного класу, слова якого не вступали б в омонімічні співвідношення із словами хоча б одного іншого класу в обох мовах. Це свідчить про високий ступінь взаємодії між частинами мови у лексико-граматичній системі обох мов.

Але виявивши усі живі засоби переходу з одного лексико-граматичного класу слів до іншого, слід звернути увагу на можливі зрушення у граматичному значенні, пов'язаному зі зміною граматичної форми.

Наступним важливим завданням можна вважати накопичення даних про мовленнєву частоту кожної з омонімічних форм у різних стилях, щоб остаточно сформулювати напрямки взаємопереходу частин мови, спільне та відмінне у споріднених мовах.

Нарешті, маючи всі дані про лексико-граматичну омонімію українських та російських мов у комп'ютері, можна створити словник усіх лексем, потрібний для прикладних задач, пов'язаних з українською і російською мовами, корисний також у дидактиці.

¹Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К., 1997; Малаховський Л.В. О возможности сравнительно-типологического исследования омонимии // Проблемы семантики. – М., 1974. – С. 272-278; Муравицька М.П. Лінгво-статистичні властивості граматичних і семасіологічних категорій // Частотні словники та їх використання. – К., 1985; ²Лексикографический сборник. – М., 1960. – Вып. IV; ³Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968; ⁴Там само; ⁵Малаховский Л.В. О возможности сравнительно-типологического исследования омонимии // Проблемы семантики. – М., 1974. – С. 272; ⁶Там само. – С. 273; ⁷Там само. – С. 273; ⁸Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К., 1997; ⁹Орфографический словарь украинского языка. – К., 1994; ¹⁰Орфографический словарь русского языка. – М., 1986.

Ніна Клименко,
Інститут мовознавства НАН України

Неологізми та okazіоналізми в сучасному українському науково-технічному стилі

Виникнення неологізмів, тобто нових слів, значень слів або сполучень слів, що з'являються в кожній мові в певний період розвитку й утворені згідно з її моделями афіксального словотворення, осново- та словоскладання, абрєвіації або лексико-семантичного переосмислення слів, є явищем, постійним у мові. Воно свідчить про невпинне оновлення та збагачення її лексичного складу. Для певних періодів розвитку мови характерні свої тенденції появи нових слів та okazіоналізмів (одиниць, ужитих один раз у якомусь тексті або акті мовлення), а також пришвидшені чи уповільнені темпи входження неологізмів у мову, зокрема до її словникового складу.

Останнє десятиліття розвитку сучасної української мови свідчить не лише про бурхливе творення неологізмів у всіх її стилях, що пов'язане з найменуванням нових реалій та понять, а й про активний процес зміни прагматичного змісту багатьох слів, зумовленого зміною їхньої соціальної оцінки та контексту вживання. При цьому різні стилі мови часто виявляють різні тенденції неологізування. Так, у художньому та публіцистичному стилях сучасної української мови, крім нових слів на позначення нових явищ, з'являються численні нові слова, що є засобом посилення виражальних засобів мови.

Неологізування в сучасному публіцистичному стилі має інше, порівняно з науково-технічним та діловим стилями, спрямування. Часто воно призначене для досягнення емоційного впливу на читача і виявляється в називанні осіб: *ельціністи, заїрпаці, імперці, кайфолов, хабародавці, фірмач*, наданні виразного експресивно-розмовного відтінку іменникам зі значенням абстрактної ознаки: *кравчукізм, класишність* (при найвищій оцінці чого-небудь), *лантуховість, невмиральність*. Виразно оцінний характер мають численні складні іменники на зразок: *бізнесмени-шахраї, війсьники-неведахи, гастролери-політики, горе-демократи, горе-перебудовники*,

кар'єристи-перевертні, лідери-передовики та прикметники: надривно-ширий, прогресивно-консервативний, рухівсько-пансько-терористичний.

У газетно-публіцистичній мові найвиразніше виявляється соціальна зумовленість понять та слів, зміна їх зі зміною певних стереотипів світобачення, зокрема тих, що відображають тенденцію до заперечення старої радянської парадигми сприйняття дійсності. Так, переважно негативне забарвлення дістали слова та словосполучення: *бюрократично-комуністичний, старший брат-великорос, комідеали, компартноменклатура, криптокомуністичний, радянськість, партійці, союзна-маршальський, соцвибір*. Цікавими з цього погляду є неологізми *взаємонерозуміння, взаємобудурювання та співпроцвітання*. Перші два виникли за асоціацією як заперечення колись поширеного в пресі стереотипу "взаєморозуміння", третій – антипод пропагованих раніше соціалістичних співпраці та співдружності. Деякі неологізми (такі, як *тележарт, текстівка, золотінь*), можливо, з часом стануть надбанням словників. Багато з них, подібних до *самостійно-совковий, антилігента, прихиппешнуватий*, не має шансів увійти до словникового складу мови. Вони, мабуть, так і залишаться назавжди новими словами в мові, тобто оказіоналізмами.

Сьогоднішньому науково-технічному стилю української мови властиве інтенсивно оновлення основних одиниць лексичного складу, активна термінотворчість та свідоме планування напрямків "конструювання" багатьох словотвірних розрядів слів, правил "серійного" їхнього випуску. Це – закономірна відповідь на ті деформації, що їх чи не найбільше зазнав якраз науково-технічний стиль української мови внаслідок також активної та свідомої мовної політики русифікації цього стилю, яка проводилася в Україні впродовж кількох десятиліть. Якраз тому зараз потрібен виважений аналіз тих змін, що відбуваються у сфері функціонування усіх стилів сучасної української мови для підтримки поступу в удосконаленні її словникового складу.

Останнім часом опубліковано чимало нових словників української мови, зокрема з циклу точних наук, готують нові словники наукової термінології. Аналіз їх дає підстави твердити, що тенденція до неологізування більшою мірою притаманна науково-технічному стилю, ніж публіцистичному. В першому реформування лексичного складу проходить швидше і часто в категоричнішій формі. Автори багатьох словників, що упорядковують термінологію точних наук, особливо перекладних словників, пильно аналізують досвід укладання українських термінологічних словників 20-х рр. XX ст. Одні з них намагаються взяти на озброєння раціональне з того періоду термінотворення, другі приймають усе і намагаються зроблене раніше поновити на сучасному етапі розвитку української мови. Існують і треті, що неохоче запроваджують будь-які зміни. Проте для всіх укладачів словників обов'язковим є знання усталених і добре вивірених норм української мови, розуміння своєрідності її системи, нагадання відшліфувати її лексичний склад, захистити мову від покручів. І ще потрібне відчуття міри в реформуванні того, що вже унормоване в мові.

Здебільшого укладачі нових словників української наукової термінології – люди високої кваліфікації, що досконало знають українську мову і вболівають за реалізацію її державного статусу, а тому самовіддано беруться за укладання лексикографічних праць, необхідних фахівцям, студентам та учням України. Дехто з них свідомий того, що їхня термінотворчість у деяких випадках не завжди успішна, а тому й підкреслює, що такі словники не в усьому є нормативними і не претендують на нормативність, оскільки "говорити про підпорядкування української наукової і технічної термінології украї-

нськомовному ладові, а отже, і про унормованість, сьогодні ще рано"¹. Таке твердження узаконює свідомий експеримент у творенні термінів, а отже, передбачає і оцінку наслідків експериментування.

Глибоко шануючи прагнення укладачів таких словників удосконалити наукову термінологію та їхню працю, відзначу, що не завжди може повністю поділити деякі теоретичні засади їхнього термінотворення. Йдеться, зокрема, про характеристику віддієслівної словотвірної системи української мови як такої, що нібито може дотримуватися гасла "Кожному поняттю – свої словотворчі засоби"². Насправді в живій природній мові така вимога нездійсненна. По-перше, словотвірну систему мови мовознавці-теоретики справедливо визначають як систему переваг, що дає змогу кожному мовцеві зробити вибір з багатьох можливих засобів творення певних словотвірних значень і вираження понять. Так, кожен носій української мови має в своєму розпорядженні для вираження значення "особа-мешканець (континенту, країни, міста, села, району тощо)", крім певної сукупності твірних основ, ще й множину словотворчих засобів (наприклад, суфіксів *-ець, -анин, -ич, -уз, -от, -ат* та ін.). В одному випадку він утворює назви цього типу з суфіксом *-ець* *європонець*, в інших – суфіксами *-анин/янин* *киянин, -ич* *москвич, -ит* *одесит, -уз* *француз, -от* *кіпріот, -ат* *азіат*. Система правил словотворення дозволяє мовцям використовувати усі ці засоби. Щоразу, коли відсутня усталена назва, вони мають право вибору. Саме тому мешканці *Логвина*, наприклад, називають себе *логвинянами* і *логвинцями*, а села *Криве* – *кривчанами*, а тікож *кривчанцями*. Проте у мові, крім правил вибору, діють ще і певні заборони, продиктовані селективним механізмом мови.

Мові як знаковій системі властива основна, комунікативна, функція, що робить неможливою ситуацію, коли кожне значення в ній має виражатися окремим самостійним словом або коли кожен словотворчий засіб завжди виражає одне єдине значення. За таких умов спілкування стане неможливим, оскільки не вистачить ніякої людської пам'яті. Саме тому в мові існує можливість не тільки до творення безкінечної кількості мовних знаків, а й до зношадження зусиль (Дж.Ципф) або до економії мовних засобів (А.Мартіне). Елементарні мовні знаки – морфеми спеціалізуються на вираженні категоріально-класифікаційних (абстрактних) значень. Поєднуючись із коренями, вони здатні утворювати різні лексичні значення. Проте потенція до творення в них ніколи не реалізується на 100 відсотків.

Багатозначність слів, як і словотворчих засобів, є однією з фундаментальних рис живої (не-штучної) мови, наслідком її розвитку. Віддієслівні утворення не становлять винятку з цього погляду. На тлі похідних, що мають значення лише виконавців дії *вихователь* або її знаряддя *дробарка* існує велика кількість іменників, у яких наявні обидва ці значення (типу *приймач*), так само *шиття* – це назва дії та її наслідку тощо. Висуваючи надто сильну вимогу щодо однозначності певних понять і вираження її завжди і тільки за допомогою тих самих словотворчих засобів, ми вимушено ставимо себе в умови штучного словотворення підвиродку оказіоналізмів. Звичайно, дуже хотілося б, щоб у всіх іменниках на всі 100 відсотків було розрізнене в українській мові значення активного та пасивного виконавця дії, точніше особи-об'єкта чиніть дії, пор. *вихователь* і *вихованець*. Проте більшість із нас відчуває, що *змінюванець*, як і *змінюванка*, у технічній термінології – швидше потенційні, ніж реальні утворення.

У словниках сучасної української наукової термінології процеси творення неологізмів та оказіоналізмів охоплюють такі найменування, як назви дії, її наслідків,

властивостей суб'єктів та об'єктів за відношенням до дії (здатність самому виконувати дію або бути об'єктом чужої дії, перебувати в стані), абстрактної ознаки.

Нові словники технічної та наукової термінології¹ успішно подолали багато перешкод, пов'язаних з надто великим поширенням активних дієприкметників теперішнього часу в термінологічних словосполученнях сучасної української мови, що з'явилися під впливом російської. Зараз, приміром, замість *вектора результуючого* використовують *вектор підсумковий*, а на місці *завантажувача компонуючого* – *завантажувач компонувальний*. Однак саме в царині слів, що виражають ознаку за дією чи станом, помічаємо занадто сміливе експериментування, пов'язане з тезою про те, що від кожного дієслова в українській мові можемо вільно утворювати слова, зіставляючи не лише за ознакою дії активної чи пасивної, а й за здатністю до дії, призначенням дії. Тому користувачі таких, здебільшого перекладних, словників [пор.2] змушені засвідчувати велику кількість штучних утворень цього типу, подібні до *абсорбированный* (недок.) – *поглинаний*, *вбираний*, *абсорбируемый* (здатн.пас.) – *завсорбований*, *усмоктований*, *абсорбирующий* (здатн.акт.) *абсорбінний*, *поалінінний*, *вбирівний*, *усмоктівний*.

Свою незвичність для української мови демонструють похідні на зразок: *аналізіпний*, *активікний*, *долучікний*, *паротворівний* тощо; *аналізований*, *заналізований*, *зітінєрєваний*, *комутосаний*; *еміканий*, *вводяний*, *попущаний*; *емікавий*, *меншавий*, *наближавий*, *неросівий*, *обортивий*, *овинавий*, *перетинавий*; *ввідкий*, *зносівкий*, *міфіканий*, *шлядкотужавкий*; *зношівний*, *зрощений*, *полегшений*, *приєднаний*, *отопівчаний*, *сирівняний*, *випростивий*, *галузивий*; *понижчалий*, *відновлявий*, *спадляний*. На жаль, приклади цього типу численні. Їх okazіональність їх відчують носії мови, які відразу помічають причину цих не завжди вдалих новотворів. Вони зумовлені прагненням укладачів словника будь-що і від будь-якої основи заповнити всі потенції формування слів за певними словотвірними зразками або побудувати слова всупереч цим правилам (на зразок прикметника *тужавкий*).

У граматичній системі кожної мови є свої засоби вираження певних словотвірних та лексичних значень. Можливість вираження їх окремими чи тими самими словотвірними афіксами не свідчить про бідність мови. Просто в кожній з них існує своя логіка граматичних стосунків. У сучасній українській мові пасивні дієприкметники можуть передавати ознаку предметів (у широкому розумінні) за виконаною над об'єктом дією і за здатністю до дії. Отож українське слово *програмований* виражає ті значення, що російські *програмируемый* та *запрограммированный*. (Пропоновані термінологами укр. *програмований* та *програмовуваний* мають відтінок штучних утворень). Натомість українська мова має розгалуженішу мережу дієіменників, здатних виражати дію завершену й незавершену, пор. рос. *утолщение* та укр. *товщення*, *потовщування* й *потовщення*; *отождествление* – *отождоження* та *отождоженявання*; *сужение* – *звуження*, *звужування*. Запровадження слів на зразок *реалізований* спричинює збільшення і таких незвичних для української мови іменників як *користовність*, *проектівність*, *реалізовність*, *переносимість* *сумовність* (рос. *суммируемость*).

Аналіз неологізмів у словниках технічної термінології з обчислювальної техніки, термінології процесових понять, математики та медицини, електроенергетики, тих, які побачили світ або які ще готують до видання, свідчить про активний процес творення неологізмів у різних розрядах лексики, напр.: абстрактної дії, її наслідку, ознаки за дією. Неологізуванням охоплено також назви приладів (*міцнильник*, *міцнівник*), величин (*укорот*, *укоротина*, *збільша*, *збільшина*, *зрости-*

на, зміць, зміцнина, прискорина, видовгаа, стовища, потовища), пасивних об'єктів дії (вартанець, видовжень, збільшуванець, подовжень, укорочуванець), наслідків дії (надим, здутина, замість апроксимації – наблизина, наблиз, рос. воспрои-зведение в значенні наслідку дії перекладають словами відтворина, відтворень), заблоковина.

У сучасному науковому неологізуванні української мови помітне давно відоме в різні періоди розвитку літературної мови прагнення замінити запозичені слова питомими, поновити ті неологізми, що були запропоновані колись і не ввійшли до лексичного складу мови, напр., поряд зі словом *автомат* уживати *самодій, самочин; адсорбент* – *поглинач, вбирник, усмоктувач; акумулятор* – *назбирувач, нагромаджувач; амортизатор* – *погасник*. Укладачі деяких словників¹⁶ намагаються подати біля одного слова реєстрові російської частини кілька українських синонімів: *бездействия* – *бездія, неділяння, нечин; бандаж* – *бандаж, перев'язь; буфер* – *буфер, відпружник; дефект* – *дефект, вада, пошкода, гандж*.

В "Українсько-латинсько-англійському медичному тлумачному словнику"¹⁶ так само помітна тенденція поряд з інтернаціональними термінами подавати народні назви багатьох хвороб. Що ж, засвоєння запозичених слів, інтернаціоналізація термінологічних підсистем української мови, як і входження до терміносистем багатьох народних, часто навіть розмовних і побутових слів (пор. *стрішок* в електроенергетиці чи *мишка* (маніпулятор в інформатиці та обчислювальній техніці) – явища давно знані й поширені в розвитку термінологічної лексики будь-якої мови. Вся справа тут у відчутті міри, гармонійному поєднуванні усталених та нових засобів оформлення нових понять і перетворення тих з них, що віддавна прижилися в мові. Деякі з них запроваджені всупереч правилам термінотворення української мови. Їх слід насамперед замінювати нормативними одиницями. На це й спрямовані зусилля фахівців різних галузей знання та укладачів словників. Оцінка різноспрямованих тенденцій термінотворення завжди за користувачами. Вони колективно визначають і приймають раціональне в цих процесах.

¹⁶ Пойналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). – К., 1997. – С. 3; "Там само. – С. 5; "Там само. – С. 4; Пойналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). – К., 1997; Карачун В.Я., Карачун О.О., Гульчук Г.Г. Російсько-український математичний словник. – К., 1995; Карачун В., Бех П., Гульчук Г.Г. Російсько-англо-український словник з інформатики та обчислювальної техніки (рукопис), Українсько-російсько-англійський медичний тлумачний словник. – Львів, 1995. – Т. 1-2; Нижник Л., Меженний С., Клименко Н. Російсько-український тлумачний словник в електроенергетики. – К., 1997; Карачун В.Я., Карачун О.О., Гульчук Г.Г. Російсько-український математичний словник. – К., 1995; Українсько-російсько-англійський медичний тлумачний словник. – Львів, 1995. – Т. 1-2.

Анна Середницька,
Інститут мовознавства НАН України

Методи ідеографічної систематизації дієслівної лексики

У сучасних лінгвістичних дослідженнях простежується виразна тенденція до вивчення лексики як цілісної системи. Оскільки лексична система є складною та багатокomпонентною, важко в одному дослідженні охопити всі фор-

мальні та семантичні фактори, які забезпечують її організацію. Висвітлення одного з аспектів системної організації лексики можна реалізувати засобами ідеографічного опису, результати якого фіксує ідеографічний словник.

На відміну від традиційних семантичних словників, у яких і реєстрове слово, і засоби його тлумачення є одиницями лексичного рівня, реєстровим елементом ідеографічної статті є поняття (концепт). Принципи укладання цієї лексикографічної праці є ономазіологічними: від ідеї (поняття) до графічного образу лексеми. Таким чином, у межах словникової статті співіснують одиниці, які мають логічну та мовну природу. Цю закономірність відображено у будові ідеографічного словника як поєднання екстралінгвістичного і мовного підходу до світу в його лівій та правій частинах.

У лівій частині словника зосереджена синоптична схема, тобто схема класифікації його реєстрових одиниць – понять. Вона побудована як модель знання про реальний світ і відтворює його логічну категоризацію. Синоптична схема складається з окремих концептів, які перебувають у ієрархічних зв'язках та відношеннях суміжності.

У правій, лінгвістичній частині словника кожен із цих концептів семантизується множиною лексичних одиниць. Функцію семантичних відповідників виконують лексеми, у яких означуване поняття входить до складу сигніфікативного компонента ЛЗ. Оскільки кожне слово правої частини словникової статті є мовною актуалізацією поняття, їй можна надати статус поняттєвого поля, всі компоненти якого є лексичними відповідниками концепта.

У масштабах словника такий підхід дозволяє представити лексичне наповнення його правої частини як сукупність поняттєвих полів, назвами яких є концепти. Чинником організації цих полів у систему є синоптична схема. Вона не тільки забезпечує поділ смислового континууму дієслів руху на відповідні концептам групи слів, а й встановлює між ними ієрархічні залежності, аналогічні до міжконцептуальних зв'язків.

У нашій роботі описано формування фрагмента ідеографічного словника, лексичний склад якого обмежений дієсловами руху. Тому необхідно зупинитися на аналізі співвідношення категорії руху та його численних лексичних відповідників.

Усі дієслова, які тим чи іншим чином виражають це поняття, утворюють макрополе. В його основі перебуває макроконцепт "Рух", який є вершиною синоптичної схеми фрагмента словника. Структура макрополя розгортається в напрямку деталізації макроконцепта конкретнішими концептами, навколо яких формуються субполя і мікрополя. Таким чином, щоб провести ідеографічний розподіл макрополя на складові поля, слід створити синоптичну схему макроконцепта – ієрархічну систему концептів, які є назвами підпорядкованих полів.

Для цього треба проаналізувати зміст самої категорії руху. Багатоаспектну та об'ємну категорію можна розкласти на окремі компоненти – ознаки, які мають об'єднувальний потенціал концептів. Серед них виділяємо основну і другорядні ознаки. Основна ознака, відповідність якій обов'язкова для всіх дієслів макрополя, визначає суть мовного розуміння категорії руху – "переміщення в просторі з плином часу". Часткові, супровідні ознаки уточнюють її, диференціюючи різноманітні прояви руху. Втіленням основної інваріантної ознаки є макроконцепт "Рух", а концепти є назвами диференційних ознак. Оскільки супровідні ознаки є ієрархічно нерівноцінними, деякі з них актуалізуються як концепти субполів та мікрополів (наприклад, спосіб переміщення; вертикальний рух), а інші використовуються при формуванні внутрішньої структури мікрополя (на-

приклад, ознаки часу, джерела руху, характеристики напрямку переміщення стосовно об'єкта). Зміст окремої диференційної ознаки змінюється у межах характерної для неї парадигми, що сприяє розгортанню ідеографічної класифікації. Так, можливою конкретизацією ознаки середовища руху є рідина, газ, тверде тіло, сипка, в'язка речовина; ознаки напрямку – догори, донизу, вперед, назад, вбік і т.д. Існує чотири основні типи часткових ознак: просторові, часові, ознаки способу переміщення та джерела руху.

Охарактеризовані нами ознаки іноді називають елементарними смислами, які формують семантичну структуру значень дієслів руху¹. Справді, сигніфікативне значення кожного лексичного компонента макрополя можна змодельовувати у вигляді множини ознак, причому інваріантна ознака руху є спільною для всіх дієслів, а набори супровідних смислів відрізняються. Залежно від домінування у слові певної диференційної ознаки його можна віднести до складу поля відповідного концепта.

Отже, ідеографічний розподіл лексичного наповнення макрополя руху відбувається на основі ознак, які можна виділити, аналізуючи категорію руху. Основна ознака відіграє роль макроконцепта, який формує макрополе, а впорядкований масив часткових ознак, концептів нижчого рівня, виконує функцію детальної ідеографічної класифікації.

Існує два способи виділення ознак категорії руху: дедуктивний та індуктивний. Дедуктивний метод передбачає логічний аналіз ситуації руху, поєднаний із врахуванням досвіду ідеографів-попередників і використанням елементів наукової картини цього явища. Оскільки наукові поняття становлять важливу частку елементів синонітичної схеми, поряд із енциклопедичними матеріалами ми використовували філософську та фізичну довідкову літературу, а також окремі монографії, які безпосередньо висвітлюють це явище.

При формуванні основи ідеографічної класифікації доцільно застосовувати філософський категоріальний апарат, оскільки "узагальненим визначенням наукових знань про світ є перш за все філософське розуміння цього світу"². Для філософії характерний максимально загальний погляд на рух як "зміну взагалі"³. Саме такий підхід забезпечує теоретичну базу для виділення ядерної ознаки категорії руху – взаємозв'язку простору та часу, адже "будь-який рух відбувається в просторі та часі"⁴. На основі цього ж постулату можна стверджувати поділ часткових ознак руху на дві великі групи з просторовою та часовою співвіднесеністю. В свою чергу, аналіз категорій простору і часу дозволяє провести детальний ідеографічний розподіл у межах цих груп.

Без сумніву, виділена нами ядерна ознака руху є недостатньо конкретною для лінгвістичної системи. У той час як філософія аналізує фундаментальні властивості руху, абстрагуючись від окремих форм його прояву (механічної, фізичної, хімічної, біологічної, суспільної⁵), лінгвістичне розуміння руху є дещо спрощеним і здебільшого стосується найпростішої його форми – просторового переміщення.

Просторове переміщення, тобто механічний рух, визначають як "зміну з положення часу взаємного розташування тіл чи їхніх частин у просторі"⁶. Механічний рух "властивий колу об'єктів, які складають макросвіт"⁷. А те, що мовна картина світу в першу чергу є відображенням макросвіту, не викликає сумніву. Процеси, які відбуваються на мікрорівні, а також інші, вищі форми руху, можна описати мовними засобами, але в цілому вони опиняються поза надійною мовною компетенцією. Лексичні одиниці, які позначають ці поняття, по-перше входять до загальноповсякденного масиву дієслів, оскільки є набутом опанованою термінологією. В інших випадках ці поняття опиняються на периферії значень відомих дієслів.

Отже, лінгвістичне розуміння категорії руху наближене до фізичного поняття механічного руху. Основну ознаку лінгвістичного відображення категорії можна сформулювати як "зміну положення тіла у просторі з плином часу". Тому аналіз категоріального апарату фізики є таким важливим для нашої роботи. Поняття механіки, які можуть бути застосовані для формування синоптичної схеми руху, можна прокласифікувати за її трьома розділами: кінематика – поняття траєкторії, швидкості, статика – поняття нерухомості, динаміка – поняття деформації, причини руху.

Використовуючи поняття, запозичені з фізики, філософії та інших наук, слід враховувати, що мовне та наукове сприйняття світу не завжди збігається.

Хоча наукова поняттєва схема формує основну частину мовної картини світу, відтвореної в ідеографічній класифікації, проте у мові як інертній та загальноживаній системі, відбився і донauковий, і повсякденний підхід до осмислення світу. Тому має право на існування думка, що картина світу в її мовному відображенні є дещо спрощеною, з елементами практично-побутового, життєвого сприйняття дійсності. Особливо виразно ця мовна специфіка виявляється на менш абстрактних рівнях синоптичної схеми, де розташовані конкретніші концепти, підпорядковані загальним поняттям та універсальним категоріям, склад яких адекватний науковій концептуальній схемі. Надзвичайно глибокою своєрідністю наділена також мовна інтерпретація окремих понять. Тому дедуктивний метод, який дає цілком достовірні результати на вищих рівнях концептуальної схеми, при її подальшій низхідній розбудові починає навіязувати лексиці невласливу для неї класифікацію. Лідка лексики – це система, якій притаманна часткова поняттєва самоорганізація.

Отже, при моделюванні синоптичної схеми, крім залучення екстралінгвістичної системи концептів, отриманої дедуктивним шляхом, необхідно аналізувати категорію руху в сукупності її лексичних виражень та структурних відношень між ними. При побудові мовної поняттєвої класифікації застосовуємо індуктивний метод, який дозволяє піднятися від вихідного лексичного рівня до вищих ступенів поняттєвого узагальнення. Для цього необхідно знайти слова-орієнтири, які є мовним втіленням ознак категорії руху, тобто мають такий об'єднувальний потенціал, що можуть бути концептами. Ними є дієслова, прислівники, іменники, окремі слова та словосполучення. Слова-орієнтири не є просто лексичними втіленнями виділених дедуктивним шляхом ознак, вони демонструють своєрідність мовного поділу категорії руху на ознаки і специфіку мовного вираження понять. Упорядковані, логічно класифіковані слова-орієнтири дозволяють збагачувати апіорний концептуальний каркас макрополя і змінювати його з урахуванням особливостей мовного відображення категорії руху.

У процесі пошуку слів-орієнтирів ми використовуємо природний інтеграційний потенціал лексичної семантики, аналізуючи закладені у лексиці можливості виділення домінуючих, узагальнювальних компонентів, навколо яких об'єднуються інші одиниці того самого рівня. До числа таких компонентів можна зарахувати ядро лексичного, поняттєвого поля, домінанту синонімічного ряду, гіперонім, на мікрорівні – інтегральну сему у семемі та ін. Особливу увагу необхідно приділити лексичним одиницям, які пов'язані синонімічними, антонімічними та словотвірними відношеннями. Ці зв'язки забезпечують вихід на вищий рівень абстрактності поняття. Зокрема, для синонімічного ряду таким узагальнювальним компонентом (або словом-орієнтиром) є його домінанта. Як стверджує Ю.М. Караулов, одним із формальних прийомів розбивання лексики є подолання синонімії внаслідок об'єднання синонімів під іменем загального характеру.

Антоніми також мають спільну поняттєву основу, на фоні якої розгортається протилежність їх значень.

Узагальнювальний потенціал характерний і для словотвірних відношень. У багатьох випадках вихідне слово об'єднує групу похідних, які відрізняються від нього лише відтінками. З ідеографічного погляду це виражені словотвірними засобами родо-видові зв'язки: (рід) *бігти* – (види, які характеризують напрям руху стосовно об'єкта) *вибігати, вбігати, збігати, добігати, відбігати*. Типовими модифікаціями семантики, які не змінюють приналежність похідного слова до концептуального поля, є деякі часові та просторові характеристики (початок дії, фінітивність; межа дії, напрями переміщення стосовно об'єкта). Тому при визначенні слів-орієнтирів основну увагу слід приділяти непохідним дієсловам, оскільки вони є носіями первинної дієслівної семантики.

Найважливішими серед перелічених інтеграційних відношень є родо-видові зв'язки, на яких заснований механізм побудови ідеографічного словника. Гіпонімічні зв'язки формують ієрархію синоптичної схеми та є визначальними при встановленні співвідношення між окремим концептом і його лексичними відповідниками.

Інформаційною основою індуктивного методу є матеріали лінгвістичних семантичних словників (тлумачних, термінологічних, словників асоціативних норм). У нашій роботі ми здебільшого використовуємо матеріали тлумачного словника, оскільки у його визначеннях отримують експліцитне вираження задані вище мовні інтегральні зв'язки, на основі яких можна встановлювати слів-орієнтири. Матеріалом для пошуку поняттєвих узагальнень є лексичне наповнення тлумачень та їхня структура.

Метод індуктивного формування ідеографічної класифікації заснований на використанні інтеграційного потенціалу лексики. Але індуктивні узагальнення на базі лексичної семантики є недостатніми для створення повноцінної синоптичної схеми. Про позамовність верхніх рівнів ідеографічної класифікації свідчить той факт, що їхнє концептуальне наповнення є універсальним, близьким у ідеографічних словниках різних мов.

Отже, у процесі роботи ми дійшли висновку про необхідність поєднання у синоптичній схемі ідеографічного словника апіорної поняттєвої класифікації, отриманої дедуктивним методом, з результатами мовного інтегрування. На рівні абстрактних рівнях синоптичної схеми множину концептів доцільно формувати дедуктивним методом, але у конкретнішій її частині, наближеній до лексичного матеріалу, а також на стадії добору лексичних відповідників окремих понять слід використовувати результати, отримані індуктивним методом аналізу лексики.

Отже, остаточна версія концептуального наповнення ідеографічної схеми повинна бути наслідком синтезу цих двох підходів.

¹Карпулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976. – С. 52; ²Колшанский Г.В. Идеографическая картина мира в познании и языке. – М., 1990. – С. 21; ³Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – М., 1991. – С. 105; ⁴Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 108; ⁵Українська радянська енциклопедія. – К., 1983. – Т. 9. – С. 527; ⁶Таке застосування є абсолютно справедливим стосовно дієслівної семантики. Порівнюючи вираження іменом "Рух" та "рухатися", які дає тлумачний словник, легко помітити, що об'єм значення іменника значно перевищує обсяг семантики дієслова і є ближчим до наповнення енциклопедичної статті; ⁷Физический энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 414; ⁸Философия природы современного учения о движении в природе. – Л., 1962. – С. 63; ⁹Карпулов Ю.Н. Указ. раб. – С. 96.

Теоретичні аспекти історичного термінознавства

Інтерес науковців до проблем термінології, термінознавства та термінографії сьогодні загальновідомий. Цифра 240, що називалася на II Всеукраїнській науковій конференції "Українська термінологія і сучасність" 1997 р. для термінологічних словників, виданих за роки незалежності, зростає щодня. Збільшується й кількість наукових праць, дисертаційних досліджень, присвячених розглядові терміносистем конкретних галузей науки. Проте навіть побіжний погляд на заголовки авторефератів підводить до висновку, що теоретичні й практичні питання термінознавства розглядаються на синхронних зрізах останніх десятиліть ХХ ст. або, щонайбільше, з середини ХІХ ст. Винятків небагато, так, до них належать напр., роботи З.Куньч про становлення і розвиток української риторичної термінології та С.Біблі про українську церковну термінологію², де залучається матеріал із пам'яток найдавнішого часу. Як бачимо, історико-лінгвістичних досліджень небагато.

Показовою з цього погляду є структура першого українського навчального посібника "Українське термінознавство", створеного колективом відомих авторів³. У розділах, що об'єднані загальною назвою "Українська термінологія в її історії, розвитку й перспективі", проаналізовано сакральну (тобто релігійну), суспільно-політичну, лінгвістичну, друкарську, військову, морську, мінералогічну й музичну термінології з покликаннями на відомі праці І.Огієнка, О.Горбача, А.А.Москаленко тощо. Отже, наукова термінологія представлена тільки лінгвістичною та мінералогічною.

Настійно нагадує про себе ідея неперервності розвитку літературної мови та закріплення в ній результатів наукових пошуків. Наука нового часу обов'язково має корені, і для висвітлення її історії важливо, якою мірою мова первісно володіла засобами для вираження основних понять. Про спроби номінації деяких понять семантики, науки новітньої, в Ізборнику 1073 р. почасти вже було сказано⁴.

Загальновідомим є факт синкретизму наукових знань у період Середньовіччя та Відродження. "Дифузність", розмитість меж, відсутність чітких обмежень у сферах вживання, притаманні науковим термінологіям віддаленої епохи, пояснюють той факт, що досі не знайшли належного висвітлення терміносистеми, що обслуговували хронологію, сферичну астрономію, астрологію, астромедицину, натурфілософію з аристотелівською фізикою, алхімію тощо. Труднощі їх опису пояснюються зокрема і відомим уявленням про середньовічну науку в Україні-Русі як переважно гуманітарно спрямовану, однак і філософська термінологіка української мови досліджується вибірково (так у Д.Кирика – дожовтнева, проте почасти тенденційно, у Н.Жовтобрюх – з II пол. ХІХ ст., у Л.Гнатюк – у творах Г.Сковороди)⁵.

Особливістю дослідження історії розвитку філософської термінологіки є те, що згадане дослідження можливе тільки внаслідок відмежування біблійної, власне богословської термінології, від власне наукової, та неупередженого її аналізу. Другим етапом такого відмежування мусить бути ідентифікація природничої термінології на відміну від філософської.

Труднощі викликає і дефініція терміна в діяхронії. Підходи до історичного термінознавства є в російській лінгвістиці, зокрема загальновідома думка Л.Л.Купіної про те, що в ХVІІ-ХVІІІ ст. терміном можна вважати тільки іншомовні запозичення,

а питомі терміни, ще дуже залежні від зв'язків і процесів лексичної системи рідної мови, визначаються як такі умовно. З появою праць В.Даниленко й усталенням розуміння того, що закони розвитку лексики літературної мови природно виявляються в терміносистемах, таке обмеження стає неістотним. Між тим у сучасних назвах праць і далі не розрізняють наукову лексику та термінологію або ж, навпаки, названі поняття різко протиставляються, як у назві праці О.Горбача "Українська народна релігійно-християнська термінологія й лексика". Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про протиставлення наукової лексики і ненаукової. Очевидно, термін наукова лексика слід вважати узагальнюючим для позначення різногалузевих термінологій, а ідентифікація терміна у діакронії, як впливає з сучасних визначень, вимагає прив'язання слова до поняття в межах кожної окремої спеціальної галузі знань. Тобто в межах термінології сферичної астрономії – до понять сфер та планет, що рухаються по них, в межах натурфілософії – до понять про стихії та їх властивості тощо. Тільки таким чином можна уникнути труднощів у визначенні полісемних термінів та міжгалузевих омонімів.

Про генеруючу роль особистісного начала у слов'янських етнокультурах гонорили О.Трубачов та інші вчені. На таку особливість терміна як вираз зусиль індивідуальної мовотворчості звертали увагу дослідники перекладацької майстерності Кирила й Мефодія Є.Верещагін та ін. Однак індивідуальне термінотворення в історії української мови опрацьоване дуже вибірково (пощастило подекуди Г.Сковороді, К.Транквіліону-Ставровецькому, І.Галатовському). Історики мови добре розуміють потребу такого підходу, свідченням чого є нещодавно опублікована колективна праця "Українська філософія в іменах".

Нивчення констативної семантики термінів, яка іноді зумовлює їх тривалу життєздатність (наприклад, терміни *закон* і *благодать* в Іларіона), важливе ще й для уточнення лексико-семантичних варіантів того чи іншого терміна. Так, у словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. текст із "Зерцала бачення" Транквіліона із терміном *виденіє* ілюструє його значення "вид, зовнішня форма" ("те, що можна сприймати зором, предмет бачення"). Насправді у реченні "*Виденіє* же наслаждається красоти женської, и оздобу шать свѣтлыхъ" термін має значення "зір як одне з п'яти фізіологічних відчуттів" та входить до паративного ряду *виденє* – *зракъ* – *зрынє*.

Епоха індивідуального термінотворення припадає на час становлення терміносистем. Термін *становлення* традиційно використовується зі значенням "виділення", а інколи й "формування" (ці два значення фіксує зокрема, СУМ)¹⁰, напр.: "Формування і розвиток української термінологіки елементарної математики", "Становлення термінології медичної радіології в українській мові", "Становлення і розвиток української риторичної термінології" тощо. Цей факт звертає увагу на потребу упорядкування відомостей з історії термінологіки. Навіть поглиблений погляд на розвиток терміносистем у староукраїнській мові дає змогу виділити в них такі найважливіші етапи:

- період зародження термінотворення, переважно індивідуального;
- період його активного нормування, що передує або збігається з наступним періодом;

- період кодифікаційний, чи термінографічний (закріплення норм у словниках).

Для різних наук та різних термінологій ці періоди не збігаються, з певних причин вони тривалі у часі, або ж, навпаки, порівняно короткі, можливо, перервані чи навіть нескінченні.

Періодизація історії термінології за мовним критерієм можлива лише на матеріалі певної конкретної мови.

Свого часу Ю.Шевельов, аналізуючи хвилі церковнослов'янщини в українській літературній мові, прийшов до висновку про залежність кількості церковнослов'янзмів від суспільно-політичного статусу українського народу: заперечення церковнослов'янської мови, "відштовхування" від неї бувало, коли "український народ стояв на переломі від етнографічної маси до національності – і шукав доказів своєї окремішності саме в своїй етнографічній чистоті. А поверталися церковнослов'янськими або тоді, коли цей рух був розбитий і штучно зупинений (кінець XVI ст.), або навпаки, коли він досягав свого – і народ піднісвся на рівень нації – якщо не в реальному тривалому державному існуванні, то бодай у свідомості"¹¹.

Гіпотетично можна передбачити такі хвилі і в історії інтернаціональних компонентів у термінологіях. Виразніша ж їх хронологізація стане реальністю після детального вивчення джерел походження і живлення термінологіки старої й нової науки.

¹Куняч З. Й. Становлення і розвиток української риторичної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997; Бібля С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997; ²Гришко Г. І., Кочан І. М., Мещок Г. М. Українське термінознавство. – Львів, 1994; ³Е.Э.Гранстрем, Н.О.Коптун. Поэтические термины в Иаборнике 1073г и развитие их в русской традиции (анализ древнотата и ермита Хирсольки) // Иаборник Святослава 1073 года : Сб. ст. – М., 1977. – С. 99-108; ⁴Яким Д. П. Філософська термінологія в українському літературному мові дооктябрового періоду: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1968; Жовтобрюх Н. В. Формирование философской терминологии украинского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992; Гнатюк Л. П. Научная терминология в произведениях Г.С.Сковороды: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1989; Кутин Л. Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научнотехнической терминологии. – М., 1970. – С. 85; Жовтобрюх Н. В. Формирование философской терминологии украинского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992. – С. 17; Горбач О. Українська народна релігійно-християнська термінологія й лексика // Наукові Записки УВУ, Ч. 13, Філософський факультет, Зб. Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988. – С. 99-146; ⁵Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997; ⁶Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : У 28 вип. – Л., 1997. – Вип. 4. – С. 54; ⁷Словник української мови : У 11 т. – К., 1978. – Т. IX. – С. 649; ⁸Щерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українську церковнослов'янську) // Єдиними устами. – Л., 1998. – № 2. – С. 3.

**Світлана Руденко,
Київський університет**

Деякі лексико-семантичні особливості термінології громадського харчування (на матеріалі терміносистеми "Змішані напої")

Практично кожна терміносистема (ТС) (і терміносистема "Змішані напої" (ТСЗН) зокрема) є утворенням взаємопов'язаних елементів, яким характерні стійка єдність і цілісність та наявність інтегральних властивостей і закономірностей. Основною змістовною, а водночас і концептуальною проблемою при дослідженні ТСЗН є встановлення детермінантів, завдяки яким терміни об'єднуються в систему, виявлення специфічних зв'язків і відношень для ТС, дослідження особливостей функціонування й розвитку її структури.

До найскладніших і найменш вивчених аспектів синхронного дослідження не тільки лексичних одиниць ТСЗН, а й термінів взагалі, належить питання їх системної організації на рівні лексико-семантичної парадигматики, з'ясування яких передбачає контекстологічний, компонентний і кількісний прийоми аналізу.

Єдність лексики ТСЗН ґрунтується на специфічних кореляціях – полісемічних, омонімічних, антонімічних, конверсивних, гіпонімічних тощо. Як природно сформована, ця ТС зберігає генетичні й синхронні зв'язки з лексикою літературної мови. Враховуючи це, доцільним можна вважати розгляд парадигматичних зв'язків у ТСЗН за принципом семантичного поля, яке об'єднує лексеми із загальною ядерною домінуючою інтегральною ознакою. У межах семантики поля можна виділити лексико-семантичні групи, що є його підсистемами і які об'єднуються ядерними підрядними семами.

Зважаючи на важливість лексико-семантичних кореляцій для процесу системної організації ТСЗН та динаміку системоформуючих категорій, зумовлену походженням інновацій до ТСЗН, такі процеси, як полісемія, омонімія та антонімія заслуговують на більш детальний розгляд.

Полісемія. При перерахуванні тих ознак, які характеризують "зразкові" терміни, однозначність висувається ледь не на перше місце. Однак, на практиці полісемія в термінології – явище достатньо розповсюджене, оскільки на рівні термінологічної лексики вона є виявом загальномовної закономірності, коли "одна знакова форма (звукова або графічна послідовність) здатна містити в собі цілу низку сутностей"². У ТСЗН, як і в лексико-семантичній системі мови взагалі, полісемія виступає однією з форм економії мовних засобів, оскільки "жодна мова не була б спроможна виражати кожну конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду ймовірно, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені"³. Нерегламентованість відповідності мовного знака і позначуваного, плану виразу і плану змісту є підставою для передачі безмежної кількості ситуацій за допомогою фіксованої кількості знаків⁴.

У ТСЗН реалізація полісемії має свої особливості. Так гіпоніми *крішон*, *пунш*, *боуль*, *вег-ног*, *хайбол*, *бакс*, *фіз*, *спінг*, *коктейль*, *фрappe*, *джупел* є полісемічними, оскільки змішані напої, що мають такі родові назви, можуть бути і алкогольними, і безалкогольними. А в свою чергу, в межах класифікаційного біполюсу змішаних безалкогольних напоїв двічі можна зустріти такі терміноелементи, як *збитонь*, *какао*, *кава*, *чай*, *кавовий напій*, *чайний напій*, *шоколадний напій*, *фруктово-ягідний напій*. Пояснюється це тим, що з позиції логіки підставою для диференціації безалкогольних напоїв є температура подачі, а зазначені терміноелементи своїм місцем у ТС та дефініцією вказують на те, гарячі вони чи холодні, а разом із тим і алкогольні чи безалкогольні.

Крім того, у сфері виробництва змішаних напоїв досить виразно через термінологію проступає зв'язок таких взаємозумовлених складників громадського харчування, як товарознавство смакових товарів, технологія виготовлення та презентація подачі продукції. На цьому рівні співіснування полісемічними стають назви, які називають:

1) напій і "суху" сировину для його виготовлення. Пор.: чай по-англійськи – чай ферментований, просований, кава по-віденськи – кава в зернах, какао з яєчним жовтком – какао "Срібний ярлик", шоколад гляссе з лікером – шоколад у порошку;

2) напій і посуд, у якому цей напій подають: *коліназ* – родова назва змішаних фруктових напоїв та спеціальна склянка для їх подачі. (Те ж саме можна сказати і про термін *хайбол*). *Крішон* – напій і глечик, у якому цей напій спочатку

готували (зараз, як правило, декоративна окраса стола). *Боуль* – напій з фруктами і ваза для фруктів;

3) напій і спосіб (форму) подачі змішаних напоїв: *міст* – вид коктейлю і спосіб подачі, який полягає в тому, що напій подають у старомодній склянці, до верху наповненій подрібненим льодом; *фрозен* – вид коктейлю і спосіб подачі *коктейлів сауер* із подрібненим на дуже маленькі шматочки льодом (співвідношення напою і льоду таке, що напій більше схожий на трохи підталий сніг, а лід повинен мати форму гірки); *фрелле* – вид коктейлів і спосіб подачі міцних алкогольних напоїв: у старомодну склянку, до верху наповнену льодом, виливають порцію напою; *крас-ті* – рід безалкогольного холодного напою і спосіб подачі, при якому край склянки покривають цукровою або сольовою "памороззю" і прикрашають лимонною шкіркою, зрізаною суцільною спіраллю;

4) напій і сировину, яка є складовою частиною цього напою: *джус* – чистий сік і змішаний напій, *айс-крім* – холодні вершки і змішаний напій з морозивом, *парфе* (*парфет*) – найвисокоякісніше вершкове морозиво і змішаний напій із морозивом, *фіз* – англійська назва шампанського і назва змішаного напою із шампанським, *сауер* – кислий на смак сік (як правило, лимонний) та напій із цим соком.

Полісемічним у межах топонімістики і технології виготовлення змішаних напоїв є і термін *молоко*. З одного боку, він означає сировину для змішаних напоїв – *молоко коров'яче*, з іншого – змішаний молочний напій: *Абрикосовоє молоко*, *Зелене молоко*, а також *молоко Малинове*, *Персикове*, *Цитрусове*, *Шоколадне*, *Линне*, *Кропив'яне*, *Мигдальне*, *Морквяне*, *Горіхове*, *Кокосове*, *Темпінне*, *Чорничне*, *Лимонне*, *Суничне*, *Інжирне* тощо.

Усі зазначені вище види полісемії в ТСЗН виникли на основі метонімічного перенесення за суміжністю.

Метафоричне ж перенесення на основі схожості за кольором сприяло виникненню терміна *коктейль* для позначення змішаного напою яскравого забарвлення, що нагадувало півнячий хвіст (лексема *коктейль* і зараз функціонує в розмовній англійській мові на позначення задньої частини тіла півня та в ТСЗН як англійською, так і багатьма мовами світу на позначення змішаного напою).

Таким чином, у розвитку термінологічної семантики ТСЗН метафора і метонімія є тими лексико-семантичними процесами, які заклали і закладають фундамент для розвитку близького до полісемії семантичного процесу – омонімії.

Омонімія. Омонімія в загальнолітературній мові – звуковий збіг різних мовних одиниць, які семантично не пов'язані одна з одною. Складне з погляду визначення, широке й різнопричинне явище омонімії в літературній мові репрезентоване в термінології переважно одним із своїх різновидів – коли полісемія настільки розгалужується, що стає омонімією. При багатозначності семантична єдність слова не порушується, тобто всі значення об'єднуються навколо одного, первинного. Омонімія в термінології ж передбачає можливість входження одного й того самого терміна в різні терміносистеми певної мови (міжнаукова термінологічна омонімія). Як наприклад, *коктейль* ("коктейль витверезного характеру" в громадському харчуванні і "кисневий коктейль" у медицині), *молоко* (у фізіології – рідина, що виділяється грудними залозами жінок і самок ссавців після пологів для годування новонароджених, в ботаніці – сік деяких рослин, у харчовій промисловості – рідина, яку отримують від корів і яка вживається як продукт харчування, в громадському харчуванні – змішаний напій, до складу якого не обов'язково входить якесь молоко), *компрес* ("зігрівальний компрес" у медицині і "комп-

рес" як тип змішаного напою у ТСЗН), *бакс* (пейоративно конотована назва американської валюти і родова назва змішаного напою), *Царська горілка* (назва суміші концентрованих азотної та соляної кислот у хімії і номен міцноалкогольного коктейлю, до складу якого входить горілка, білий десертний вермут і перцева настойка), *міст* (архітектурна конструкція і тип напою).

Омонімія, будучи в багатьох випадках логічним продовженням полісемії, дуже часто в конкретних проявах важко піддається строгій кваліфікації. У термінології достатньо розповсюдженим є використання слів загальнолітературної мови у переносному значенні для номінації понять. Зокрема для ТСЗН характерним є використання у функції термінів лексем англійського походження, які продовжують і зараз співіснувати у термінологічній та розмовно побутовій сфері: *санді* (неділя), *дэйзі* (маргаритка), *коблер* (довгий коктейль), *фліп* (легкий щиглик), *сמש* (нищівний удар), *ойстер* (устриця), *кордіал* (ширий, приятний, теплий), *хайбол* (висока куля) і багато інших. Усі вони є і термінами-гіпонімами ТСЗН, і загальнонавжіваними словами. Під час характеристики подібних випадків у межах загальнолітературної лексики їх традиційно вважають результатом переносу (метафоричного, метонімічного тощо), тобто значеннями одного слова, а не різними словами. А от за наявності таких ознак, як закріпленість за кожним із термінів різних дефініцій та функціонування термінів у різних термінологічних системах, їх цілком можна вважати міжнауковими термінологічними омонімами. Потрапивши до ТСЗН, слово загальнолітературної мови зберігає лише звукову оболонку. Семантичний же зміст його стає абсолютно іншим. Іноді пам'ять зберігає зв'язок між словом загальнолітературної мови і терміном, а іноді – ні. Наприклад, деякі напоями, як скажімо, *кава*, *коньяк*, *марсала*, *мадера*, *херес* є одночасно і топонімами, і термінами або терміноелементами ТСЗН. Однакове звучання в цьому випадку зумовлене тим, що напої (або сировина для них) уперше були виготовлені на території, яка має однойменну назву.

І практично всі наведені приклади можна віднести до типу лексичної омонімії. У термінології це явище існує як спосіб творення спеціальних назв, що має давні традиції і зберігає свою актуальність та продуктивність і в сучасному термінобудуванні. Як і в загальнолітературній лексиці, омонімія в термінології – процес, що не викликає розуміння та не викликає двозначності, оскільки умови її появи в різних терміносистемах не призводять до ускладнень у використанні омонімів.

А от хибю ТСЗН цілком можна вважати співіснування гіпонімів-омонімів різних термінів, що збігаються за вимовою в усіх граматичних формах, але мають відмінність у написанні: *фіз*, *фіц*, *фікс*. Напевне, це той приклад звукового збігу, коли розмежування понять може лише деякою мірою сприяти відмінності кінцевих фонем у назвах напоїв. У решті решт, остаточно їх розрізнити можна лише за місцем у системі та за дефініцією:

фіц – "безалкогольний освіжний напій з лимонним соком і плодом, до складу якого обов'язково входить мінеральна або газувана вода";

фіно – "змішаний напій, до складу якого входить вино або якийсь міцноалкогольний напій, сироп або лікер і обов'язково лимонний сік з цукром та лід";

фіз безалкогольний – "ігристий напій, що сильно піниється, до складу якого входить великий білок і газувана вода";

фікс алкоговільний – "змішаний напій, який складається з будь-якого міцноалкогольного напою, арейпфрутового або апельсинового соку, лікеру, цукру та лимонного білка або жовтка".

Антонімія. Антонімія, як семасіологічна категорія, невід'ємна від термінологічних груп, що номінативно систематизують наукові поняття – складну й багатопланову мережу протиставлень, суттєво впорядковуючи тим самим термінологічну сферу.

У ТСЗН антонімії створюють елементарні мікрополя, в межах яких реалізуються відношення протилежності як однієї з суттєвих ознак системності термінології (за вмістом алкоголю, за компонентністю, за порційністю, за температурою подачі). Кожне з понять містить свою протилежність, що ґрунтується на відмінності всередині одного й того ж явища (властивості, стану, якості тощо). Протилежність, контрастність понять, якими оперує наука, знаходять у ТСЗН специфічне вираження через антонімію. "Терміни-антонімії характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією".⁶

Звичайно, розглядати антонімію термінів без урахування її екстралінгвістичної мотивації неможливо. Однак при цьому слід брати до уваги, по-перше, різне вираження понять у конкретних національних мовах, по-друге, живий зв'язок компонентів природно сформованих національних систем із загальною лексиною.

Антонімія в термінології має загальні та часткові форми реалізації, що зумовлено наявністю багаторганними відношеннями протилежності між науковими поняттями. Слущним, таким чином, є погляд Д.Шмеляова на зв'язок антонімії з "поляризациєю певного семантичного простору", на появу в одиницях лексики "деяких ознак антонімічності, які не є "справжніми" антонімами, однак є ними за суттю відображення поляризації понять".

Так лексема *солодкий*, функціонуючи в ТСЗН, має дві пари антонімів: для означення виду шампанського, що є сировиною при виготовленні ЗН, існує пара *солодке – брют* (а також *напівсолодке – напівсухе*), а для означення виду настійки антонімічним є утворення *солодка – гірка*.

Члени антонімічних пар, з одного боку називаючи об'єкти та властивості спільного роду і належачи до однієї й тієї самої категорії об'єктивної дійсності, з іншого виступають знаками "роздвоєної на протилежності єдності, одночасно визначаючи межі вияву тієї чи іншої якості, дії, відношення, т.п. і вказуючи на безперервний зв'язок протилежностей у кожному конкретному вияві сутності"⁸, тобто вони виступають видовими розрізнявачами спільної родової сутності. Наприклад, для коньяків, які, як і шампанське, часто бувають складниками ЗН, такою родовою сутністю є час витримки коньячних спиртів, всередині якої перебуває видова антонімічна пара *марочний – ординарний*; для вин, що містять надлишок вуглекислоти, при визначенні способу насичення їх вуглекислотою антонімічний зміст буде мати пара *ігристе – сатуроване* (перше насичується природним шляхом, друге – штучно).

Напевне, наведені приклади цілком можуть служити ілюстрацією того, що в основі виділення антонімії лежить ознака семантичної поляризації, яка діє в межах семантичного поля предметної галузі, і тому, звичайно, нефахівцями громадського харчування або нетермінологами такі пари як антонімічні сприйматися не будуть.

У ТСЗН антонімія реалізується у двох типах: лексичному та словотворчому. Частинковне вираження антонімії у ТСЗН репрезентується іменниками та прикметниками (або дієприк-метниками): *гарячий – холодний, змішаний – чистий, листкуватий – однорідний, тихий – ігристий, аперитив – дижджестив*. Прита-

манна ТСЗН і афіксальна антонімія, яка, на відміну від лексичної, характеризується неповним розходженням своїх лексичних значень. Корінь в афіксальних антонімах завжди спільний. А от, скажімо, префікс "без" в антонімічній парі "алкогольний – безалкогольний" вказує на відсутність у напої спирту.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, у ТСЗН наявні й пари змішаного зразка, в яких антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других: "міцноалкогольний – слабоалкогольний".

Функціонують у ТСЗН і антонімічні пари аналітичного типу: *напої, що готують великими порціями (на 6-12 осіб) – напої порційні (що готують для 1 особи)*. Номінації родових антонімічних термінів-словосполучень виражають тут єдність протилежних понять (кількість споживачів), атрибути – протилежні їхні ознаки (мінімальну та максимальну кількість споживачів), тобто значення атрибутів протиставляються за одним із семантичних компонентів.

Однією із системоформуючих категорій, що корелюють лексичну семантику, є також конверсія. Вона тісно пов'язана з антонімією. Їхня близькість полягає в тому, що вони зіставляються (хоч і по-різному) з вираженням ідеї зворотності, а відрізняються типами протилежності. На рівні мовної системи у антонімів є середній член протиставлення, що сприяє можливості переходу логічних контрадикторних відношень у контрарні, чого позбавлені конверсиви, які повністю вичерпують об'єм поняття: *алкогольний – слабоалкогольний, слабоалкогольний – безалкогольний; винярний – марочний, марочний – колекційний*. Щодо власне мовних відмінностей конверсивів і антонімів, то тут відзначаємо характерний для антонімів збіг (частотний) сполучуваності, що не властиве конверсивам. Системоутворююча властивість конверсивів (як і антонімів) сприяє утворенню навколо них мікросистем конверсивної кореляції. Так тип напою *коктейль* має такі види: *аперитив, діджестив, витверезного характеру* (коктейлі-аперитиви споживають до початку їжі для збудження апетиту, коктейлі витверезного характеру – після їжі та прийняття будь-яких алкогольних напоїв). Термін *коктейлі-діджестиви* для позначення типу напоїв, які споживаються під час їжі для поліпшення травлення, є конверсивом відповідно термінів *коктейль-аперитив* та *коктейль витверезного характеру* і є тим середнім членом протиставлення, який дає можливість вичерпати об'єм поняття. Терміни-конверсиви *діджестив* та *аперитив* утворюють і мікросистему конверсивної кореляції, до складу яких, у свою чергу, входять терміни: для *діджестивів* – *кардіал, смеш, фліп, фразле, фрозен, сауер* (для *діджестивів сауер* – це основні вин, віскі, горілки, джину, рому, коньяку, бренді, пива); для *аперитивів* – *півіт винний склад, що і для коктейль-діджестивів сауер, але без додавання ліквідує добу або будь-якої іншої кислоти*.

Звертаємо на увагу і конверсивна кореляція у межах ТСЗН: *напій* (у найширшому розумінні) і *напій* (у вузькому). Цей термін функціонує у зазначеному термінонімі, по-перше, як гіпонім для номінації розгалуженої системи, до якої входять понад 100 гіпонімів (у тому числі *коктейль, хайбол* тощо), а по-друге, як гіпонім на позначення роду напою, що має види: *напій кисломолочний, напій безалкогольний, напій з ягідом*.

Крім конверсії певне відношення до антонімії має і дихотомія, адже антонімічні й конверсивні кореляції не вичерпують усіх видів протилежності. Підставою для дихотомічного ділення об'єму поняття є не зміна ознаки, а її наявність або відсутність¹⁰. Скажімо, всі напої можна умовно поділити на чисті і змішані, амішані – на алкогольні та безалкогольні, безалкогольні – на гарячі та холодні і т.д.

Носії мови одночасно є й носієм певної культури: кожна людина, де б вона не була, завжди несе із собою часточку культури свого народу. Носії національної мови живуть у певних територіально-кліматичних умовах, мають загальноприйняті, вироблені у процесі спільної діяльності задля пізнання довколишнього світу форми повсякденної поведінки, специфічні традиції, обряди, спільні психологічні, соціальні, культурно-історичні риси. У процесі розвитку національний колектив набуває власного лінгвістичного досвіду, і мова стає засобом відображення, передачі, розвитку накопичених цим колективом національно-культурних цінностей, стає свідком його культурно-повсякденних стереотипів. Мова не визначає тип культури, але як її складова бере участь у створенні та зберіганні культурних надбань.

Екологічні, культурно-історичні, психологічні, соціальні чинники визначають способи відображення дійсності, формують концептуальну і мовну картини світу народу, створюють індивідуальність семантики мови.

Носії конкретної національної мови, з дитинства оволодіваючи словниковим запасом, системою вимовних норм і граматичними особливостями цієї мови, підсвідомо вбирають національні матеріальну і духовну культури. Дослідити національно-культурні особливості функціонування номінативних одиниць допоміг асоціативний експеримент, оскільки слово, пред'явлене інформанту під час експерименту, одразу ж включається у "контекст" попереднього досвіду індивіда, систему його цінностей. Взаємодія практичного і теоретичного, культурного і власне мовного досвіду "неминуче створює те, що різніть мови за характером членування ними дійсності, але в більшій мірі – за культурно-національною самобутністю тих асоціацій, які пов'язують попередній досвід із щойно накопиченим і відображуваним у понятійно-мовній формі".

З метою дослідження національно-культурної специфіки використання номінативних одиниць був проведений вільний асоціативний експеримент, до участі у якому залучалися групи носіїв української і російської мов різних вікових груп, освітою, професійною належністю (крім цих лінгвокультурних груп до експерименту було залучено контрольну групу – представників західноєвропейської культури – австрійців /30 осіб/).

Перед задань експерименту було на основі зіставного аналізу отриманих асоціативних реакцій виділити найхарактерніші для носіїв даної мови культурно-національні асоціації, їхні основні види та джерела.

При укладанні списку слів для анкети враховувалося, що національно-культурною самобутністю мають відзначатися асоціації, викликані словами-стимулами, що відображають середовище проживання колективу мовців, безпосередньо сприймані ними предмети та явища. Тому словами-стимулами було обрано слова таких тематичних груп, які входять до основного словникового запасу будь-якої національної мови – назви тварин, птахів, рослин, астрономічних об'єктів, природних явищ, предметів домашнього вжитку, основних продуктів харчування, кольорів. У запропонованих інформантам анкетах слова розташовувалися по дві тематичними групами, одиниці однієї тематичної групи відокремлювалися декількома словами інших груп.

Аналіз отриманих реакцій дав змогу зробити певні спостереження.

Із аналізу групи становлять реакції, які відображають об'єкти довколишнього світу, кліматичні умови, особливості побуту, життєвий досвід, спостереження носіїв мови. Перш, наприклад, типові асоціативні реакції представників різних вікових груп на деякі слова-стимули: *журавель* – укр. *криниця* (14% анкет), *листя* (8%), *осінь* (8%), *хата* (6%), *курличуть, по полю ходять*; рос. *в небо*

(19%), *осень* (19%), *птицы* (16%), *весна* (9%), *летающие в небе*, австр. *великий птах* (30%), *птах* (20%), *довгі ноги* (11%); **рушник** – укр. вишиваний (8%), *вишивки* (6%), *образ* (6%), *коровай* (6%), *хліб-сіль* (6%), *весілля* (5%), *бабуся* (3%), *мама* (3%), *махровий* (3%), *материнські руки* (2%), *нитки*, у *квітах*, рос. *махровое* (22%), *вытираются* (17%), *большов* (15%), *вода* (15%), *баня* (10%), *чистое* (10%), *длинное* (5%), *мыло*, *стирать*.

У ланцюжку асоціацій можуть міститися не зовсім точні (іноді помилкові) відомості. Так, у кількох австрійських інформантів слово **Krähе** (ворона) викликає асоціативні реакції "*російська зима*", "*Росія*", "*Сибір*", хоча, як відомо, ці птахи поширені не лише на території Росії, а й у країнах Європи, у тому числі й у Австрії.

Типовим прикладом прояву національно-культурної специфіки назв рослин є слово **калина**. Найбільшу кількість асоціативних реакцій на це слово зафіксовано у відповідях українськомовних інформантів. Серед реакцій трапляються пов'язані з описом зовнішніх ознак цієї дуже поширеної на території України рослини (*червона, кущ, гроно червоних ягід*), з місцями, де вона росте (*берег маленької річки, ліс, болото*), із застосуванням її як лікарського способу (*лікарська рослина, хвороба, здоров'я*) та виготовленням напоїв (*чай з калиною, прометний чай, червоний сік*). Та обставина, що калина росте майже в кожному селянському дворі, викликає асоціації, пов'язані з рідною домівкою, родиною (*рідна хата, пісня, свято, бабуся*). У той же час, дітями російськомовних реакцій значно вужчий: інформанти відображають, в основному, смакові та лікарські якості ягоди (*ягода, горькая, кислая, варенье, лекарство*). Асоціації австрійських інформантів змальовують калину тільки як рослину (*кущ, рослина, рослина з червоними ягодами*).

Типові для ареалу проживання національно-культурного колективу об'єкти рослинного і тваринного світу нерідко стають національними (державними) емблемами, що відображається у матеріалах експерименту (пор.: **орел** – укр. *герб США*, *герб Росії*, рос. *двуглавый, герб*, австр. *герб Австро-Угорської імперії, герб царської імперії*).

Деякі слова-стимули викликають асоціативні реакції-географічні назви (напр.: **атом** – укр. *Чорнобиль*, австр. *Темелін (Словаччина), Богуніце (Угорщина)*; **сіль** – рос. *Азовське море, Крым*, австр. *Халлейн (місцевість у Зальцбурзі, де особливо багато видобувають солі)*. Подібні "локальні" географічні назви входять до складу культурного фонду носія певної національної культури. Географічні назви однієї культури можуть мати характер "лакуни культурного фонду" для представників іншої лінгвокультурної спільноти, і не лише тому, що їх немає в іншій культурі, але й тому, що вони є елементом певного соціального контексту, що робить їх значущими, національно забарвленими для носіїв однієї мови і нейтральними для представників іншої мовної групи. Ця особливість географічних назв (і власних назв взагалі) яскраво проявляється в комунікативних ситуаціях, де задіяні представники різних культур, а також при перекладі літературних творів, оскільки такі вербальні одиниці, як правило, не викликають у представників іншої культури тих асоціацій, на які розраховував адресант, а отже не досягають мети комунікації.

Оскільки національно-культурна специфіка мови формується в системі цінностей, звичаїв, традицій конкретної лінгвокультурної спільноти, то цілком закономірно, що фольклорні традиції відчутно проникають у національну мову. Джерелами фольклорних елементів у мові можуть бути народна демонологія, забобони, повір'я, обряди, фольклорно-літературні твори тощо.

Деякі "фольклорні" асоціативних реакцій інформантів пов'язані з відображенням такої форми зберігання й передавання національно-культурного досвіду, національної системи світоглядних цінностей, як прислів'я, приказки, інші фразеологічні сполучення, казки, думи, билини, пісні та ін.

Елементами образної картини світу в багатьох (якщо не в усіх) народів є образи домашніх тварин. У давнину уявлення людей про гармонію втілювалися у відносно конкретних образах тварин, які живуть поряд із людиною. Так, в уявленнях східнослов'янських народів існував образ міфічної подружньої пари: **корова** – втілення землі й матері всього живого, **бик** – небо, батько пського живого. Напевно, залишки цих уявлень збереглися до нашого часу й підображаються в асоціативних реакціях українськомовних і російськомовних інформантів на слово-стимул **корова** (пор.: укр. *тепло, спокій, життя*, рос. *тепло, доброта, ласка*, австр. *молоко, пасовище*).

Джерелом національно-культурної самобутності мови є система обрядів і ритуалів, які в образно-символічній формі відображають певні етапи життя людини. Ряд номінативних одиниць активізує у свідомості носіїв мови асоціації, пов'язані з національними ритуалами та обрядами, в яких переплітаються дії, атрибути, символи, вербальні формули, що виникли у різні історичні періоди й відображають норми та погляди тих часів (пор.: **сіль** – укр. *коровай, рушник*, рос. *хлеб, гости*, **хліб** – укр. *сіль, рушник, весілля, свято*, рос. *хлеб, гости*, австр. *церква, вінчання, молитва Отче наш*).

Важливим джерелом пізнання духовного світу народу є його символіка. Традиційно система національних символів вивчається переважно етнографією та історією. Втім, вона становить значний інтерес і для мовознавства, тому що безпосередньо пов'язана з мовою, яка відображає духовне життя людини і факти культури народу. Етнолінгвістичні дослідження, основою яких є семіотична природа етнічної культури народу й національної мови, які ґрунтуються на символіці, дають можливість вивчити зв'язки між мовою й етнічною самосвідомістю носіїв мови, дають змогу через дослідження мовного матеріалу реконструювати етнічну культуру й історію.

Відомий історик і фольклорист М. І. Костомаров виділив три роди основ національної символіки: "1) деякі символи мають свою основу прямо у природі й цілком явні, 2) інші символи засновані на історичному використанні відомого предмета у житті предків народу, нарешті 3) є символи, засновані на старовинних міфологічних або традиційних сказаннях і віруваннях, які становлять набуток народного байкарства".

Вербальними формами реалізації символів є тропи.

Зтримані під час експерименту "символічні" асоціації можна умовно розділити на дві групи: асоціації, пов'язані з традиційним символічним значенням, й асоціації, які не мають основ у традиційній символіці.

Особливістю східнослов'янської символіки є симбіоз язичництва і християнства, який визначає символічні характеристики тварин і рослин у різні часи.

У матеріалах експерименту відображається характерна для багатьох народів східнослов'янської символізація фауни. Серед символічних асоціацій "тваринного походження" можна виділити пов'язані з символізацією птахів, звірів, плазуючих, риби і комах.

Асоціативні реакції інформантів відтворюють, у більшості випадків, традиційну символіку птахів. Так, наприклад, **ворона** у східнослов'янській традиційній символіці "акий вісник смерті, смутку й лиха", що вплинуло на типові асоціативні реакції носіїв української і російської мов: укр. *нещастя, зло*; рос. *нехорошие*

ощущения, темнота, неприятность. Традиційний символ "любові в її різновидах"⁸ *голуб* асоціюється у сучасних носіїв мови з такими поняттями: укр. *воля, світ, мир, ніжність, кохання, благополуччя, спокій, добро*; рос. *мир, сим-вол миру, свободи, любов*. Символ "пророцтва і всевидючості, освячений релігійним віруванням", "безпритульності, безродності, самотності", "вісниця літа"⁹ викликає такі асоціації: укр. *ясновидець, неприємність, самотність*; рос. *жизнь, продолжительность жизни, календарь жизни*.

Назви тварин мають як традиційні, так і нетрадиційні символічні асоціації. В українських і російських обрядових і весільних піснях, казках, дитячому фольклору *заєць* – символ боягузтва, що відображається в асоціативних реакціях сучасних носіїв української і російської мов: укр. *боягузтво*, рос. *трусость*. Проте у той самий час з'являються нетрадиційні символічні реакції російськомовних інформантів *сила, швидкість, м'якість*. Символ верховенства, величності *ведмідь* у реакціях російськомовних інформантів знаходить традиційну характеристику *сила, величчя*, але й інші характеристики – "неповоротливість", "любоб'є к славному" (пор. з укр. *незграбність, неповороткість*).

В експериментальних матеріалах представлені асоціативні реакції, пов'язані із символізацією комах. Світ комах відображений у народних легендах, переказах, думах та інших фольклорних творах досить мало.

Гіпотезу оцінку в міфології мають: бджола, що характеризується епітетами *свята, працелюбна, угодна Богу, сонечко*, розчавити яке вважалося величезним гріхом, як "нешкідливі" характеризувалися мурахи. Інші комахи у фольклорних джерелах виступають, як правило, у негативному світлі. "Свята", "працелюбна", "угодна Богу" *бджола* у свідомості сучасних носіїв української і російської мов асоціюються із словами *працьовитість* і "трудолюбие".

Символічну конотацію мають слова, що виникають у відповідь на стимули, які позначають представників фауни, не характерних для території проживання національно-мовного колективу: *акула* – укр. *страх, підступність*; рос. *опасность, зло, безжалостность*; австр. *тривога, небезпека для життя*; *слон* – укр. *багатство, сила, добро, здоров'я*, рос. *величчя, неповоротливість*; австр. *мудрість, доброта*; *тигр* – укр. *жах, агресивність, сила*; рос. *красота и сила*; австр. *могутність*.

Назви представників тваринного і рослинного світу можуть використовуватися для символічного позначення якостей і характеристик людини. В основі таких символічно-образних асоціацій лежить принцип антропоморфізму: "свідомість людини спочатку інтерпретує якості якогось "об'єкта" у "людино-подібних" ознаках, а потім знову переносить їх на людину"¹⁰. Ці символи "людських якостей, спочатку надаються тваринам, а потім використовуються для антропометричної емотивно-оцінної інтерпретації якостей людини"¹¹. Порівняймо деякі реакції інформантів, в основі виникнення яких лежить принцип антропоморфізму: *дуб* – укр. *дурень, сильний чоловік*, рос. *бестолковый, глупый человек, зозуля* – укр. *хитра, брехлива людина*; *мати*, яка покинула дітей; рос. *плохая мать; мать, бросившая своих детей*; австр. *дармоїд, паразит, борець*.

Такі символічно-переосмислені номінативні одиниці формують фонд постійних, загальноприйнятих емотивно-оцінних метафор і стійких порівнянь національної мови.

Як показують результати експерименту, номінативні одиниці можуть набути символічно переосмислених значень, яких немає у традиційній міфології

(напр.: *дуб – тупість, жаба – жадюга, жадність, жайворонок – людина, яка рано прокидається, ліс – похмура людина* та ін.).

Цікавим об'єктом для вивчення етнокультурних особливостей номінації є асоціативні поля кольоропозначень, які, на відміну від слів-назв певних реалій, котрі можуть існувати в одній культурі і бути відсутніми в іншій, мають еквіваленти в усіх культурах. Незважаючи на їх універсальний характер, у силу різних історико-географічних та інших чинників, "спектральну шкалу" у різних культурах членують по-різному: одні кольори "не помічаються" символічною системою, мають загальну, нечітку значення, інші ж, навпаки, виділяються й активно символізуються.

Серед найчастотніших асоціативних зв'язків між словом-стимулом і словом реакцією зустрічається пов'язування слова-стимулу з деяким об'єктом довколишнього світу, для якого характерний цей колір. Інформантами з різних національно-мовних груп на одне й те саме кольоропозначення наводилися як назви одних і тих самих предметів, явищ дійсності, так і зовсім різних об'єктів залежно від мовної належності інформанта.

Існуючою самообумовленою відзначаються асоціативні реакції, пов'язані з символічним переосмисленням кольоропозначень. *Білий* традиційно вважався епітетом священних об'єктів, причетності до божественного, що збереглося у мовній свідомості сучасних носіїв мови (укр. *добро*, рос. *чистота*), символ космічної безкрайності *блакитний (синій)* асоціюється у сучасних носіїв української мови із елементами *спокій, сон*, російської – *мечта*, австрійської – *миловидий, приємний*, німецької – *рослинності* *зелений* має такі асоціації: укр. *легкість, заспокоєння, радість, надія*, рос. *цвет жизни, счастье*, австр. *надія*.

Як видно з прикладів, колір не просто позначає, виділяє об'єкт, але й наділяє його певною символічною характеристикою, значущістю. Чим раніше колір увійшов у культуру народу, тим більше символічних значень за ним закріплюється, тим вони стійкіші.

Вивчення лінгвокультурних особливостей асоціативної поведінки носіїв мови не лише дозволяє відчувати "екологічний" і національно-культурний колір семантики номінативних одиниць, виявити чинники, які зумовлюють специфічність кожної національної культури (і мови, як її складової), а й дає можливість наблизитися до розуміння "духу" народу, його ментальності.

¹ Умблунд В. Избр. труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 326; ² Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986. – С. 102, 104-105; ³ Ферс Дж. Д. Семантика // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. II – С. 92; ⁴ Телия В.Н. Указ. раб. – С. 102; ⁵ Общенье. Текст. Высказывание. – М., 1988. – С. 140; ⁶ Костомаров М.И. Словообразование. – К., 1994. – С. 60; ⁷ Там само. – С. 100-101; ⁸ Там само. – С. 88-91; ⁹ Там само. – С. 92-94; ¹⁰ Телия В.Н. Указ. раб. – С. 108; ¹¹ Там же.

*Наталія Венжинович,
Ужгородський університет*

Лексика ткацтва в народних повір'ях та прикметах

Вивчаючи господарську діяльність жителів Тернопільської області, зокрема зупинимося на характеристиці домашнього ткацтва. В екологічній політотії зовсім мало широке функціональне значення: в побуті були тільки найпростіші найпростіші тканини.

Важливою і широкому побутуванню домашнього ткацтва на Тернопільщині, зокрема в міській області, є її територія різноманітної прядильної сировини.

© Н.Венжинович, 2000

ни — конопель, льону, вовни. Археологічні знахідки, представлені кількома ткацькими знаряддями — переважно глиняними пряслицями для веретен, дають можливість визначити різні стадії ткацького виробництва на території Тернопільщини.

У спорудах пізнішого, зокрема скіфського, часу (розкопки біля с.Звиняч Чортківського району Тернопільської області) у залишках поселень, могильниках, які відносяться археологами до черняхівської культури (с.Раковець Збарзького району Тернопільської області), виявлені уламки глиняних пряслиць різної, у тому числі біконічної, форми. Ці та ряд інших знахідок свідчать, що вже в II тисячолітті до нашої ери — IV ст. нашої ери була відома техніка переробки текстильних волокон, а ткацтво набуло великого поширення, ставши важливим компонентом домашнього господарства.

Основною сировиною для виготовлення тканин на Тернопільщині переважно було прядиво з конопель. Здебільшого разом із коноплями сіяли льон. Але всюди він вирощувався у невеликій кількості. Порівняно з коноплями, льон виростав коротеньким і вихід волокна з нього був незначним. Однак селяни цінували його за якість та яскравість білого кольору й охоче використовували для виготовлення тканин.

Народна традиція раціонального використання землі повною мірою виявляла себе під час сіяння волокнистих рослин. Під конопляне поле намагалися обирати низовинні землі — *при долині* під паром. В умовах малоземелля селяни висівали коноплі й у міжряддях кукурудзи, у кінці поля, коло дороги. Є відомості про те, що льон та коноплі сіяли також на городі.

Навіть побіжне ознайомлення з побутовими святами, зокрема вміщеним у них описом магічних дій та прикмет, свідчить про важливе місце волокнистих рослин у ритуальній системі. Так, аграрно-магічну спрямованість має обряд символічного посівання на Новий рік. Разом із традиційним побажанням *врожаю жита, пшениці* бажали *льону по коліна*. Увечері напередодні Хрещення за допомогою особливих слів, атрибутів та дій селяни прагнули визначити на майбутнє стабільність врожаю прядильних культур: *"У всякому будинку, як покроплять, то дають дітям по варенику і по три ложки куті. А як вертаються до хати, то підходять під вікно та кажуть: "Добрідень". — А їм: "Доброго здоров'я". — "А де ми будемо льон і коноплю сіять?" — "А там, де посієм, то й виродить"*.

Повсюдно на Тернопільщині широковідомою була прикмета: *"На Яєдоху, як гарна погода, то буде врожай на коноплі"*. У цей же день примічали, коли сіяти: як ясно вранці — то і коноплі треба сіяти зранку.

Схожі прикмети стосувались і до Благовіщення: *"Як зрання сонце, то урожай на коноплі буде перший, а як хмуро, то останній"*. У період Великого посту церква вимагала суворого утримання від усіляких розваг, бо якщо у запусти танцювати дрібно, то родяться *дрібні коноплі*. Зазначимо, що на Тернопільщині побутовав так званий конопляний танок: на запусти жінки збирались у корчмі і, тримаючись за руки, ставали у коло, співали, кілька раз повертались кругом. Танок закінчувався стрибками через лаву, щоб на наступний рік такими високими були коноплі. Вірили також, що *"хто протягом посту зробить сім раз квашу, то там в тому господарстві гарні родитимуться коноплі і льон"*.

Загальноприйнятим було починати сівбу конопель та льону після Благовіщення, але термін сіви коливався, оскільки відрховувався від Великодня: коноплі сіяли третього або п'ятого тижня після нього. При цьому особливо наголошувалося: *"Щоби не були неділі парні, бо уродять коноплі двоєкі"*. Протягом місяця проведення агротехнічних робіт іноді залежало і від фази

Місяця. Так, є відомості, що не сіяли коноплі на молодик, "бо матірка повинна бути повною". Краще було сіяти на повний місяць.

Вірили, що коноплі краще виродять, якщо сіяти їх буде чоловік. Тому часом жінка-одиначка спеціально просила сусіда зробити це. Відомим на Тернопільщині засобом проти горобців, які могли знищити посів, було змашування рук сіяча освяченим салом. Під час сівки могли і примовляти: "Сю, нлю, примовляю, щоб коноплі родили високі і дрібненькі, волокна м'якенькі".

Стійким атрибутом сівки прядильних культур було куряче яйце. Всно було відомо як традиційний символ життя та родючості ще задовго до прийняття християнства. Зазначимо різноманітність форм його використання під час сівки коноплі та льону: яйця закладали в торбину або решето із сім'ям, випивали зразу на полі, де сіяли коноплі, – "щоб жовте полотно було", удома смажили яйце – "щоби були великі і м'які коноплі". Таке мотивоване застосування яєць при сівбі зафіксоване практично на всій території дослідження.

Як бачимо, виробничий процес сівки конопель та льону ще на початку ХХ ст. продовжував зберігати окремі риси ритуалізованого комплексу. Це відноситься до терміну сівки, атрибутивного оформлення, вимог щодо її учасників та виконуваних ними дій. Зазначимо, що більшість архаїчних елементів процесу сівки прядильних культур зберігалася протягом тривалого часу.

Технологія обробки вовни на Тернопільщині була традиційною. На підготовочному етапі стригли чорних або білих овець (*майдони, бири*). Для цього використовували грубі ножиці – *стиски*. Часовим орієнтиром для зняття вовни зі старих овець (*руно*) був день весняного Миколая. Ягнят стригли раз на рік у Петрівку й відкружували так званий *міцок*.

Льон та чоловічі стебла конопель (*плоскінь*) "брали" у серпні. Жіночі стебла (*матірку*) залишали дозрівати на сім'я. І льон, і коноплі в'язали у горстки і після підсушування (для *матірки* додатково обмолочування) вимочували у річках, *ви́мочках*. Серед днів, які на Тернопільщині вважалися небезпечними для виконання цих видів робіт, були: десята п'ятниця після Великодня, а також день Святого Іллі. Зазначимо, що в обох випадках називалося покарання зі спільним сюжетом – до грудей молодичі, що брала коноплі в день Святого Іллі, "*причепився бугай*", коли жінка у "*десяту п'ятницю*" викидала з води коноплі, "*вилазять два вужі з очироту і просто почіплялися їй до грудей*".

Під час м'яття та витріпування волокон від *терміття* на Тернопільщині переважно використовували *терницю* (*терлицю*).

Наступними етапами підготовки до прядіння були розчісування та сортування волокон за допомогою круглої металевої щітки з набитими цвяхами, *щіву* личайно прив'язували до лави.

Вичишування *ловісма* означало одночасно його сортування за якістю. Довге, пайтонше й м'яке після чесання волокно – *кукла* – шло на тканина високоякісного полотна. Те, що залишалося на щітці, – короткі, грубіші за якістю *волокниці* – *ключця* – використовувалося для виготовлення пряжі (*валовини*) для ткання господарського призначення. Для снування основи, тканина *бульонних* полотняних тканин, верет іноді окремо виділяли різні за якістю, але *вирізняли* на *ключця* конопляні волокна – *пачіски*.

Під час м'яття, що в південних районах Тернопільщини побутовув звичай: коли *співує* проходила на весілля, то несла в руці або під пахвою *куклу*. Часом вона *розкружувала її*, навчо коси, і кожний, хто бачив її, знав – іде молода. У деяких селах *вирізняли* і *куклі* вважали помічним для дівчат, що снікували на заміжжя.

Етнографічний матеріал свідчить про те, що у жителів Тернопільщини, як і в цілому українців та інших слов'янських народів, прядіння ниток було суворо регламентоване щодо часу виконання цього виду робіт. Це стосувалося днів, визначених церквою: на Святого Савви, Святої Варвари (*"ні саввити, ні варварити, єдно кужіль парити"*), проти Миколи, хоча на початку XX ст. деякі жінки в ці дні прядли, а над святкуючими навіть потішалися: *"Було б не саввити, не андросити, а куделю кундосити"*. Усі ці заборони певним чином мотивувалися: *"Гальці нариватимуть"*, *"Нечистий буде прясти"*, *"Дітям шкодить"*, *"Буде віспою обсіпати"*. Особливо суворо дотримувалися заборони прясти на Різдво. Було заведено вносити з хати все прядильне знаряддя, насамперед веретена, – *"бо літом гадюку поbachиш"*, *"черев'яки розмножаться в сирі, як брати веретено в руки"*.

Прядли жінки та дівчата до пізньої ночі. При тому іноді рекомендувалося на ніч не залишати веретено недопряденим.

Наступним етапом було перемотування ниток. Це давало можливість їх полічити, крім того, випрати, вибілити та просушити. На Тернопільщині для перемотування ниток використовувалося мотовило.

Перемотування ниток на клубки також регламентувалося. Заборонялося мотати не тільки на великі свята, а й щодня вночі – *"щоб вороги ("зłodii") не моталися до господарства"*.

На початку XX ст. на Тернопільщині для снування широко використовували рамочну снувалку (*снівницю*). Зазначимо, що снування вважалося надзвичайно відповідальною справою і теж було пов'язане з різними ритуалами. Намагалися за один день оснувати і не залишати основу "ночувати" на снувалці, *"бо скосяться"*. Особливо слідкували, щоб під час снування не допустити помилок (*леремоту*), бо це створювало додаткові труднощі при тканні. У цьому плані показове мотивування заборони снувати протягом шести тижнів після Великодня – *"бо Христові дорогу заснуєш до неба"*.

У народному календарі жителів Тернопільщини ткання полотна на верстаті займало невеликий відрізок часу: розпочинали звичайно ткати у Великий піст і прагнули закінчити всю роботу до свят. Серед табуйованих для цього заняття називали в основному вже згадані церковні свята.

Аналіз вірувань, пов'язаних із виготовленням тканини, показує, що на цьому етапі значно зростала питома вага всіляких оберегів та магічних дій, основне призначення яких зводилося до забезпечення успішного завершення всіх ткацьких робіт. Так повсюдно великого значення надавали тому, хто зайде до хати, коли за верстатом сидить ткач. Якщо відвідувачем виявиться чоловік – *"буде легше"*, *"стане полотно"*, а як жінка або дівчина – *"ниток не стане на цівках"*. Узагалі, і сам ткач *"мусив бути добрим, бо як злий – нитку реє"*.

Останнім етапом у виготовленні полотна, уже готового до використання, було його вибілювання.

За багатьма ознаками – знаряддями ткацтва, технологічними прийомами, сировиною, звичаями, віруваннями та заборонами, власне термінами, пов'язаними з виготовленням тканин, – ткацтво на Тернопільщині, ґрунтуючись на загальноукраїнській основі, позначено регіональною специфікою. Це – наслідок самобутності історичного і соціально-економічного розвитку краю, специфіки етнокультурних взаємозв'язків та своєрідності природних умов.

**Вплив просторової семантики топонімів на формування
фразеологічного значення (на матеріалі українських
та польських фразеологізмів із компонентом-топонімом)**

Незважаючи на існування величезної кількості літератури з питань фразеологічної семантики, проблема значеннєвої структури фразеологічної одиниці¹ (ФО) й надалі залишається предметом наукових зацікавлень і дискусій. Одним із її аспектів є **семантична вартість компонента фразеологізму** з погляду його ролі у формуванні значення ФО (тобто з погляду питомої ваги компонента у загальній семантиці ФО), а також стосовно його відношення до відповідного слова у вільному, нефразеологічному вживанні (тобто щодо детермінованості компонента семантикою вихідного слова).

Тема даної статті пов'язується з обома названими виявами семантичної природи фразеологічного компонента. Адже визначити роль топоніма у формуванні значення ФО, до якої він входить як компонент, у ряді випадків неможливо, не зіставивши семантичного навантаження цього компонента із семантичною вартістю відповідного топоніма поза фразеологією. Так, висвітлення одного з виявів семантики топонімного компонента тягне за собою необхідність з'ясувати й другий її вияв. А у зв'язку з останнім зустрічаємося із менш дискусійним в ономастиці питанням семантичного статусу власної назви: в численних спеціальних дослідженнях мовознавці висловлюють взаємопротилежні міркування на користь семантичності або асемантичності оніма. Ставши на бік прихильників асемантичної природи власної назви, ми автоматично зняли б питання значеннєвої детермінованості оніма-компонента ФО відповідним нефразеологізованим онімом. Натомість прийняття протилежної позиції дозволяє простежити зв'язки латентних сем топоніма із семантичним навантаженням, яким цей топонім наділено в складі ФО. До того ж аналіз українських та польських топонімних ФО показує, що мотивація їхнього значення можлива лише за умови врахування конкретних семантичних характеристик топонімів у вільному вживанні.

У статті обмежуємося описом тих ФО, семантика яких формується за рахунок здатності топонімів організовувати вертикальні та горизонтальні відношення.

Просторовий підхід до вивчення явищ непрямої номінації вже застосовувався в лінгвістиці². Прийнятним він є і для досліджуваної нами фразеології. Той факт, що система фразеологічного найменування носить виразно антропоцентричний характер³, щоразу підтверджується новими роботами в галузі практичної фразеології. Саме антропоцентризм і визначає орієнтаційний простір фразеології, оскільки горизонтальні й вертикальні протиставлення спираються на фізичний та культурний досвід людини. Навіть найтиповіші умови людського життя пов'язуються з просторовими вимірами, бо, як пише А.Пайдзінська, "звичайно людина приймає вертикальне положення, й основні органи чуттів спрямовані вперед, а напрям, в якому рухається, узгоджується з повертанням обличчя"⁴.

Більш звичною для аналізованого розряду ономастики є власне просторова горизонтальна площина, адже в мовленнєвому позафразеологічному вживанні топоніми нерідко співвідносяться з просторово-горизонтальними – ближчим або дальшим – місцезнаходженням, напр. *По дорозі до Львова зупинимося в Бор-*

щовичах, де Борщівичі – "ближчий пункт", Львів – "дальший пункт". Подібні просторові значення топонімів здатні організовувати топонімну ФО. Так, ФО *dopiero Kozienice, a ty już pytasz o Warszawę*, що вживається у відповідь на чиюсь натерплячість і бажання прискорити події, побудована на основі горизонтально-орієнтаційного значення власних назв: *Kozienice* – "пункт, що знаходиться близько, поряд", *Warszawa* – "пункт, що знаходиться відносно далеко" (пор. можливе нефразеологічне вживання даних ойконімів у цьому ж значенні *Po drodze do Warszawy zatrzymamy się w Kozienicach*). Аналогічною польській ФО за значенням і механізмом виникнення є українська буде *Збараж, але не зараз*. Протиставлення "ближче – далі" (Бровари – Київ) є стрижнем для побудови виразу на козо біда нападє, то до Києва їде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться. На основі значення "віддалене розташування населених пунктів" утворено ФО чоловік з Устрик, голова з Бандрова, а ноги з Березів (тобто "бездомний, бурлака"); де Рум, де Крим, а де Балабанієка; gdzie Rzym, gdzie Krym, a gdzie Suchodół/Kraków/karczmy babińskie/babanecka karczma/bananowiecka karczma ("речі, що не мають відношення одна до другої").

Значення топоніма "далекі пункт" є продуктивним засобом організації ФО і в польській, і в українській мові, напр.: *i w Pieprzówkach cię znajdą* – тобто "тебе знайдуть, як би ти далеко не був", *na tym ostrzu choć do Krakowa [zajechać]; nóż, choć do Paryża na nim jechać* – про тупий ніж; *choć do Krakowa/Warszawy* – про добру підготовку до дороги, подорожі; *zaprowadzić go tym można do Krakowa* – про чинсь слабкість до якихось речей; *поки-м зайшов до Попелів, то-м із голоду зомліє; та він уже й Бахмут поминув* (підкреслюється, що хтось голодний); *поїхав у Крим по сіль* (надовго запропастився). Значення віддаленості топоніма може інтенсифікуватися ще й за рахунок інших компонентів ФО, напр.: *як до Москви рачки; далеко п'яному до Києва; za grajcar grałby wesz do Wiednia*. В складі деяких ФО "віддаленість" топоніма доводиться до екстремуму – аж до значення "найдальший пункт", напр.: *аж Москву/Київ видно* (вислів на позначення відчуття людини, що скуштувала щось дуже кисле); *daliż, daliż aż pod Kalisz*. Переконливим свідченням продуктивності віддалено-просторового значення компонента-топоніма є організація ним експресивних вигуківих ФО. Такі лайливі вислови зі значенням "посилати геть, (далеко)" (напр. *Posłać do Grodźca; posyłać za Dunaj*) евфемізуються саме за рахунок топонімів (напр. *нагадай, земляк, скільки миль до Вітебська; пішов би ти поза Уманню; Na Kijawu, psie kulawu*). В подібних ФО експресивність може посилюватися додаванням до "віддаленості" назви комічних сем, внесених іншими компонентами: *а до Мажубожа кіз кува-му; sić do Amsterdamu muchy doić; bodajbys do Wilna chodził góry kopać; byłby dobry do Bęku tój kopać; byłby dobry iść na Dyrby tój dziubać* та ін.

Крім значення "далеко", а також піде – "близько" (напр. *Warszawa nie za górami/morzem; Szczeczeńszyn/ Połagą to nie koniec świata; długa droga do Krakowa bez grosza; Ільїнець та Тростянець, то вже світові кінець*), топоніми ФО часто мають значення "пункти, що обмежують простір", напр.: *koło Cieszyna/Krańcizyna świat się zaczyna, a w Bończy się kończy; tak daleko z Krakowa do Warszawy jak z Warszawy do Krakowa; Тростянець – Полісся кінець*. Топоніми зі значенням "обмежуючі пункти" здебільшого формують фразеологію на позначення розміру або відстані, напр.: *писок як звідси до Львова; зів'януť szeroko jak od Polenicy do Słarmacha; daleko jak św. Michał od Nieświeża; tak daleko jak z Piątku do Soboty*.

У ряді ФО простежується "викривлення" горизонтального простору, тобто "рух" не по прямій, а дугою. Маємо на увазі ФО зі значенням "кільцева доро-

га; ускладнений шлях (вирішення проблеми і под.): *jeździł do piotrkowa na Paryż; jechał z Krakowa do Warszawy na Lublin; jechał z Pucka na Kartusy do Gdańska; jedziesz pan przez Jampol i Ostróg do Czaplinc* та ін. – пор. апелятивну ФО сюдою-тудю поза вулицею.

Менш звичною для ойконімів та хоронімів здається вертикальна орієнтація: вона, на перший погляд, ніяк не асоціюється з реальною, "географічною", семантикою назв. Якщо горизонтальна площина значеннєвої реалізації топонімів є власне просторовою, то вертикальна носить якісно-оцінне забарвлення. На цій площині значення топонімів співвідноситься не з механічною відстанню, а з якісною ієрархізацією ціннісних орієнтирів. Дж.Лакофф і М.Джонсон довели, що в метафоричному мисленні мовців саме вертикаль, з її опозицією "верху" та "низу", є шкалою позитивного й негативного оцінювання. Таким чином, у вертикальному просторі розміщуються складові елементи ціннісного забарвлення стереотипного бачення світу, в тому числі й топонімного. Мовленнєве вживання топонімів не зводиться тільки до вказування за посередництвом назви на адресу та особливості фізичного горизонтального простору – воно охоплює ще й сферу когнітивного вертикально-оцінного простору. Так, для поляка Париж або Лондон – не лише "географічно віддалені пункти" (пор. *FO pojechał do Londynu: tam gdzieś za Wrocławiem*), але й якісно наділені поняття (напр. Париж – "законодавець мод", пор. *FO co modne, z Paryża pochodne*), які майже завжди отримують позитивну або негативну оцінку (напр. *gdańska/krakowska. robota* – "добра робота"; *bolońska suzeczka* – "надміру делікатна примхлива особа"). "Краще" розміщується на верхньому полюсі вертикальної опозиції, "гірше" – на нижньому. Будь-яка оцінка, нехай і стереотипна, не може претендувати на об'єктивізм. А тому, на відміну від відносно об'єктивної горизонтальної, вертикальна шкала є аксіологічно-суб'єктивною – це "географія суб'єктивна, і навіть казкова, в якій дозволене фантазування".

У багатьох мовах, у тому числі польській та українській, одним із найпоширеніших способів реалізації оцінної вертикальної шкали є опозиція "свого" (вітчизняного) та "чужого" (закордонного). Саме ксенофобія – вагомий складник картин світу більшості мов – патріотично вміщує нагору як позитив "своє" (*wolę polskie gówno w polu niż fiołki w Neapolu; czorno, gorsko, ale polsko; Polska osłów nie rodzi; lepsze u nas w Kołomyi*; діал. *Понад Жубе нема села; нема на світі другої України, нема другого Дніпра*) і вниз – все "чуже" (*w Konstantynopolu leży sułtan na gnoju; niech nas bakalarze z Padwy rozumi nie uczą; upierłtyj oki swyna z Warszawy; Дон Доном, а найкраще дома; якусь Єгипту на нас Бог допустив* (про польових мишей)). З іншого боку, суб'єктивізм аксіологічного підходу допускає розташування закордонного у верхній частині вертикалі як кращого, більш вартісного, напр. *podobny jak Wersal do Białegostoku; Peryż nie Nieśwież, a komendant nie Dederko; żyje kowal z Balabanówka* (ФО вживалася, коли хтось вихваляв неякісні вітчизняні товари, видаючи їх за добрі закордонні, *Londyn* – "закордонне, а отже краще", *Balabanówka* – "своє, місцеве, а отже, гірше"). Поширеним в обох мовах експліцитним засобом вираження найвищої значеннєвої якості топоніма є супровідна підсилювальна частка і (в значенні *навіть*): *i w Rzymie ludzie/świat; i w Paryżu nie zrobią z owsa ryżu; kto z przyrodzenia głupi, i w Paryżu rozumu nie kupi; głupi i w Wiedniu rozumu nie kupi; i w Paryżu має чоловік грижу; провадь мене i до Вени, та не зробиш пана з мене; i в Відні люди бідні тощо*.

У польській фразеології широкої реалізації набула структурна модель <іменник+прийменник+ойконім>, значення якої варіюється в пейоративних межах – "дурень", "неук", "задрипанець", "селюк" і под. Організація моделі

стала можливою завдяки тому, що в польській культурі (як і в багатьох інших – наприклад французькій, німецькій, угорській та ін.¹⁰) за певними периферійними поселеннями закріпилося значення провінційності, забитості, неповноцінності¹¹. Дана модель ілюструє взаємодію географічно горизонтального й аксіологічно-вертикального параметрів. Адже, з одного боку, опозиція в основі таких ФО ґрунтується на горизонтальному протиставленні "центр" – "периферія" (пор. *warszawianra prosto od krowy* – тобто з місцевості, віддаленої від столиці, а тому "псевдостолічна пані"), а іншого – периферійні ойконіми розміщуються на найнижчому щаблі ціннісної вертикалі, бо позначені сталою негативною характеристикою. А в зв'язку з останнім прозоро мотивованими є не лише "відверті" ФО (з пейоративним іменниковим компонентом, на зразок *jędza/nędza spod Goniędza; fujara z Bełżyc/Modliborzyc/Mościsk; frajer z Grójca*), а й "замасковані" (з нейтральним іменником, що іронічно сприймається в протилежному значенні, на зразок *arystokrata z Pacanowa; elegant z Malcza; uroda z Babca; akademik z Wąwolnicy/Zawichosta; mędcy z Chelma; szlachcic spod Rypina*). Ще глибшою горизонтально-вертикальна взаємодія є в тих ФО, де іменниковий компонент виражений назвою мешканця зарубіжного міста (*Paryżanka z Pińczowa*) або етнонім (*Anglik z Kłaja; Niewiec z Ruski Rawy; Anglik/ Niemiec/Francuz z Kolomyi*). Адже зарубіжні міста і країни у ФО такого типу в значеннєвому плані є максимально "верхніми" на ціннісній вертикалі (пор. варіантні форми ФО *elegant z Mosiny – Francuz z Mosiny*), а провінційні місцеві топоніми – максимально "нижніми", будучи водночас іще й "крайньо периферійними" по горизонталі. Саме завдяки цій внутрішній суперечності в межах ФО даної моделі й досягається їх висока експресивність. В українській мові дана модель не поширена – пор. лише поодинокі приклад *комісар з Тригубиць: єдина хата, а сім вулиць*, який до того ж не можна, на нашу думку, вважати повноцінним відповідником польської моделі: в українському варіанті модель <іменник+ +прийменник+ойконім> не є самодостатньою, бо вимагає експлікації за рахунок розширення формальної структури ФО.

Отже, з-поміж усієї різноманітності семантичних навантажень топоніма-компонента ФО вдається виділити такі, що організовують просторову горизонтально-вертикальну систему. Горизонтальна шкала розподілу значень топонімічних компонентів відповідає традиційному поглядові на топонім як на пункт горизонтального географічного простору. Вертикальна шкала розподілу значень носить аксіологічно забарвлений характер і пов'язується не з власне географічним, а з ментальним простором. На цій шкалі за топонімами здебільшого закріплюються значення "свій (вітчизняний)" – "чужий (закордонний)", які не посідають сталої позиції на вертикальній прямій: залежно від суб'єктивної позитивної/негативної оцінки вони опиняються на верхньому/нижньому полюсі вертикалі. Синтезом вертикально-горизонтальних відношень є польська модель <іменник+прийменник+ойконім> на позначення недосконалості людини під певним кутом зору, в якій поєднуються горизонтальні значення "центр" – "периферія" з вертикальними значеннями "верх" – "низ" за посередництвом категорій "краще" – "гірше":

"вище=закордонне=краще=центральне;
нижче=місцеве=гірше=периферійне".

Просторові значення, закріплені за топонімами, є тими стрижнями, на які набудовується семантика аналізованих ФО. Вичленення таких значень, здій-

снене в даній статті, сприяє глибшому проникненню в механізм творення фразеологічної семантики.

¹Термін "фразеологічна одиниця" розуміємо широко, включаючи до нього власне фразеологізми, прислів'я, приказки та інші усталені вислови; ²Аналіз орієнтаційних метафор // Лаккофф Дж., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем // Теорія метафори. – М., 1990. – С. 387-415; ³// Lewicki A.M., Pajdzinska A. Swiat przez pryzmat frazeologizmow // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T.2. – Współczesny język polski. – Wrocław, 1993. – S. 321-325; ⁴Pajdzinska A. Antropocentryzm frazeologii potocznej // Etnolinguistyka. – Lublin, 1990. – T. 3. – S. 61-62; ⁵Мається на увазі костел св. Міхала, що знаходився на відстані чверті милі від міста – пор. ФО *tac blisko jak sw. Krzyz od Pultuska* (костел св. Хреста був далеко за містом); ⁶Екстралінгвістична мотивація даної ФО (*Piatek, Sobota* – реальні близько розташовані містечка) доповнюється власне мовною – каламбурним обігруванням назв, яке, в свою чергу, підсилюється закінченням родового відмінка -и, властивим саме назвам тижня, оскільки ойконім за граматичними нормами мав би закінчення -а; ⁷Лаккофф Дж., Джонсон М. Значч. праця; ⁸Об'єктивність горизонтальної шкали називаємо відносною з огляду на реальну фізичну релятивність просторових проміжків залежно від вибору системи координат, що відбито й у ФО: той самий об'єкт може вважатися або "далеким" (*poszedl jak za Ukraine; Pan Bog i z Ukrainy slyszy*), або "близьким" (*(nie) takas [tam] Ukraina [jechac do niej] niedaleka Ukrainai*); ⁹Davies N. Cztery strony i serce // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 204. – S. 12; ¹⁰Kopalski W. Słownik mitów i tradycji kultury. – Warszawa, 1996. – S. 815; ¹¹Пор. *za Wyszczonkami swiat zabity deskami* ("тлуха провінція"); *nie przyjechac z Pipidowki* (букв. *Не приїхати з провінції, тобто "орієнтуватися в ситуації, не бути наївним"*).

Махмуд Тайсбізаде,
Тегеран

Українсько-перські мовні та пареміологічні аналогії

Іран – країна стародавньої культури. Коріння іранської цивілізації сягають глибокої давнини. Перша держава на території сучасного Ірану – Елам – виникла у 3-му тисячолітті до н.е. Сучасниками її на політичній карті Давнього світу були шумерські міста-держави та Єгипет Давнього царства – епохи пірамід.

Іраномовні племена прийшли на територію сучасного Ірану на початку першого тисячоліття до н.е. Їхньою прабатьківщиною науковці вважають степи Південно-Східної Європи, тобто територію сучасної України та Росії. Серед цих народів були також скіфи та сармати, предки пізніших аланів – сучасних осетинів. За мовою та культурою ці народи були близькими до слов'ян і справили значний вплив на формування духовної та матеріальної культури предків українців та іранців. Тому історія та культура України нерозривно пов'язані зі Сходом, зокрема, з Іраном. Наприклад, великі річки України дотепер мають іранські назви з коренем "дан" ("вода"): Дніпро, Дністер, Донець, Дунай. На думку відомого мовознавця й дослідника топонімії Подніпров'я О.М.Трубачова, іранськими є також назви інших численних річок України: Прут, Буг (Бог), Сула, Хорол, Снопорід, Удай, Артополот, Овда, Саметокань, Дортоба та ін.

Українська мова, як і перська, належить до єдиної родини мов. Це означає, що ці мови споріднені і все ще мають певну кількість близьких за звучанням прадавніх слів і граматичних явищ. До спільного лексичного фонду української та перської мов належать такі слова, як *матір, брат, дерево, бути, рости, дати, вмирати, говорити, просити, хотіти* тощо. На спільне походження обох мов вказують і такі граматичні явища, як особові закінчення дієслів.

Варто порівняти збережені в деяких українських дієсловах закінчення першої особи однини теперішнього та майбутнього часу -м (*давати* – *dam* (*dādan-midaham*), *істи* – *īm* (*xordan-mixoram*) та ін.). У першій особі множини теперішнього-майбутнього часу перського дієслова типовим закінченням є -ім, -їм, що дуже нагадує відповідні граматичні морфеми української мови у словах *просимо, їмо, робимо*, а особливо у тій же особі множини наказового способу: *робімо, кажім(о), ходім(о)*.

У часи середньовіччя внаслідок контактів з іраномовними племенами – асами (ясами), буртасами, аланами та іншими – предки сучасних українців запозичили з іранських мов (зокрема, з перської) десятки важливих слів, яких значно менше у сусідніх слов'янських і неслов'янських мовах. До середньовічних іранізмів належать, зокрема, такі запозичення, як *терези, килим, люлька, майдан, кишеня, неня, борщ* і багато інших.

Очевидно, від того часу в українській мові поширені типово перські синтаксичні конструкції: *день у день* (*ruz be ruz*), *рік у рік* (*sāl be sāl*), *раз у раз* (*be dafa'āt*) тощо.

Тривалі й безпосередні контакти предків сучасних іранців та частин слов'ян позначилися навіть на фонетичній системі таких слов'янських мов, як українська, білоруська, словацька, чеська, верхньолужицька, та в окремих (південних) діалектах російської та польської мов. У цьому зв'язку показова наведена у монографії О.Б.Бубенка інформація про поширення серед слов'ян іранського горлового звуку *h* на місці давнішого задньоязикового *g* у периферійних слов'янських мовах. Звук *h* у перелічених вище мовах від української до верхньолужицької, а також задньоязиковий фрикативний "r" у південних говірках російської мови мають поширення саме на тій території, де у прадавніх часах мешкало іраномовне населення. Академік В.І.Абасв першим вказав на відсутність цієї фонемі на периферії слов'янського світу, зокрема, на півночі Східної Європи, тобто там, де іранських племен ніколи не було.

Природно, що контакти не обмежуються чисто мовними аналогіями. Лексичні аналогії та запозичення відображають широкий спектр зв'язків у матеріальній культурі та побуті, у релігійних та міфологічних уявленнях, у фольклорі та епосі.

У зв'язку з цим особливий інтерес становить пареміологія української та перської мов. Протягом усієї людської історії прислів'я та приказки відіграють важливу роль у духовному житті народів як комунікативний, ідеологічний та естетичний елемент їх культури. Над вивченням паремій працювали й працюють паралельно фольклористи, лінгвісти, літературознавці, історики, філософи, психологи та інші вчені.

У сучасній пареміології наукове осмислення прислів'їв та приказок проводиться як у загальнотеоретичному аспекті, так і в плані конкретного вивчення окремих паремійних фондів та їх взаємозв'язків. Оскільки теоретичні узагальнення можливі лише на основі докладного вивчення національного прислів'яного матеріалу, вчені багатьох країн інтенсивно досліджують фонди паремій у мовах своїх народів, постійно їх поповнюючи новими публікаціями. Національний фонд українських паремій досить великий – разом із варіантами він налічує сотні тисяч одиниць. Значна його частина опублікована у фундаментальних фольклорних збірниках, зокрема, у книгах М.Номиса "Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других" (СПб., 1864) та І.Я.Франка "Галицько-руські народні приповідки" (Львів, 1901-1910). В українській фольклористиці найбільша заслуга у вивченні національного фонду паремій належить О.О.Потебні та І.Я.Франкові.

Сучасний етап фольклористики настійно вимагає ґрунтовного дослідження багатого фонду паремій у діахронному й синхронному планах із використанням досягнень світової пареміології.

Перська паремія, у свою чергу, має глибоке історичне коріння. З давніх-давен прислів'я та приказки проникали до перської літератури. Перший іранський письменник, який займався цими проблемами – Мохаммад Алі Хаблеруді. Він написав свою книгу під назвою "Збірник перських прислів'їв" у 1630 р. Мохаммад Алі Хаблеруді збирав матеріал для своєї книги польовим методом. Він особисто писав так: "Прислів'я та приказки, де б я їх не чув і кого б не питав, – усі записував". За п'ять років (1631-35) автор уклав другий збірник перських прислів'їв та приказок (1635), який набув широкої популярності та зберігся у численних рукописних копіях. Праці Мохаммада Алі Хаблеруді, укладені понад 350 років тому, зберегли свою наукову й практичну цінність.

Майже одночасно з Мохаммадом Хаблеруді інший іранський письменник, Мохаммад Салех Садег, склав збірник "Свідок Садега" (1634-35 pp.), до якого входить 560 перських прислів'їв та приказок.

Прислів'я ми знаходимо не тільки в збірниках. Перські тлумачні словники, які укладаються в Ірані з XI ст., також містять прислів'я та приказки.

Новий період збирання прислів'їв та приказок в Ірані починається з епохи іранської конституційної революції (1905-1911 pp.), коли відбувався процес демократизації літератури, що спонукало багатьох учених ближче підійти до фольклору та використовувати його невичерпне багатство.

Найбільшу увагу заслуговують збірники відомого іранського вченого Алі Акбара Дегхода (1879-1956). У 1931 р. у Тегерані вийшла його ґрунтовна праця "Прислів'я та афоризми" в чотирьох томах. Інша цінна праця належить іранському досліднику Амірголі Аміні, вона видана в 1974 р. Ісфаганським університетом. Ця робота є тлумачним збірником перської паремії.

Запланована нами дисертаційна робота є першою спробою зіставного дослідження пареміології української та перської мов. Міжмовне зіставлення передбачає пошук еквівалентних паремій, аналіз пареміологічних одиниць за спільними семантичними (змістовими) ознаками та класифікацію їх за ступенем структурної тотожності з урахуванням загального значення і конкретних образів паремій.

Початковий етап роботи вже показує, що деякі одиниці пареміологічних систем обох мов виявляють навіть повну тотожність, інші – досить близькі. Водночас слід зазначити, що є чимало випадків, коли тотожності зовсім немає. За результатами початкового етапу вже виявлено такі приклади повного збігу змісту паремій як за загальним значенням, так і за конкретними образами:

Дарованому коневі в зуби не дивляться. –

پیش‌کش‌ی را بلندانش نگاه نمی‌کنند.

Ділити шкуру не забитого ведмеда. –

پوست خرس نموده می فروشند.

Одна ластівка весни не робить. –

از یک پرستو قاپستان نمی شود.

Бий свій свого, щоб чужий духу боявся. –

بیچه خودش را می زند که چشم همسایه بترسد.

Добре там, де нас нема. –

بد آنست که نباشد.

Коло сухого дерева мусить і сире горіти. –

ترو خشک باهم می سوزد.

Хто дбає, той і має. –

خواستن توانستن است.

Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай. –

کار امروز را به فردا مکن.

У наведених прислів'ях та приказках і загальне значення, і конкретні образи збігаються. В інших випадках зміст єдиний, але образні засоби висловлення відрізняються. Наприклад:

Дешева рибка – погана юшка. – *ارزان خوری اتیان خوری*

(Дослівний переклад: "Дешеве купуєш – гниле купиш", що можна порівняти також з українським "На гнилий товар – сліпий покупець").

Тиха вода греблі рве. *تیرس که های هوی دارد از آن بترس که سر بتو دارد*

(Не бійся галасливих, а бійся тихих)

Через пені в колоду. –

از جاله بر آمدن و به جاله افتادن

(З ями вийти, в криниці опинитися)

(пор. з рос. "Из огня да в полымя")

Як постелешся, так і виспишся. –

از کوزه برون همان تراود که در اوست

Цілком очевидно, що вже перший етап наших пошуків підтверджує певні вихідні припущення.

Оскільки прислів'я та приказки якнайтісніше пов'язані з матеріальною, духовною культурою народів та їх ментальністю, можна сподіватися, що дослідження українсько-перських пареміологічних аналогій у міру його розгортання дасть вагомий матеріал як для реконструкції відображених у фразеології рис ментальності обох народів, так і для порівняльної характеристики цих двох фразеологічних картин світу.

Морфеміка. Словотвір. Морфологія.

*Оксана Зубань,
Київський університет*

Морфеміка як рівень мовної стратифікації та як предмет вивчення у системі мовознавчих дисциплін

У лінгвістичній науці морфеміка довгий час не визначалася як окрема дисципліна. Сьогодні як у світовому, так і в українському мовознавстві доведено, "що морфеміка, хоч і пов'язаний зі словотвором, проте самостійний розділ мовознавства, який необхідно вивчати цілісно, аби уявити морфемну підсистему мови, її одиниці, закономірності сполучуваності та взаємопристосування морфем у словах, а також закони конструювання морфемних структур слів, прийнятих у мові".

Термін "морфеміка" має два значення у лінгвістичній наукометрії:

1) морфеміка – розділ науки про мову, що вивчає особливості морфемного аналізу, типи морфем, їх відношення одна з одною та зі словом;

2) морфеміка – морфемний рівень мовної системи, окрема підсистема зі своїми елементами та структурою.

Така двозначність терміна "морфеміка" пояснюється чітким розмежуванням операційного та онтологічного значення терміна "рівень мовної системи", що об'єктивно ставить у взаємозалежність "рівень аналізу" і "рівень мови". Членування мовного потоку на мовні одиниці без надлишкових сегментів визначає рівневу стратифікацію мовної системи: базою для визначення мовного рівня є певна мовна одиниця (звук – фонемний рівень, морф – морфемний рівень...). Рівень мови у силу специфіки своїх одиниць і структурної

організації визначає мету лінгвістичного аналізу, тобто передбачає "рівень аналізу" – лінгвістичну дисципліну.

На "рівні аналізу" у межах морфеміки як науки визначають:

1) морфотактику, що вивчає "правила формальної, семантичної та стилістичної сполучуваності морфем";

2) морфонологію, "що вивчає звукові зміни в морфемах, зумовлені їхньою сполучуваністю, а також наголосові ознаки та фонемну структуру морфем"².

Статус цих двох дисциплін як розділів морфеміки зумовлюється актуальним завданням сучасної морфології – вивченням процесів організації морфологічних структур у синхронії, що визначаються:

– фонологічною будовою морфем і її аломорфів;

– об'єднанням морфів у певні морфологічні структури.

Сучасна лінгвістика визначає об'єктами вивчення морфеміки не лише морфему, а й морфемну структуру слова (комплексна одиниця морфеміки)³ та морфону (морфонологічні альтернації)⁴.

Розмежування у морфеміці морфотактики та морфонології визначає морфемну структуру слова та морфону як об'єкти вивчення цих дисциплін.

Сучасна лінгвістична наука, керуючись методологією взаємовизначення операційної методики та онтологічного упорядкування, вимагає пояснення онтологічного статусу вказаних мовних об'єктів, встановлення "рівневих" властивостей цих одиниць, а відтак, спроектування морфотактики та морфонології на рівневу стратифікацію мовної системи.

Рівень мовної системи завжди визначається синтагматичним дискретним сегментом мовного потоку, відповідно, базовою одиницею морфеміки виступає морф, а не морфема, хоча у лінгвістичній традиції терміни "морф" і "морфема" часто вживаються як синонімічні.

Визнаним у сучасному мовознавстві є теоретичне положення, що "морфемою може вважатися фонологічна послідовність, яка повторюється з певним змістом і локалізована у визначеному місці морфологічних структур, чітко вицленюється, існуючи у вигляді безперервної матеріальної сегментної форми й асоціюється з дискретним, хоч і складним, "квантом" значення"⁵. Проте необхідно зауважити, що дане визначення репрезентує синтагматичну, а не парадигматичну одиницю, тобто морф, а не морфему.

Морфемний аналіз повинен розмежовувати ці два поняття як явища синтагматики та парадигматики.

Морфема – абстрактний гносеологічний інваріант, що характеризується відсутністю конкретно маніфестованої субстанції і референційного значення, одиниця наукового аналізу і певною мірою одиниця "штучна". Морфема – парадигматична одиниця мови, що реалізується у конкретних варіантах – морфах.

Морф – мінімальна знакова одиниця мови. Морф – лінійна мовна одиниця, яка є елементом слова і не має синтаксичної самостійності. Морф – онтологічна одиниця мови, тобто одиниця, що характеризується психолінгвістичною реальністю.

У мовознавчій теорії рівнем мовної системи називається "сукупність усіх відносно однорідних одиниць (одиниць однакової складності), які можуть вступати між собою у синтагматичні і парадигматичні відношення, але не можуть знаходитися в ієрархічних відношеннях (фонемі не можуть складатися з фонем, морфемі не можуть складатися з морфем)"⁶.

У межах морфемного рівня морф вступає у синтагматичні і парадигматичні відношення та в ієрархічні відношення з одиницями нижчого (фонетичного) та вищого (лексичного) мовних рівнів у межах системи мови в цілому.

Морфеміка як мовознавча дисципліна, дотримуючись принципу повноти і цілісності лінгвістичного опису, повинна представляти морф – свою базову одиницю – в усіх типах внутрішньосистемних відношень: синтагматичних, парадигматичних, ієрархічних.

Актуалізація синтагматичних відношень між морфами на обох рівнях організації структури мовного знака приводить до утворення одиниці вищого рівня – словоформи і, відповідно, репрезентує лінгвістичний вид відношень за ступенем складності – ієрархічні відношення: відношення входження менш складних одиниць (морфів) у більш складні одиниці (словоформи). Основою ієрархічних відношень виступає поняття "комбінаторики" морфів, що визначає тематичне і формальне об'єднання морфів у слово як знакову одиницю вищого рангу.

"Здатність до комбінаторики – загальна та обов'язкова властивість одиниць мови, зумовлена загальносистемними і фундаментальними властивостями одиниць мови – дискретністю і неоднорідністю. Ієрархічність і лінійність також належать до фундаментальних властивостей мовних одиниць, які зумовлюють спосіб реалізації комбінаторики".

Опис синтагматичних та ієрархічних відношень (між морфами і словоформою) можна здійснити через встановлення дистрибутивно-комбінаторної характеристики морфів на формальному та функціональному рівнях організації морфемних структур слів.

Системний опис морфів із погляду їх дистрибуцій і синтагматичних відношень ставиться в центрі уваги сучасних лінгвістичних досліджень, які орієнтовані на самостійний опис морфеміки окремих мов і створення морфемної граматики української мови. В українській цій напрям дослідження представлено роботами Н.Ф.Клименко та Є.А.Карпіловської. Ширше – у слов'янському мовознавстві роботами Я.Горєцького⁸, Г.Ф.Ефремової⁹, Р.Г.Зятковської¹⁰, Христини Ковалик¹¹.

У цих дослідженнях зроблено спробу описати валентність морфів, їх позиційні характеристики у морфемних конструкціях різних типів, що зумовлює визначення нового об'єкта дослідження морфеміки, а відтак – нової комплексної одиниці морфемної системи мови – морфемної структури слова, яка може бути представлена через менші структурні одиниці: морфемну структуру основи, морфемну структуру суфіксальних послідовностей, морфемну структуру префіксальних послідовностей.

Морфемні структури як комплексні одиниці морфеміки характеризуються визначеними схемами синтагматичної реалізації морфів і регулюються чіткими правилами комбінаторики (це підтверджує морфемний аналіз, проведений на базі 27 тисяч дієслів)¹². Типовий характер цих структур, регулярна повторюваність і відтворюваність у словах дозволяє визначити їх як окремі вид мовних одиниць – онтологічні одиниці структурного характеру морфемного рівня мовної системи.

Представлення повної комбінаторно-дистрибутивної характеристики морфів у морфотактиці дозволяє провести ідентифікацію морфів однієї морфемі (Дж.Грінберг, З.Харріс, Ч.Хоккет, М.С.Трубецької)¹³ і створити опис морфемної системи мови у термінах морфемних парадигм, тобто описати парадигматичні відношення морфів.

Встановлення морфемної парадигми варіативних морфем тісно пов'язано з проблемами морфології, адже кожна часткова фонологічна відмінність морфа виконує певну морфологічну функцію у системі мови.

Морф як мовна одиниця вступає у два види ієрархічних відношень: зі слововформами як одиницями вищого рівня та звуками (фонемами) як одиницями нижчого рівня мови. Перехід від фонем до морфів – це перехід від незнакового рівня мови до знакового. Тобто, комбінуючись у морфи, фонем набувають нової якості – не тільки виконують функцію диференціації значень морфів, а й функцію вираження і передачі граматичних та структурних значень. Фонологічні відмінності у будові морфів використовуються мовою у функціональних цілях на знаковому рівні. Такі значущі варіювання морфів характеризуються морфонологічними правилами і становлять одну з центральних проблем морфонології. "Ми вважаємо, що правило може вважатися морфонологічним тільки в тому випадку, коли воно не пояснюється властивостями фонем і їх комбінаторикою, а також, якщо встановлене чергування, фонологічно протиставляючи два морфи одній морфемі, одночасно відіграє роль[...] функціонального засобу і закріплено за визначеною позицією. Будь-яка інша варіативність морфеми – фонетична, суплетивна, або вільне варіювання не належать до предмета вивчення морфонології"¹⁴.

Морфонологічний аналіз спрямований не у сферу синтагматики, а у сферу парадигматики мови: формально-функціональне об'єднання варіантів морфеми утворює визначену парадигму. Альтернативний ряд фіксує фонологічну відмінність морфів однієї морфеми, якій у семантичному аспекті відповідає відмінність структурно-граматичної, або структурно-лексичної інформації. Тому доречним є визначення статусу морфонології як самостійної не базового рівня у межах базового морфемного рівня мови (Є.О.Макаєв, О.С.Кубрякова). Тобто, морфонологія – це парадигматична морфеміка.

У теорії лінгвістики не існує визначеності щодо статусу морфонології як науки та ролі морфонологічних засобів у мові. Вперше до проблеми пошуку семантичних відповідностей звуковим чергуванням у плані вираження мовних одиниць звернувся Бодуен де Куртене¹⁵, який класифікував звукові зміни на "дивергентні" – зумовлені діючими фонетичними законами, та "корелятивні" – не зумовлені діючими фонетичними законами, що можуть бути визначені як семантично навантажені. Але Бодуен де Куртене не узагальнив своїх спостережень у межах єдиної лінгвістичної теорії. Основоположником морфонології став М.С.Трубецький, який вперше ввів у лінгвістику поняття "морфонологія" і "морфонема" (у сучасному розумінні). "Повна морфонологічна теорія складається із наступних розділів: 1) теорії фонологічної структури морфем; 2) теорії комбінаторних звукових змін, яким підлягають окремі морфи у морфемних сполученнях; 3) теорії звукових чергувань, що виконують морфонологічну функцію"¹⁶.

Перші два пункти стосуються до вивчення формального аспекту мовних одиниць, третій має відношення до вивчення взаємозв'язку фонетичних альтернатив у межах морфеми. Виділення трьох завдань морфонології за Трубецьким не визначає статусу морфонології як науки серед інших лінгвістичних дисциплін. М.С.Трубецький трактує морфонологію то як "розділ граматики", то як "з'єднуювальну ланку між фонетикою і морфологією", то як "фонологію слова".

Проблема статусу морфонології як лінгвістичної дисципліни залишається дискусійною і у сучасній лінгвістиці. А.Мартіне¹⁷ визначає морфонологію як морфологію. Є.Курилович¹⁸ зауважує, що "...із трьох пунктів морфонології, сформульованих Трубецьким, перший і другий повинні бути віднесені до компетенції фонології, третій – до морфології". О.Станкевич обмежує завдання морфонології тільки третім пунктом концепції М.С.Трубецького і тому називає морфонологію функціональною фонетикою. У теорії лінгвістики також побутує думка про онто-

логічний статус морфології як самостійного рівня мовної структури зі своєю одиницею – морфонемою (О.О.Реформатський¹⁹).

Морфологія не може визначатися як рівень мовної системи, тому що вона не має відповідної одиниці. Мовлення сегментується без надлишкових елементів на речення, словосформи, морфи, звуки, які ідентифікуються у відповідні парадигматичні одиниці. Морфонема – це тільки парадигматичний альтернативний ряд, члени якого знаходяться у відношенні взаємозаміщення, і, відповідно, не задовольняють вимоги лінійності, на яку вказував як на обов'язкову умову існування мовної одиниці Ф. де Соссюр. Морфонема у мовній онтології зводиться до фонему, до групи фонем.

Системний опис морфеміки у термінах морфемних парадигм повною мірою вирішує морфологічні завдання, поставлені М.С.Трубецьким. Для вивчення парадигматичного варіювання морфеми необхідно, перш за все, встановити фонологічну структуру морфеми – це обов'язковий етап у процедурі ідентифікації морфів, де однією з умов виступає принцип часткової фонологічної подібності та часткової фонологічної відмінності семантично тотожних морфів. Два наступні завдання морфологічної програми М.С.Трубецького: встановлення комбіаторних чергувань²⁰ та встановлення звукових (фонемних) чергувань, що виконують морфологічну функцію, логічно виходять із першого завдання і визначають характер варіювання морфеми. Проте у морфемній парадигматиці ці завдання не повинні протиставлятися²¹, тому що комбіаторні зміни також виступають засобом передачі морфологічної (структурної) інформації про здатність морфа сполучатися з визначеними морфами у пре- чи постпозиції.

Враховуючи інваріантні та варіативні властивості морфа як дві характеристики одного явища, морфемна парадигма (морфема) визначається як лінгвістична комплексна одиниця, яка зосереджує інформацію про всі внутрішньосистемні типи відношень морфів:

- синтагматичні – сполучуваність морфів у пре- та постпозиції;
- парадигматичні – протиставлення морфів за формою і функцією у межах однієї морфеми та у морфемній системі мови в цілому;
- ієрархічні – відношення між фонемами, що репрезентують форму вираження морфів однієї морфеми та морфемою як інваріантом;
- відношення між словосформами і морфами, які здатні у складі словосформи набувати різної інформативності.

Встановлення ієрархічних відношень у межах варіативних морфем визначає завдання морфемної парадигматики як аспект вивчення морфології. При цьому склад альтернуючої морфеми необхідно описувати, з одного боку, за допомогою репрезентації змінних фонем у вигляді альтернативного ряду, який відображає субстанціальну фонологічну сутність явища морфемної парадигматики, з іншого боку, – у вигляді інвентаря морфів, зіставлених із тією позицією, яку кожний морф займає у визначеній парадигмі дієслівних словосформ (структурна інформативність), та з тим граматичним чи лексичним значенням, яких даний морф набуває у цій позиції (граматична або лексична інформативність). Використання даних методологічних принципів у лінгвістичному аналізі забезпечує системний опис функцій морфеми у синтагматичній реалізації, а також відображає варіювання морфів у процесі синхронного конструювання морфемних структур, що підтверджується описом морфемних парадигм суфіксальних афіксів дієслівних основ²².

Морфемна парадигматика являє собою поєднання морфологічної теорії з дистрибутивною теорією ідентифікації морфів:

– представлення ієрархічних відношень між морфами однієї парадигми та фонемами, що утворюють їх форму вираження, у термінах альтернативних рядів репрезентує морфемну парадигматику як морфонологічну теорію;

– встановлення морфологічних функцій альтернатив, що здійснюється на основі принципу опозиційного протиставлення морфів у межах парадигм через протиставлення дистрибуцій цих морфів, репрезентує морфемну парадигматику як розвиток дистрибутивної теорії ідентифікації морфів.

Визначаючи у морфеміці два рівні аналізу – морфотактику і морфонологію, та об'єкти їх вивчення – морфемну структуру слова, морфонологічні альтернативи, необхідно зауважити, що ці операційні рівні спрямовані на відображення різних типів відношень морфів у ієрархії мовної системи і не обов'язково цим дисциплінам у мовній онтології відповідають реальні мовні одиниці.

Морфотактика, репрезентуючи синтагматичні та ієрархічні відношення морфів, характеризується власною комплексною одиницею – морфемною структурою слова. Спрямованість морфотактики у синтагматику визначає цю одиницю як реально існуючу у мові, тобто онтологічно дану.

Морфонологія спрямована у сферу парадигматики, де об'єктом вивчення стає гносеологічний конструкт – морфемна парадигма, яка конденсує інформацію про парадигматичні та ієрархічні відношення між фонемами та морфемою, а також інформацію морфотактичного характеру, тобто про синтагматичні та ієрархічні відношення зі словформами.

Взаємовідношення між морфемікою як лінгвістичною дисципліною та морфемікою як рівнем мовної системи можна представити за допомогою такої схеми:

Параметри імпульсів	Склад[на]		Склад[да]		Склад[та]	
	П	Г	П	Г	П	Г
$U_{\text{ампл.}}$	80	138	90	89	98	122
$\tau_{\text{імп.}}$	165	295	190	210	220	400
$\tau_{\text{фр.}}$	60	115	110	50	75	120
$\tau_{\text{зр.}}$	65	100	60	100	90	120
$\text{tens} = \frac{U_{\text{ампл.}} + \tau_{\text{імп.}}}{\tau_{\text{фр.}}}$	220	354	155	374	287,5	406,5
$\frac{\text{tens } \Gamma}{\text{tens } \Pi}$	1,6		2,4		1,41	

¹Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – С. 5; ²Там само. – С. 7; ³Клименко Н.Ф. Морфеміка і словотворення як частини категоріальної граматики української мови // Праці 3-го Міжнар. конгресу українців. – Х., 1996. – С. 199. ⁴Кубрякова Е.С., Макаев З.А. О статусе морфонологии и единицах ее описания // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 87-119; Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М., 1983; ⁵Кубрякова Е.С. Понятие морфемы в современных грамматических исследованиях за рубежом // Морфема и проблемы типологии. – М., 1991. – С. 171; ⁶Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971. – С. 123; ⁷Там само. – С. 267; ⁸Horecki I. Morfematyka struktura slovincy. – Bratislava, 1964; ⁹Ефремова Т.Ф. Опыт описания современного русского

языка на уровне морфов: Автореферат дис. канд. филол. наук. Московский ун-т. – М., 1970; ¹⁰Зятковская Р.Г. Суффиксальная система современного английского языка. – М., 1980; ¹¹Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. – Warszawa, 1984. – С.513; ¹²Зубань О.М. Типи морфемних структур суфіксальних послідовностей у дієслівних основах // Вісн. Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 1997. – Вип. 5. – С. 37-41; ¹³Дж.Гринберг. Квантитативний підход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. – М., 1963. – С. 47-86; Harris Z. Methods in structural linguistics. – Chicago, 1951. – V. 31; Hockett Ch. Problems of morphemic analysis // Language. – 1947. – V. 23; Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 115-119; Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960; ¹⁴Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М., 1983. – С. 23; ¹⁵Бодуен де Куртене И.А. Опыт теории фонетических альтернатив. // Избр. труды : В 2 т. – М., 1963. – Т. 1. – С. 265-348; Бодуен де Куртене И.А. О связи фонетических представлений с представлениями морфологическими, синтаксическими и семасиологическими : // Избр. труды : В 2 т. – М., 1963. – Т. 2. – С. 163-175; ¹⁶Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 116; ¹⁷Мартине А. Основы общей лингвистики : // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып.3. – С. 366-558; ¹⁸Курилович Е. Структура морфемы : // Очерки по лингвистике. – М., 1965. – С. 71-92; ¹⁹Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М., 1975; ²⁰Реформатский О.О. визначає комбінаторні зміни як чергування звуків однієї фонемі у потоці мовлення і зауважує, що подібні чергування – це предмет вивчення фонології. Лінгвістична традиція визначає комбінаторні зміни як фонемні чергування у морфах однієї морфемі, що зумовлюються фонологічними процесами на морфемних швах; ²¹Клобуков Є.В. зауважує, що комбінаторні чергування не входять до предмету вивчення морфонології і становлять об'єкт вивчення фонетики; ²²Зубань О.М. Методологічні питання суфіксальної парадигматики українського дієслова // Українське мовознавство. – 1997. – Вип. 21. – С. 16-25; Зубань О.М. Морфонологічний аспект суфіксальної парадигматики українського дієслова // Українське мовознавство. – 1997. – Вип. 21. – С. 73-81.

**Євгенія Карпіловська,
Інститут мовознавства НАН України**

Інваріантність/варіантність як системотвірний параметр (на прикладі суфіксальної підсистеми сучасної української мови)

Вивчення принципів та способів упорядкування мовних одиниць, встановлення їхніх системотвірних параметрів – проблема, що не втрачає своєї актуальності з плином часу. Можна без перебільшення твердити, що вона є невід'ємним складником виділення і розвитку мовознавства як окремої галузі гуманітарної науки. Обґрунтування розуміння мовної системи як впорядкованої сукупності конструктів (інваріантів) з їхніми модифікаціями (варіантами), реалізаторами в певних продуктах мовної діяльності (текстах, мовленнєвих актах) знаходимо в працях представників структурного напрямку в мовознавстві, передусім у працях членів Празького лінгвістичного гуртка та прибічників їхніх поглядів. Трактуювання мовної системи як об'єкта з власною внутрішньою будовою міцно усталилося в сучасній лінгвістиці і довело свою ефективність у дослідженні різних типів мовних одиниць. У цій розвідці ми прагнемо показати роль і місце інваріантно-варіантних відношень у суфіксальній підсистемі сучасної української літературної мови, їхнє значення як параметра упорядкування її одиниць за певними ознаками їхньої реалізації в слівних структурах.

Термін **суфіксальна одиниця** вживаємо далі на позначення родового поняття, будь-якого складника суфіксальної (післякореневої) частини простого (з одним коренем) слова незалежно від його форми, змісту чи функції в ній. За роллю, виконуваною в слівній структурі, розрізняємо три функціональні типи суфіксальних одиниць: **суфікси**, **суфіксоїди** та **суфіксальні зв'я-**

зкн. Функціональний тип суфіксальних одиниць при цьому визначаємо як сукупність відносно самостійних елементів післякореневої частини слова, що мають спільну функцію, призначення в ньому. Як свідчить досліджений матеріал, суфіксальні одиниці можуть мати три типи призначення, функціонального навантаження в простому слові: здатність 1) служити засобом творення цієї слівної структури від іншої, а отже, брати участь у деривації і бути її виразником (суфікси); 2) відрізяти слівну структуру від іншої, з якою вона пов'язана відношеннями не похідності, а лише спільності кореня, виступаючи в ролі визначника належності такого слова до певного розряду, класу, категорії (суфіксоеди) та 3) ускладнювати основу формально, не виражаючи при цьому якихось додаткових семантичних компонентів, пристосовувати її до інших післякореневих складників, що виконують дериваційну або класифікаційну функцію (суфіксальні зв'язки).

Оперуємо в своєму дослідженні загальноприйнятими визначеннями понять *інваріант* та *варіант*. Перше розуміємо як конструкт, вихідний пункт у низці можливих перетворень, або модифікацій певної мовної одиниці. Друге – як втілення усіх можливих видозмін, модифікацій такої одиниці. Кардинальними для дослідження будь-яких мовних об'єктів з метою виявлення між ними інваріантних відношень є такі завдання: 1) вироблення підстав для виділення одиниць-інваріантів, а саме: ознак їхньої форми, змісту (для двопланових одиниць), розподілу в слівних структурах, що піддаються зміні, модифікуванню; 2) формулювання правил дії механізму видозміни одиниць-інваріантів і творення одиниць-її варіантів, інакше кажучи, правил механізму варіювання і 3) визначення меж такого варіювання, тобто параметрів (кількісних та якісних) інтервалу такого модифікування одиниць-конструкта, при якому зберігається спільна інтегральна ознака – підстава варіювання. Пошук відповідей на ці питання ми й поставили собі на меті, аналізуючи інваріантно-варіантні відношення між одиницями суфіксальної підсистеми сучасної української мови.

Фактичне підґрунтя нашого дослідження становила суфіксальна частина "Словника афіксальних морфем української мови" з реєстром, що налічує 672 одиниці. Такий обсяг реєстру пояснюється не лише представницькою фактичною базою цього словника (його укладено комп'ютером внаслідок аналізу структури понад 130 тис. простих українських слів [докладніше про це див. у передмові до згаданого словника]), а й представлення всього реалізованого в таких слівних структурах спектру формальних модифікацій базових (елементарних) складників суфіксальної частини слова, яким ми надали статусу одиниць-інваріантів. Кожну формально відмінну (відмінну за своїм буквеним записом) суфіксальну одиницю, що має в слові відносну свободу функціонування, ми вважали самостійною одиницею реєстру. Такий підхід дозволив виявити й дослідити ті інваріантно-варіантні об'єднання в суфіксальній підсистемі сучасної української мови, що виникли внаслідок модифікування, зокрема, форми певних одиниць-інваріантів.

Принциповим для встановлення будови суфіксальної підсистеми, а отже, й виявлення інваріантно-варіантних відношень між її одиницями є розрізнення інвентаря як невпорядкованої сукупності одиниць і продуктів його реалізації в структурах слів. Для унаочнення такого протиставлення використовуємо поняття **мірність суфіксальної одиниці**. Розуміємо її як здатність тієї чи іншої суфіксальної одиниці до реалізації у слові в певній формі (одній чи кількох), з певним значенням (одним або кількома) або значущістю та в певній моделі розподілу в слові (у певній позиції та в певному внутрішньослівному оточенні), яких також може бути одна або кілька. Отже, при реалізації в

слові суфіксальна одиниця може бути одно- або багатомірною як за певною ознакою (формальною, значеннєвою або функціональною), так і за всім комплексом властивих їй ознак.

У нашому дослідженні форму суфіксальних одиниць становить їхній буквений запис з додаванням деяких спеціальних символів, що передають йотацію на стиках морфем (знак *j*), напр.: *голуб-*j*-а*, *чили-*j*-єць*, *при-з-вич-а-*j*-ти-ся*. Проявами багатомірності форми суфіксальних одиниць є їхня здатність до творення аломорфів (комбінаторних варіантів) або дублетів (факультативних чи вільних варіантів), а також до творення на базі елементарних (однокомпонентних) одиниць складених (кількакомпонентних). Показником мірності форми певної одиниці-інваріанта виступає інтервал її формальних варіантів. Одномірні щодо форми суфіксальні одиниці завжди в будь-яких внутрішньослівних оточеннях реалізуються в тій самій формі, а отже, дорівнюють самим собі.

Аломорфне варіювання виявляється у повній або частковій зміні буквеного запису вихідного морфа, спричиненій дією правил взаємоприспосовування морфів (морфонологічними правилами). Інтегральною ознакою аломорфів є доповняльна (додаткова) дистрибуція в слові, тобто внутрішньослівні оточення таких варіантів завжди різні, а отже, вони перебувають у нерівноправних (привативних) відношеннях: аломорфи виводяться з морфа-інваріанта за певними правилами перетворення його форми. Отже, утворення того чи іншого аломорфа при комбінуванні такого суфікса з іншою морфемою є обов'язковим. Мовна система в такій ситуації не дає варіантів вибору форми суфікса. Натомість при аналізі спектру комбінаторного варіювання суфіксальних одиниць беремо до уваги і так звані умовні та приховані аломорфи. Перші є іншим записом у відмінному внутрішньослівному оточенні тієї ж форми одиниці, отже такий запис не свідчить про появу якісно іншого формального варіанта, пор.: *газд-ин(я)* [*газд-инь(а)*] і *газд-инь-к(а)* або *свроп-ей-ськ(ий)* і *свроп-ей-єць*. Другі, навпаки, є якісно новими одиницями, не засвідченими у буквеному записі слова, напр.: *сан-ітар* і *сан-ітар-й(а)* на протизвагу *сан-ітар-н(ий)*, де збережено твердість приголосного *p*, пор. також *буржу-аз-й(а)* і *буржу-аз-н(ий)*, *ябл-ун(я)* і *ябл-ун-єв(ий)*. Умовні й приховані аломорфи свідчать про те, що для виявлення інваріантно-варіантних відношень суфіксальних одиниць за ознаками їхньої форми істотним є вибір процедурного апарату їхнього опису, в даному разі, способу унаочнення їхньої форми. На відміну від аломорфів дублети функціонують в однакових внутрішньослівних оточеннях в словах здебільшого з тотожними лексичними значеннями, а отже, перебувають у рівноправних (еквівалентних) відношеннях. Нижче зупинимось докладніше на механізмі творення кількакомпонентних (складених) суфіксальних одиниць як процесі, якісно відмінному від творення аломорфів або дублетів, оскільки досі він не привертав спеціальної уваги дослідників або ж такі варіанти розглядали як аломорфи⁷.

Складені суфіксальні одиниці-варіанти з елементарними суфіксальними одиницями-інваріантами перебувають у відношеннях формального виведення. Вони становлять наслідок процесу нанизування на певну опорну (з простішою формою) одиницю лівих партнерів внаслідок аналогії при черезступневому словотворенні зі словами, структура яких є наслідком послідовного формального ускладнення основи твірної одиниці. Такі додаткові елементи можна виділити також у складі певної суфіксальної одиниці при зіставленні з іншими слівними структурами, де подібна одиниця виступає без них, часто в поєднанні з тією ж твірною основою. Ускладнювальні елементи таких суфіксальних одиниць-варіантів мають різну свободу функціонування в слівних структурах. Одні вдається відокремити при зіставленні зі слівними стру-

ктурами, в яких вони обслуговують певні ланки словотвірних ланцюжків, інші є невід'ємними від опорного елемента в будь-яких словних структурах. Залежно від цього розрізняємо складені суфіксальні одиниці інвентарні та конструйовані. Перші при побудові морфемної структури слова відбираються з інвентаря підсистеми в готовому вигляді, другі – конструюються з відносно самостійних елементів у процесі побудови структури такого слова.

Складені суфікси обох встановлених вище типів демонструють різні способи творення, а також різний ступінь закріплення в мові, що, в свою чергу, є наслідком різних механізмів аналогії. На думку Ф. де Соссюра, "аналогією пояснюють усі нормальні модифікації зовнішнього вигляду слів, що не мають фонетичного характеру"⁴. Він твердив також, що будь-який факт аналогії – це подія, у якій беруть участь три особи: 1) успадкований законний традиційний тип; 2) конкурент; 3) колективний персонаж, утворений формами, які породили цього конкурента. Якщо аломорфне чи дублетне або, інакше, за своїми наслідками, фузійне варіювання призводить до модифікації, появи варіанта того ж суфікса, то результатом варіювання аглютинативного типу стає новоутворення, поява нової одиниці суфіксальної підсистеми з тими ж або з відмінними функціональними властивостями. До появи аналогічних форм, а отже, й такого їхнього різновиду, як складені суфікси, спричинюється те, що Ф. де Соссюр назвав зміною в інтерпретації будови мовної одиниці. "Справді, – зазначав він, – не лише одиниці, сприймані мовцями як живі у кожний даний момент, можуть породжувати утворення за аналогією; правильно й те, що і будь-який усталений розподіл одиниць передбачає можливість поширення їхнього вжитку"⁵. Саме завдяки тому, що аналогія "відбиває зміни, що сталися у функціональній системі мови, і фіксує їх у нових комбінаціях. ...активно підтримує всі ті сили, які безперервно видозмінюють будову мови", Ф. де Соссюр вважав її могутнім чинником мовної еволюції⁶.

Прозорість нової формальної структури суфікса, що утворилася внаслідок аглютинації (ніанзування елементів на одиницю-інваріант), різна. У конструйованих одиницях вона підтримується зіставленням з живими, вільно комбінованими елементами – її складниками в інших словах; в інвентарних одиницях можливості такого зіставлення перешкоджає несамостійний характер допоміжного (лівого) елемента. Якщо ускладнювальний елемент здатний поєднуватися в спільнокоренових словах з іншими суфіксами або твірною основою може приєднуватися до елементарного суфікса безпосередньо, вважаємо такий додатковий елемент відносно самостійним і надаємо йому статусу суфіксальної зв'язки. Такими, приміром, є додаткові елементи в складених суфіксах *-атин(а) кач-атин(а), овеч-атин(а), -ятин(а) коз-л-ятин(а), порос-ятин(а), -євн(ий) душ-євн(ий)*, оскільки в інших спільнокоренових словах вони можуть виступати як самостійні форманти або сполучатися з іншими елементарними суфіксами, пор.: *кач-ат(а), кач-ат-к(о); овеч-ин(а); коз-л-ят(а), коз-л-ят-к(о), коз-л-ят-ник і коз-л-ин(а); порос-ят(а), порос-ят-к(о); о-душ-єв-и-ти*. У разі творення за допомогою такого елемента суфікса з іншим значенням, ніж те, яке властиве елементарному форманту, незважаючи на здатність твірної основи приєднуватися до такого елементарного суфікса безпосередньо, розглядаємо такий новий формант як інвентарний, а не конструйований, а отже, ускладнювальний елемент вважаємо невід'ємним його складником. Такими є ускладнювальні компоненти в суфіксах *-єнн(ий) і -єзн(ий)*, що виражають значення підсиленої, інтенсивної ознаки, пор.: *страш-н(ий) і страш-єзн(ий), страш-єнн(ий), -єньк(ий), -оньк(ий)* з таким же значенням, пор.: *слаб-к(ий) і слаб-єньк(ий), слаб-оньк(ий) чи -оньк(а) з значенням підсиленої, вторинної демінутивності, пор.: дів-ч-ин-оньк(а) і дів-ч-ин-к(а), лиц-ин-оньк(а)*

і *ліщ-ин-к(а)* або *-ону-* зі значенням підсиленої однократної дії, пор.: *гарк-ону-ти* і *гарк-ну-ти*, *сип-ону-ти* і *сип-ну-ти*. Якщо у спільнокореневих словах ускладнювальні елементи не виявляють ознак, властивих суфіксальним зв'язкам, і не сприяють утворенню складеної одиниці з новим значенням, розглядаємо їх також як складники інвентарного форманта. Серед прикметникових інвентарних складених суфіксів подібні одиниці переважають. Наявність у суфіксальній підсистемі інвентарних складених одиниць з тими самими значеннями, що й елементарні, з одного боку, є виявом живих аналогічних процесів, оскільки вони виступають як конкуренти, "парапалазма" (визначення Ф. де Соссюра) до елементарних суфіксів, а з іншого боку, такі одиниці можуть бути свідченням різної інтерпретації слівних структур з тими ж словотворчими елементами, зокрема внаслідок еволюції мовної системи, дії в ній інших фонетичних законів, пор., приміром, суфікси в словах *ков-а-дл(о)*, *шмар-ов-и-дл(о)* (але і *шмар-ов-и-л(о)*, *держ-а-л(о)*, *маст-и-л(о)*, *би-л(о)*).

Найближчим об'єктом уподібнення виступає слівна структура з таким самим категоріально-розрядним значенням, суфіксальна частина якої має ширше коло зіставлення в системі мови, а отже, подає менші за формальною будовою складники. Проте аналогом може служити в цілому спільноструктурна одиниця з таким самим або іншим категоріально-розрядним значенням, оскільки, як засвідчує досліджений матеріал, для уподібнення формальної будови слів їхня семантика не відіграє вирішальної ролі. Можливість такого ближчого чи дальшого зближення формальних структур засвідчує той спектр їхньої інтерпретації, який існує в мові для слів певної частини мови з певними категоріально-розрядними значеннями, а також подає ті обмеження, що їх на комбінування самостійних елементів суфіксальної підсистеми накладає механізм словотворення, який зумовлює типи словотвірних ланцюжків або парадигм і набори формальних засобів, що їх обслуговують. Наприклад, для складеного суфікса в слові *екватор-іальн(иї)* можливі дві інтерпретації: *гімназ-і-альн(иї)* та *матер-і-альн(иї)*, а для суфікса *-івництв(о)* у слові *кач-к-івництв(о)*, як і для суфікса *-ництв(о)* у слові *тут-ів-ництв(о)* – можливі три інтерпретації з різним ступенем розкладу на елементи цих складених формантів, відповідно: *дух-івн-иц-тв(о)*, *овоч-ів-ниц-тв(о)*, *кер-ів-н-и-ц-тв(о)* та *шкіль-н-иц-тв(о)*, *сад-ів-ниц-тв(о)*, *город-н-иц-тв(о)*. Можливі для того чи іншого складеного суфікса інтерпретації будови, тобто співвідносні комбінації з елементів, кожен з яких здатен виступати в слівних структурах як самостійний їхній складник чи виконувати роль форманта, вказують на способи конструювання складених формантів, які вже використовує українська мова або які ще залишаються в її потенціалі і можуть бути використаними в разі потреби носіїв мови. Комбінації з елементами, хоча б один з яких не здатен виконувати роль самостійного складника суфіксальної частини слова, доводиться визнати неприпустимими в словотвірній системі сучасної української мови. Неприпустимі комбінації свідчать про межі, в яких відбувається творення суфіксів-формальних варіантів внаслідок лівого нарошення на одиницю-інваріант.

Загалом до процесу творення формальних варіантів аплотивативного типу (складених суфіксів), що реалізований переважно іменниковими та прикметниковими суфіксами, залучено 30 різних за формою інваріантів: 24 іменникові та 6 прикметникових. Унаслідок модифікування їхньої форми за рахунок нанизування додаткових елементів зліва утворено 113 складених суфіксів: 76 конструйованих та 37 інваріантних. Отже, за рахунок такого різновиду варіювання форми елементарних суфіксів-інваріантів ресурси суфіксального інвентаря зросли приблизно в 3,7 рази. При нормальному розподілі потужності між елементарними одиницями інвентаря кожен елементарний суфікс мав би утворювати приблизно по 3 конструйовані і 1 інваріантній одиниці, проте стосовно

здатності елементарних суфіксів до творення подібних варіантів спостерігаємо прояв закономірності семіотичної переваги: невелика кількість одиниць-інваріантів дає основну кількість варіантів. За нашими підрахунками, у сфері іменників 11 елементарних суфіксів з 24 одиниць, залучених до цього типу варіювання форми, утворюють 68 з 95 наявних в іменниках складених суфіксів; у сфері прикметників 3 з 7 елементарних суфіксів дають 26 з 34 складених формальних варіантів. Здатність суфіксів утворювати складені (аглютинативні) формальні варіанти вимірюється в цілому інтервалом від 1 до 20 одиниць (для іменників – від 1 до 15, для прикметників – від 1 до 20). У середньому ж кожен елементарний іменниковий суфікс здатен породжувати 4 варіанти такого типу, а кожен елементарний прикметниковий суфікс – 5 подібних варіантів. На встановлені теоретично можливі величини потенціалу суфіксів щодо творення таких формальних варіантів накладаються обмеження як системного, так і внутрішньослівного характеру, зокрема, конкурування в слові елементарних і складених одиниць, активність елементарного суфікса в системі мови для вираження певного значення, його стилістичні характеристики тощо, інакше кажучи, важливого значення набуває питома вага елементарного суфікса-інваріанта в інвентарі підсистеми і в продуктах його реалізації – слівних структурах.

¹Празский лингвистический кружок. – М., 1967; Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960; Солнцев В.И. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977; ²Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С. Суфіксальна частина // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998. – С. 65-434; ³Кравченко М.В. Словообразовательная морфология современного украинского языка. – АДД. – К., 1990. – С. 29-32; Федурко М.Ю. Морфологічні моделі відсубстантивних прикметників із суфіксом *-н-* // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 43-49; ⁴Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – С. 203; ⁵Там само. – С. 215; ⁶Там само. – С. 216.

*Лариса Кислюк,
Інститут мовознавства НАН України*

Словотвірний потенціал інтернаціоналізмів англійського походження

Інтернаціоналізація – явище, притаманне усім мовам світу, і кількість інтернаціоналізмів у мовах постійно збільшується. За визначенням А.О.Білецького інтернаціоналізми – "лексичні одиниці, які функціонують не менше як у трьох мовах, до того ж із неблизькоспоріднених мовних сімей"¹. Якщо донедавна для європейських літературних мов категорія інтернаціоналізмів складалася переважно з грецизмів і латинізмів, то в останнє десятиліття все більше англійських слів як британського, так і американського походження поповнюють словниковий запас навіть таких мов із непорушними зразками традиційних літературних норм, як французька чи німецька мови.

Окрім інтернаціональних слів у мову проникають інтернаціональні морфеми, синтаксичні конструкції. Засвоєння мовою запозичених словотвірних морфем (основ, афіксів) відбувається внаслідок вторинного виділення їх з великої кількості запозичень, певною мірою уже засвоєних мовою. Українські дослідники уклали "Словник афіксальних морфем", який фіксує і запозичені афіксальні морфеми сучасної української літературної мови². Інтернаціональна лексика вимагає унормування на різних рівнях мовної системи, її фіксують різні словники. В українському мовознавстві досліджені словотвірні ряди і можливості англіцизмів³, роль інтернаціональних морфем у словотворенні⁴ тощо. Однак комплексного досліджен-

ня словотвірного потенціалу як запозичень, так і інтернаціоналізмів для сучасної української мови ще не зроблено, а саме запозичення та інтернаціоналізми як наслідок живих мовних контактів допомагають виявити динаміку поповнення лексичного складу мови. Дане повідомлення є частиною дослідження словотвірних можливостей запозичень у сучасній українській літературній мові.

У роботі використовуємо гніздовий підхід у словотворі, який полягає у всебічному аналізі словотвірного гнізда як одиниці системи словотвору, яке услід за О.М.Тихоновим розглядаємо як "упорядковану відношеннями похідності сукупність слів, яка характеризується спільністю кореня"⁸. Гніздовий підхід допомагає розкрити словотворчу структуру і словотвірний потенціал усього гнізда і кожного слова у ньому. Під словотвірним потенціалом розуміємо "здатність одного слова ставати твірним для інших похідних, формувати гнізда споріднених слів"⁹.

Щоб окреслити вибірку інтернаціоналізмів англійського походження, ми використали такий алгоритм: за "Словником іншомовних слів"¹⁰ відібрані слова з позначкою *англ.*, наприклад: *спікер* (*англ. speaker від speak – говорити*); далі перевірили наявність відібраних англіцизмів у "Wörterbuch Russisch-Deutsch"¹¹. З 870 англіцизмів 155 одиниць визначені як інтернаціоналізми. Вони утворюють 123 словотвірні гнізда. Було уточнено склад гнізд, лексичне наповнення гнізда встановили за словниками¹². Словотвірні гнізда аналізували за критеріями: 1) частина мови вихідного, вершинного слова; 2) обсяг, кількість слів у гнізді; 3) структура, будова гнізда¹³; 4) тематична приналежність базового слова¹⁴. Аналіз формальних та семантичних відношень твірного слова і похідних проводився як по вертикальній (словотвірна парадигма), так і по горизонтальній (словотвірний ланцюжок) осі гнізда.

Серед інтернаціоналізмів – 3 дієслова (експортувати, імпортувати, тренувати) і 119 іменників утворили словотвірні гнізда. Всі вони належать до загальноживаного прошарку лексики. Непродуктивних іменників, які не утворили гнізд – 26. Наприклад: *джемпер, бумеранг, гібон, кліпси, біфштекс, імпічмент, пікулі, спікер, сейф*. Більшість із них – неологізми, маловживані слова, але є і поширені у розмовному стилі (*джемпер, джунгалі, кліпси, сейф, каністра, біфштекс*). Це слова, відмінювані за правилами української словозміни. Деякі з них навіть мають похідні в усному мовленні (*сейфовий, каністрочка*), не зафіксовані, однак, словниками. Очевидно, носії мови відчують незвичність звукового оформлення таких слів, що є однією з причин непродуктивності у словотворенні. Такі інтернаціоналізми поповнили фонд коренів сучасної української мови.

Двочленних іменникових гнізд – 22. Серед похідних нараховуємо 13 прикметників і 8 іменників; 16 афіксальних утворень і 5 складних іменників. Продуктивно утворюються відносні прикметники з суфіксом *-ов-* (10 одиниць): *кемпінг – кемпінговий, нейлон – нейлоновий, долар – доларовий, скус – скусосвий, шилінг – шилінговий*; рідше – з суфіксом *-н-* (2 одиниці): *мотель – мотельний, ніпель – ніпельний*. Є декілька іменників зі значенням назви особи за видом діяльності: *бізнес – бізнесмен, продюсер – кінопродюсер, стюард – стюардеса*, і одне відіменникове дієслово: *блеф – блефувати*.

Серед 11 тричленних відіменних гнізд розширення словотвірних можливостей відбувається за рахунок реалізації кількох словотвірних категоріальних значень. Від іменників на позначення тварин утворюються назви малят і відносні прикметники: *кенгуру – кенгуреня, кенгуровий; пінгвін – пінгвінень, пінгвіновий*, а також від твірного іменника утворюються складні прикметники та іменники: *детектив – детективний – детективно-призодницький; ра-*

дар – *радарний*, *радароскоп*; *чек* – *чековий*, *чекодавець*. Складні іменники утворюються безпосередньо від твірних іменників.

Для 9 чотиричлених гнізд характерною рисою є утворення від назв осіб чоловічого роду іменників – осіб жіночого роду та відносних прикметників: *волейбол* – *волейболістка* – *волейболістка*, *волейбольний*; а також іменників абстрактної дії, утворених від твірного іменника: *гангстер* – *гангстерство*, *гангстеризм*; *фермер* – *фермерство*. Серед похідних є дієслово і утворений від нього іменник абстрактної дії: *флірт* – *фліртувати* – *фліртування*, *пофліртувати*. Представлено також декілька складних іменників: *блюмінг-слябінг*, *ордель-тер'єр*, *траулер-сейнер*.

У гніздах із більшим лексичним наповненням широко представлені складні слова, серед яких немає жодного дієслова: *вокзал* (6 похідних), *експрес* (8 похідних), *парк* (9 похідних), *каучук* (11 похідних), *комбайн* (17 похідних). Лише у деяких гніздах є дієслова та віддієслівні похідні: *бойкот* (6 похідних), *баласт* (8 похідних), *драга* (8 похідних), *митинг* (11 похідних). Сказане стосується і гнізд, які мають найбільший словотвірний потенціал, представлених твірними іменниками: *блок*, *спорт*, *бензин*, *спирт*, *трактор*, *вагон*, *фільм* і дієсловом *тренувати*.

У відіменникових гніздах *спорт* (42 похідних), *бензин* (36 похідних), *вагон* (29 похідних) серед похідних утворень немає жодного дієслова. У гніздах є всього по декілька афіксальних утворень, переважна ж більшість похідних – складні іменники (*спортзал*, *спортлото*, *спорторганізація*, *спортмістечко*; *бензиноmotor*, *бензобак*, *бензозаправка*, *бензосховище*, *авіабензин*; *вагон-ресторан*, *агітвагон*, *вагонобудування*), а також – складні прикметники (*спортивно-тренувальний*, *навчально-спортивний*; *вагоноремонтний*, *паровозовагоноремонтний*; *бензиноmotorний*, *газобензиновий*). У складних іменниках та прикметниках здебільшого уточнюється відношення до поняття чи предмета (*спорт*, *вагон*, *бензин*), споруд, людей, установ.

У гніздах від іменників *блок* (48 похідних), *спирт* (36 похідних), *трактор* (30 похідних), *фільм* (28 похідних) трапляються дієслова та віддієслівні утворення. У гніздах від твірного слова *блок* (зі значенням *деталь*, *сукупність деталей*, *механізмів*) – 8 дієслів (*блокувати*, *блокуватися*, *зблокуватися*, *деблокувати*, *заблокувати*, *розблокувати*, *зблокувати*, *зблокуватися*), від твірного іменника *спирт* – 14 дієслів (*спиртувати*, *спиртуватися*, *заспиртувати*, *заспиртуватися*, *заспиртовувати*, *заспиртовуватися*, *наспиртувати*, *наспиртуватися*, *наспиртовуватися*, *проспиртувати*, *проспиртуватися*, *проспиртовуватися*); від твірного іменника *фільм* – 3 дієслова (*фільмувати*, *мікрофільмувати*, *мікрофільмуватися*); від твірного іменника *трактор* – 2 дієслова (*тракторизувати*, *тракторизуватися*). Серед решти похідних – іменників та прикметників переважають складні слова (*блок-апарат*, *крупноблочний*; *спиртомір*, *спиртоочишувальний*; *фільмосховище*, *кінофільм*; *автотракторобудування*, *тракторопостачальний*), утворені словоскладанням та основоскладанням.

Дієслово *тренувати* об'єднує 28 похідних. Серед них три складні слова (*навчально-тренувальний*, *спортивно-тренувальний*, *самотренування*). Решту похідних складають афіксальні утворення, серед них – префіксальні дієслова і дієслова з часткою -ся (*детренувати*, *натренувати*, *перетренувати*, *потренувати*; *тренуватися*, *натренуватися*, *перетренуватися*, *потренуватися*).

Можна простежити словотвірні можливості інтернаціоналізмів, аналізуючи гнізда за кількістю дериваційних ступенів, тобто, по горизонтальній осі гнізда. Більшість похідних від інтернаціоналізмів утворюються на першому

дериваційному ступені, тобто, безпосередньо від твірного слова, або на другому дериваційному ступені: *хокей* – 1 *хокейка*, *хокейний*, *хокеїст* – 2 *хокеїстка*, *комп'ютер* – 1 *комп'ютерний*, *комп'ютеризувати* – 2 *комп'ютеризуватися*, *комп'ютеризація*, *комп'ютеризований*. Якщо у сучасній українській мові кінцевим дериваційним ступенем вважається восьмий¹², то у гніздах від інтернаціоналізмів англійського походження – четвертий, який реалізується двома словами (*блокпостийний*, *автоблокувальний*), тобто, фактично глибина гнізд вичерпується на третьому ступені.

Обмежені можливості афіксального творення слів у гніздах розширюються завдяки продуктивному використанню слово- й основоскладання. Невелика кількість дієслів серед похідних загалом зменшує словотвірний потенціал цих гнізд: немає реалізації назв осіб з суфіксом *-ач*, утворених від дієслів, не повністю реалізуються назви виконавців дії, місця дії тощо.

За критерієм тематичної приналежності базових слів інтернаціоналізми згруповані у 8 лексичних груп (послідовність груп визначена словотвірною потужністю наявних у ній інтернаціоналізмів):

1) виробничо-технічна лексика і термінологія: *буфер*, *комбайн*, *ніпель*, *радар* (всього 24 одиниці);

2) спортивна лексика: *теніс*, *футбол*, *ринг*, *старт* (19 одиниць);

3) торгово-економічна лексика: *банкноти*, *бізнес*, *чек*, *фермер* (16 одиниць);

4) культурно-мистецька лексика: *джаз*, *памфлет*, *фільм* (7 одиниць);

5) суспільно-політична лексика: *парламент*, *імпичмент*, *страйк* (12 одиниць);

6) побутова лексика: *джунглі*, *коктейль*, *пуловер*, *шампунь*, *фут* (39 одиниць);

7) військова лексика: *бумеранг*, *револьвер* (4 одиниці);

8) абстрактна лексика: *деїзм*, *евфуїзм* (2 одиниці).

Найбільшу кількість слів, які утворюють потужні гнізда, містить група виробничо-технічної лексики – 5 найрозгалуженіших гнізд: *спирт* (36 похідних), *бензин* (36 похідних), *блок* (46 похідних), *вагон* (29 похідних), *трактор* (29 похідних). Решта слів мають гнізда з похідними від одного (ебоніт) до 17 (*комбайн*). Середній потенціал твірної одиниці даної групи 5-10 похідних (*баласт*, *комп'ютер*, *стандарт*). Значний словотвірний потенціал мають одиниці групи спортивної лексики. Найпотужніші з них: *спорт* (41 похідна), *тренувати* (28 похідних). Середня потужність 3-4 похідних (*баскетбол*, *волейбол*, *бокс*, *рекорд*, *чемпіон*). Середні за кількісним та якісним наповненням групи торгово-економічної та суспільно-політичної лексики. Кількість похідних у гніздах не перевищує 11 одиниць (*експортувати*, *імпортувати*, *мітинг*). Серед нечисельної групи культурно-мистецької лексики строкатість словотвірного потенціалу найбільша. Найчисельніша і найменш продуктивна група побутової лексики: із 36 одиниць 13 мають нульову словотвірну реалізацію, 12 утворюють дво-членні гнізда, 5 – тричленні. Поодинокі і непродуктивні або малопродуктивні слова утворюють групи військової і абстрактної лексики.

Як бачимо, семантика є важливим фактором, який стримує словотвірну активність іменників на позначення тканин, напоїв, одягу, страв, продуктів харчування, тварин, рослин, явищ природи, рельєфу. Здебільшого це назви екзотичних, рідкоживаних предметів чи понять. І навпаки, активне входження певних понять чи процесів у техніку, економіку, політику, культуру породжує "соціальне замовлення" на словотворення назв відповідних понять. Отже, екстралінгвістичні фактори регулюють певною мірою словотвірний потенціал інтернаціоналізмів в українській мові.

Загалом аналіз словотвірного потенціалу інтернаціоналізмів англійського походження свідчить про те, що вони мають своєрідні риси, які відрізняють їх від гнізд,

мотивованих питомими словами. Наприклад, серед власнеукраїнських твірних слів найпотужніші гнізда утворюють дієслова, чий словотвірний потенціал сягає сотень похідних, та й гнізда від питомих іменників є набагато потужнішими. Але наявність лакун у гніздах, мотивованих інтернаціоналізмами англійського походження, свідчить про їхню життєздатність і можливості розвитку.

¹Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К., 1997. – С. 145; ²Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998; ³Пономаренко Л.Г. Словотвірні ряди англійських запозичень в українській мові. – АҚД. – Дніпропетровськ, 1979; ⁴Чернецкая А.В. Функции иноязычных деривационных ресурсов в словообразовательной системе украинского языка. – АҚД. – К., 1983; ⁵Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М., 1985. – С. 7; ⁶Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові. // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті. – Чернівці, 1996. – С. 72-79; ⁷Словник іншомовних слів. – К., 1985; ⁸Wörterbuch Russisch-Deutsch. – Leipzig, 1979; ⁹Словник української мови : У 11 т. – К., 1970-1980; Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник : У 2 т. – К., 1980-1981; Орфографічний словник української мови. – К., 1994; ¹⁰Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Л., 1987. – С. 178; ¹¹Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотвірних одиниць. – К., 1990. – С. 8; ¹²Карпіловська Є.А. Значення праця. – К., 1990.

*Людмила Алексієнко,
Київський університет*

Дієприкметник в українській науково-технічній термінології

Активні процеси, характерні для сучасного стану української мови, значною мірою зосереджені у сфері науково-технічної термінології. Термінологічні системи різних галузей знань містять як інтернаціональний, так і національний фонди лексики, що є природним явищем для спеціальних мов.

Семіологи звернули увагу на такий парадокс: у глобальному масштабі існування мовних бар'єрів у науці, до яких можна віднести національні терміни, сприяє її розвитку; в мікромасштабі, відносно суб'єктів-учених, цей факт може гальмувати хід наукового процесу, оскільки вимагає від науковця знання великої кількості іноземних мов. Пояснення цього парадоксу лежить у площині теорії систем, згідно з якою об'єктивна логіка великих систем є іншою порівняно з логікою малих систем. Якщо розуміти науки як єдину велику систему, а осередки науковців, які користуються спеціальними мовами на національній основі, – як малі системи науки, то можна вважати, що зайняті у процесі дослідження та виробництва створюють реальну множину наукових моделей, що попри мовні бар'єри справляє позитивний вплив на розвиток світової науки, стабілізує і рухає його. Стійкість великих систем залежить від кількості та різноманітності аналогічних малих систем¹ іншими словами, наявність національної термінофонду є зумовленим самим процесом пізнання фактом спеціальних словників. Це, у свою чергу, стимулює постійну увагу щодо шляхів формування термінологічних систем, лінгвістичної стандартизації термінів, форма яких повинна якнайточніше передавати зміст понять, не суперечити словотвірній системі мови.

Формування терміносистем у мовах народів СРСР відбувалося на основі російської мови – за рахунок запозичень інтернаціональних термінів через російську мову, а також шляхом калькування. Створення слів-термінів на національній основі, а також калькування іншомовних термінів спирається на словотвірні ресурси мови. Типологічна спорідненість української і російської

мов, з одного боку, сприяє процесові запозичення і калькування, а з іншого – є джерелом характерних помилок типу "зросійщення" термінології. Про це свідчать численні сучасні термінологічні словники, створені стараннями української науково-технічної інтелігенції, яка, розуміючи важливість завдання – розбудови спеціальних підмов на національній основі, – намагається привнести "букву і дух" української мови в термінологію, однак часом за рахунок суперечливих і невластивих мові словотвірних експериментів.

Вітаючи у цілому ці процеси в царині термінології, все ж таки вважаємо, що в справі лінгвістичної стандартизації насамперед повинні висловитися фахівці, при цьому врахувати ті проблеми і нюанси українського словотвору, які досі не розглядалися і так гостро постали у зв'язку з потребами термінології. Одна з таких актуальних проблем стосується формально-семантичного узгодження віддієслівних утворень – іменників, прикметників і дієприкметників – в українській і російській мовах.

Дієслівна семантика – дія, процес, стан, – відображена у девербативах, є важливою складовою змісту наукових, особливо технічних термінів. Певною мірою ця семантика набуває граматичних рис і виражається видовою основою дієслова і часовими формантами. Російська та українська мови по-різному використовують видові основи дієслова при створенні віддієслівних імен-термінів, можна сказати, що в українських девербативах спостерігається менший ступінь рмонії. Пор., ряди іменників, утворені на базі основ недоконаного/доконаного виду:

укр.	згинання	зігнення	згин
рос.	изгибание	изгиб	изгиб
укр.	перекладання	перекладення	переклад
рос.	перевод	перевод	перевод
укр.	напружування	напруження	напруга
рос.	напряжение	напряжение	напряжение

Механічне калькування такого типу термінів призводить не лише до змістових неточностей, омонії, а й до зігнорування продуктивної словотвірної моделі, за якою і в девербативах можна відобразити семантику незавершеної/завершеної дії.

Слід підкреслити, що така послідовна диференціація була заактуалізована термінологами-практиками, на це й на інші моменти гармонізації словотвірних систем української та російської мов звернули увагу представники технічних галузей, де питання знаходження та вибору адекватної форми девербатива є одним з найтрудніших при стандартизації терміносистем.

При цьому у технічних стандартах і навіть у словниках науково-технічної термінології пропонується чимало так званих потенційних слів, незасвідчених ні у лексикографічних джерелах української мови, ні в граматиках. Напр., гібридні форми *миїлений, орієний, запалєний, вимкнівий, балансівний, відновівний, по-яєнений* та под., на думку Б.Кінаша, є цілком характерними для української мови, а, головне, точно передають семантику ознаки активної дії, компенсуючи нечисельність активних дієприкметників теперішнього часу. Однак, якщо б ці віддієслівні прикметники й існували у словнику, вони семантично невиразні, оскільки суфікс -н- виражає в них як ознаку активної, так і пасивної дії. Пор.: *руй-нієний уразан – той, що руйнує; їстівні гриби – ті, що їдять*.

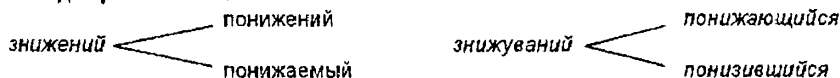
У терміносполуках такі неоднозначні складові небажані.

Конструктивний діалог розробників терміносистем і дериватологів, на нашу думку, тільки розпочався. У цьому плані хотілося б звернути увагу на деякі особливості дієприкметників, важливі для термінотворення.

"Вирівнювання" в процесі калькування структурно-семантичної різниці між українськими та російськими дієприкметниками потребує усвідомлення кількох моментів. Перше – стосується вибору структурної одиниці при перекладі, що залежить від того, чи входить дієприкметник до терміносполуки. Не претендуючи на виведення якихось закономірностей, відзначимо, що російські технічні терміни переважно використовують форми активних незворотних дієприкметників теперішнього часу (*симметрирующее устройство, согласующий шлейф, малощумящая антенна*), а також форми пасивних дієприкметників минулого часу (*гофрированная антенна, комбинированное сканирование, перфорированная линза*). Форми на *-мый, -ющийся, -вшийся*, не характерні для української мови, рідше входять до структури термінів (*самоорганизующаяся система, обучаемый автомат, закрывающийся клапан*), частіше використовуються як його означення: (*излучаемая мощность сигнала; программируемая модель; понижающийся уровень воды* та под. Це, зокрема, означає, що "нетермінологічний" дієприкметник може бути перекладений і підрядним реченням, що не позначається на вимогах до форми терміна: *рівень води, що нижчає; модель, яка програмується; випромінювана потужність сигналу* тощо.

Друге – той самий семантичний спектр ознак за дією навіть у близькоспоріднених мовах дістає різного структурно-граматичного вираження. Так, типові для російської мови форми дієприкметників на *-ущий, -ащий*, що називають ознаку за дією активного суб'єкта, в українській мові корелюють із продуктивними прикметниковими формами на *-льний, -ливий, -чий, -івний* (*крутильный, з'єднувальний, мінливий, виконавчий, гальмівний*), та непродуктивними дієприкметниковими формами на *-учий, -ачий*, утвореними на базі неперехідних дієслів недоконаного виду (*текучий, бжучий, падающий, стоячий*).

Ознака за зворотною дією активного суб'єкта, що в російській мові передається активними дієприкметниками на *-ущийся, -ащийся, -вшийся* (*понижающийся, понижившийся; отталкивающийся, оттолкнувшийся*), не дістала в українській мові свого структурного оформлення і виражається полісемічними формами пасивного дієприкметника:

Ще один аспект полісемії дієприкметників із суфіксами *-н-, -ен-, -т-* починається їх різними твірними базами – перехідними і неперехідними дієсловами, а саме формами на *-ти/-тися*:

- а) *затопити (камень) > затоплений (камень)*,
- б) *затопиться (в задумі) > затопленный (в задумі)*;
- а) *взуті (дитину) > взута (дитина)*,
- б) *взутися (у черевиках) > взутый (у черевиках) і под.*

Велика частота цих суфіксів вплинула на їх значення, і вони почали формувати в дієприкметниках як значення ознаки пасивної дії (а), так і активної дії (б), на що давно звернули увагу граматисти⁴.

Полісемія пасивних форм може вплинути на якість терміна.

Третє – необумовлене відбраковування українських форм на *-чий* створює додаткові труднощі при калькуванні дієприкметників. Терміни типу *ладоуа радиохлава, стояча хваля, бжуча хваля* і под. відповідають як нормам граматики, так і вимогам до форми терміна.

Четверте – компенсування відсутніх форм на *-мый* можливе в українській мові на основі пасивних дієприкметників недоконаного виду, кількість яких може

бути легко збільшена за рахунок продуктивної моделі: *вилитий, зрушуваний, напружуваний, урівноважуваний, суміщуваний, ініційований, зініційований* і под.

П'яте – імена на -ення, створювані на базі пасивних дієприкметників, є типовою формою термінів. Синоніми, які пропонуються до них у словниках технічної мови, часом на відповідають строгому, відібраним мовою моделям термінів. Так, {відтворення, *відтворина, *відтворень}, {шукане, *шуканець}, {викривлення, *викривина}, {досліджування, дослідження, дослід, *вислід}, {розкривання, *розтуляння, *розкрив, *розтул} відзначені слова, на наш погляд, не відповідають естетичним нормам науково-технічної термінології¹.

Таким чином, сучасна практика розбудови української термінології актуалізує чимало питань у словотворі, пропонує нові підходи до пошуків точного українського терміна, потребує тісної співпраці з мовознавцями у справі стандартизації терміносистем.

¹Алексієнко Л.А. Мова науки і національна мова // Українська мова і сучасність. – К., 1990; ²Цитується за роб. В.Моргунюк. Зауваги щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології. – К., 1993; Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. – К., 1997; Моргунюк В. Зауваги щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології. – К., 1993; Перхач В., Кінаш Б. Російсько-український науково-технічний словник. – Л., 1997; Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській мові. – К., 1962; Войналович О., Моргунюк В. Зазнач. праця.

*Ірина Козленко,
Київський університет*

Аналітичні форми майбутнього часу в українській мові

Традиційно граматична категорія часу на підставі семантичної ознаки у зв'язку з існуванням граматичної точки відліку як відображення моменту мовлення реалізується протиставленням трьох часових форм: минулого (дія відбулася до моменту мовлення) – теперішнього (дія відбувається одночасно з моментом мовлення) – майбутнього (дія відбудеться після моменту мовлення). Теперішній та минулий часи виражаються синтетично, граматичне значення майбутнього часу – дія не реалізована, а очікувана в майбутньому може передаватися синтетичною формою доконаного виду і двома формами – синтетичною та аналітичною – недоконаного виду.

Аналітична конструкція **бути+інфінітив** відносилася П.Ф.Фортунатовим до "составных предложений", Л.А.Булаховський вважав за доцільне розглядати її на межі словозміни і синтаксису як явище перехідного характеру². В.В.Виноградов, виділивши явища синтаксичного формотвору, відніс їх до описових (аналітичних) форм майбутнього часу недоконаного виду³. Під впливом авторитету В.В.Виноградова форми майбутнього недоконаного стали розглядатися як аналітичні форми дієслова, що розрізняються лише значенням абстрактного майбутнього часу, оскільки "буду не приєднує ніяких додаткових лексичних значень до інфінітива, крім значення майбутнього часу"⁴, і включатися в парадигму дієслова, оскільки входження в парадигматичний ряд відповідного класу слів є обов'язковою умовою існування самої аналітичної форми в мові⁵.

Отже, на підставі вираження аналітичною конструкцією граматичного значення часу – майбутнього – на противагу теперішньому й минулому **бути + інфінітив** розглядається, по-перше, як аналітична форм дієслова й, по-

друге, включається в дієслівну парадигму. Проте структура і значення аналітичного майбутнього помітно відрізняється від синтетичних дієслівних форм.

Своєрідність конструкції *бути + інфінітив*

1. Значення *бути + інфінітив*

В українській мові, на відміну від близькоспорідненої російської, ми стикаємося з національною рисою граматичної будови української мови – існуванням альтернативних граматичних засобів для приблизно однієї мети: в одному випадку – це окреме флексивне слово *читатиму, писатиму*, в іншому – це аналітична сполука *бути + інфінітив*. У другому випадку значення розчленовується на його лексичний і граматичний компоненти і кожен виражається окремим словом *буду + писати, буду + читати*. Виходячи з розширеного розуміння форми слова й на підставі того, що "аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду є невід'ємним елементом часової парадигми дієслова, тобто є таким же складником системи часових форм, як і синтетично виражені форми теперішнього і минулого часу (пор. *читаю, читав, буду читати*), – наголошує В.М.Русанівський, – то її треба вважати цілісною часовою формою, а не поєднанням двох форм". При цьому зазначається, що "обидві форми – аналітична і синтетична – розрізняються своєю продуктивністю, але цілком рівнозначні щодо передаваної ними часової семантики" – семантики абстрактного майбутнього часу.

У російській мові за відсутності синтетичної форми майбутнього недоконаного аналітична форма входить у загальний ряд часового протиставлення: *читал – читаю – буду читать*; в українській мові до цього ряду включається перш за все синтетична форма вираження майбутнього часу і як паралельний засіб – аналітична форма: *читав – читаю – читатиму/буду читати*. В українській мові, як на наш погляд, синтетична форма майбутнього часу є більш нейтральною і справді передає абстрактну дію майбутнього часу, тоді як в аналітичній конструкції все ж таки відчувається певна модальність обов'язковості виконуваної в майбутньому дії, що, звичайно ж, може бути посилена в реченні відповідним інтонаційним оформленням:

Я читатиму завтра цю книгу –

Я буду читати завтра цю книгу

Я буду читатимь завтра эту книгу

Така можливість зумовлена, з одного боку, певною автономністю *бути*, здатністю дистанціюватися від другого компонента конструкції – інфінітива, а з іншого – фонетичною своєрідністю української мови. Так, включення між компонентами хоча б одного слова посилює "значеннєву" автономність *бути* від інфінітива:

Я буду тобі читати цю книгу

Я читатиму тобі цю книгу

Я буду завтра читати цю книгу

Я читатиму завтра цю книгу

Я буду вголос читати цю книгу

Я читатиму вголос цю книгу

Крім певного відтінку обов'язковості виконуваної в майбутньому дії, порівняно з нейтральною у цьому відношенні синтетичною формою *читатиму, буду* більш тісно співвідноситься з підметом *я* і тому виразніше відчувається його співвіднесеність із повнозначним дієсловом, а другорядні члени речення *тобі, завтра, вголос* співвідносяться з *читати*; синтетична форма *читатиму* однозначно співвідноситься і з підметом, і з другорядними членами речення.

З іншого боку, "значеннєва" автономність *бути* підтримується словесним наголосом як обов'язковою ознакою цілком самостійного слова, а також, на відміну від російської, відсутністю редукції.

2. *Бути + інфінітив* – не єдиний засіб передавання дії в майбутньому

У науковій літературі неодноразово відзначалося, що *почати + інфінітив, стати + інфінітив* так само, як і *бути + інфінітив*, передають ідею май-

бутньої дії. На це вказував і В.В.Виноградов, зазначаючи, що на часове значення майбутності цих форм нашаровуються аспектуальні значення: "відтінки приступу до дії, початку його протікання чи переходу у здійснення..."⁸. Проте, як і **стати + інфінітив**, **почати + інфінітив**, сполука **бути + інфінітив** також, крім власне часового, передає певне модальне значення. Е.Косеріу, підтримуючи Ш.Баллі та А.Мейє, відзначає двоїсту природу майбутнього часу: "майбутнє коливається між двома полюсами: між полюсом, який звичайно називають як "власне часовий", і "модальним" полюсом..."⁹. Визначаючи співвідношення у формі майбутнього часу елементів об'єктивного – реальності дії, що відбудеться у майбутньому, й суб'єктивного – ірреальності дії у зв'язку з певною проблематичністю її реалізації, одні дослідники визнають пропорційне співвідношення модального і часового значень¹⁰, інші вважають, що модальність домінує над власне часовою семантикою, а отже, майбутній час взагалі не є граматичною категорією дієслова¹¹.

Таким чином, і сполучення **бути + інфінітив**, і сполучення **стати + інфінітив**, **почати + інфінітив** є синкретичними у плані вираження ними значень: вони мають здатність одночасно виражати і значення майбутнього часу, і певні модальні або аспектуальні значення. Проте лише **бути + інфінітив** визнається цілісною граматичною формою зі значенням абстрактного майбутнього часу, **стати + інфінітив**, **почати + інфінітив** – цілісними граматичними єдностями не визнаються, оскільки у них виразніше відчувається конкретність значення, значно помітніша відносна самостійність їх складових елементів, і тому вони становлять собою не часову, а "видочасову форму дієслова зі значенням приступу до дії"¹².

Значно ширше трактуючи процеси граматизації словосполучення, В.М.Жирмунський вважає усі конструкції аналітичними, що виражають ідею майбутнього часу з різним ступенем граматизації. Найбільш граматизованою є конструкція **бути + інфінітив**. **Стану + інфінітив** більш граматизоване, ніж **почну + інфінітив**¹³. Мотивування цьому вчений знаходить, розглядаючи вираження ними значення майбутнього часу в контексті всіх значень цих дієслів.

В українській мові дієслова **бути**, **стати** і **почати** також нерівноцінні щодо характеру передаваних ними у поєднанні з інфінітивом ідей майбутнього часу. Дієслова **почати** і **стати** різняться як за "широотою семантики", так і за характером абстрагування та здатністю поєднуватися з різними предикативними компонентами. Дієслово **почати**¹⁴ – найбільш конкретне, має найменш розгалужену систему ЛСВ – усього 7, у яких зберігається семантика початку якоїсь дії: *почати роботу*, *почати працювати*, *почати життя спочатку*, *почати екзамени*, *почати нову справу*. У сполученні *почати працювати* **почати** перш за все містить вказівку на початок виконання дії¹⁵, а потім на те, що дія відбудеться в майбутньому. Натомість дієслово **стати**¹⁶ за розгалуженістю своїх ЛСВ (23 значення), за характером абстрагування та узагальнення є дієсловом "широкої семантики", що виявляється в лексичній і граматичній системі мови специфічністю свого функціонування. Так, основними предметними значеннями цього дієслова є "*приймати вертикальне положення*", "*починати щось*", "*перестати робити щось*", які, як здається, з погляду смислової структури слова становлять собою не одне слово, а три слова-омоніми, об'єднані в одне слово на підставі фонетичної тотожності¹⁷. Останні три значення – 21, 22, 23 – ізольовані від усіх значень цього дієслова. У 21 і 22 значеннях **стати** *уживається як зв'язка у складеному присудку – іменному: стати вчителем, стати студентом або дієслівному – у значенні дієслова почати: став кашляти, стала спускатися*. Характерно, що **стати** як зв'язка у значенні дієслова **почати**, як і саме дієслово **почати**, виражає

початок дії не лише у майбутньому, але й початок дії в минулому: *почав плакати і став плакати, почав читати і став читати; почну плакати і стану плакати, почну читати і стану читати*, а в 23 значенні – *стати* уживається як допоміжне дієслово лише для вираження майбутнього часу у значенні *бути: стану робити, стану розмовляти*.

Отже, за ступенем граматизації *стану + інфінітив* більш граматизоване, ніж *почну + інфінітив*, за співвідношенням аспектуальних і часових значень у дієслові *почати* домінуючим є аспектуальне значення початку дії, на яке нашаровується ідея майбутнього часу; у дієслові *стати* значення початку дії підтримується часовим вираженням: у формі минулого часу домінує значення початку дії, у формі майбутнього часу – на часове значення накладається значення приступу до дії.

3. Граматизація *бути + інфінітив*

На відміну від *би /бі/*, що знаходить різне трактування – як службового слова і як морфеми, *бути* в аналітичному майбутньому часі вважається словом – "частковим"¹⁷, допоміжним¹⁸, дієсловом-зв'язкою¹⁹, проте, значно частіше, слідом за В.В.Виноградовим²⁰, вказівка на статус *бути* в аналітичній конструкції оминається²¹: описова форма складається з *буду + інфінітив*.

Бути як слово (навіть якщо його кваліфікувати як часткове чи службове) є окремою лексичною одиницею, одиницею словника. Як одиниця словника *бути* з притаманними йому значеннями фіксується словниками. За "Словником української мови" *бути*²² – багатозначне дієслово, що у мовленні може реалізуватися в одному зі своїх 12 значень. У семи значеннях *бути* виступає як самостійне, повнозначне дієслово із повноцінними лексичними значеннями, відповідно оформленими граматично, й функціонує в реченні як самостійний присудок: *Була колись гетьманщина; У мене була/є/буде ця книга; Табір був/є/буде за рікою; Що з тобою було/буде?* В інших п'яти значеннях *бути* вживається в різного роду присудкових конструкціях:

- іменного складеного присудка *З неї була/є/буде гарна господарня*
- прислівникового складеного присудка *На морі було/є/буде спокійно*
- присудка, вираженого давноминулим часом *Він почав був говорити*
- присудка, вираженого формою майбутнього часу *Я буду крізь сльози сміятись*

В усіх присудкових конструкціях відбувається трансформація значень дієслова *бути* – "існувати", "перебувати десь", "позначати наявність кого-чого-н. десь, у кого-н.". У списку дієслів "широкої семантики"²³, що мають здатність граматизуватися й переосмислюватися, "відриваючись" від "повнозначної лексичності" і набуваючи нової якості – вираження граматичних значень, *бути* стоїть на першому місці. Проте все ж таки, як здається, дієслівне лексичне значення ще не цілком витіснене граматичною функцією майбутнього часу в *бути + інфінітив*, оскільки *бути* в мовній свідомості повністю ще не втратило співвіднесеності з повнозначним дієсловом. Надзвичайно широка, можна сказати, всеоб'ємна, семантика дієслова *бути* – "існувати" забезпечує здатність цього дієслова до узагальнення й у зв'язку з цим можливість уживання в присудках різних конструкцій. "Особливості його в сполучі з інфінітивом (як і з іншими частинами мови) в тому, що воно виступає з більш узагальненими значеннями і в специфічній для слів другого періоду функції – граматично організуючій"²⁴.

Звичайно, як слово *бути* повинно мати і має значення. Проте як слово "широкої семантики" із високим ступенем узагальнення в окремих своїх ЛСВ воно актуалізується в граматичній системі мови специфічністю свого функціонування: може самостійно виступати присудком, але може і входити до складу присудка. Широта номінативної функції *бути* у складі присудка вияв-

ляє різний ступінь співвідношення у ньому лексичного і граматичного значень: менший вияв граматизованості в *буду вчителем* і більший у *буду читати* або *буду вчитися*. В.М.Жирмунський вважає, що "... дієслово *буду* у складі форми майбутнього недоконаного виду по суті не відрізняється за своїм значенням від *буду* як дієслова-зв'язки в іменному присудку. Пор. *буду дорослим, буду професором, як буду писати* (значення цілого дорівнює значенню частин, як у прикладах В.В.Виноградова *начну роботу – начну роботу*)"²⁵. Характерно, що конструкція *бути + інфінітив* розглядається як граматизована, проте якраз одним із показників граматизації словосполучення є те, що "граматичне значення аналітичної конструкції ніколи не дорівнює сумі граматичних значень її компонентів..."²⁶.

Основне лексичне значення, що виражається аналітичною конструкцією, міститься в інфінітиві. *Бути* ж не несе основного лексичного значення, проте не втратило співвіднесеності з повнозначним дієсловом. Особливо ця співвіднесеність відчувається при дистанціюванні компонентів конструкції. У складі майбутнього часу *бути* як дієслово узагальненої семантики виступає не в основній дієслівній функції – функції самостійного присудка, а в допоміжній – "граматично організуючій" форму майбутнього часу.

Бути, порівняно зі *стати* і *почати*, є виразником більш абстрактного значення майбутнього часу. Але у співвідносному ряді *читатиму – буду читати – стану читати – почну читати* найбільш абстрактним виразником майбутнього часу є *читатиму* (значення майбутнього часу, модальність ірреальності дії), *буду читати* (до значення майбутнього часу приєднується модальність обов'язкового виконання дії на фоні загальної ірреальної модальності), *стану читати* (виражає значення майбутнього часу, що передбачає ірреальність, а також аспектуальне значення початку дії), *почну читати* (виражає аспектуальне значення початку дії, а також значення майбутнього часу у площині ірреальності). Таким чином, *читатиму* становить центр поля майбутнього часу, а *буду читати – стану читати – почну читати* входять у це поле за ступенем "наближеності/ віддаленості" вираження ними абстрактної семантики майбутнього часу.

4. Структура *бути + інфінітив*

У парі *читатиму і буду читати* структурна і змістова цілісність визначається по-різному. *Читатиму* – синтетично оформлене слово, *буду читати* – аналітично оформлена конструкція. *Буду + читати* – два слова, що є відповідно формами окремих слів *бути* і *читати*, а отже, сполучення двох слів з формальної точки зору не є формою одного слова. Як сполучення двох слів *буду читати* за планом вираження нічим не відрізняється, з одного боку, від сполучень, у яких передається, поряд з аспектуальним, ідея майбутнього часу: *буду читати – стану читати – почну читати*, а з другого – з власне модальними сполученнями *буду читати – хочу читати – можу читати*. Формально, за планом вираження *бути + інфінітив* не може бути відмежоване ні від аспектуальних, ні від модальних дієслів.

5. Статус *бути* у сполученні *бути + інфінітив*

Граматизація *бути + інфінітив* пов'язується з утратою *бути* власного предметного значення й набуття ним нової граматичної якості – службової: служити показником майбутнього часу, особи і числа. Проте важко не зв'язати на той очевидний факт, що всі слова, які входять у конструкцію *бути + інфінітив*, мають усі ознаки слова і граматично оформлені як слова. "... при перетворенні повнозначного дієслова у службове, – підкреслює В.М.Ярцева, – ніякі дієслівні властивості не втрачаються. Зміни стосуються лише лексич-

ного значення. Усі граматичні показники, як синтаксичні..., так і морфологічні (форми дієвідмінювання), залишаються тими самими, що й були²⁷. У морфологічному плані **бути** зберігає усі дієслівні категорії: вид – *недок.*; час – *був, є, буду*; спосіб – *був би, будьте*; рід – *був, була, -ло*; число – *був, були, будь, будьтемо*. Деформація лексичного значення, що має місце у присудкових конструкціях – чи як дієслівної зв'язки, чи як допоміжного дієслова майбутнього часу, – пов'язана з тією роллю, яку воно виконує в реченні, проте аж ніяк не впливає на його статус у системі частин мови. Адже факт трансформації значення **бути** від "повнозначної предметності" до "службової граматичності" не є переконливим, оскільки усі дієслова, що виступають у ролі зв'язки (типу *виявлятися, вважатися, зватися, робитися...*) або допоміжного дієслова (типу *могти, мусити, мати...*) у певному контексті "бліднішають", втрачаючи більше чи менше початкове лексичне значення, а, крім того, як справедливо зазначає В.М.Жирмунський, "і в таких дієсловах, як *случається, кажесться чи смеркається, сниться* і т.п." значення дії також відсутні²⁸.

Саме морфологічність часткового слова **бути** дала підставу П.Ф.Фортунатову віднести майбутній недоконаний до "составных речений", зазначаючи при цьому, що форми часткового слова належать "за їх значенням не самому цьому слову, а сполученню цього слова з іншим, повним словом у "составном реченні"²⁹.

Бути відмінюється як звичайне флексивне слово. Унікальність аналітичної конструкції майбутнього часу полягає в тому, що, вона є фактично сполученням двох слів, кожне з яких уже є формою слова і має свою парадигму словозміни. **Бути** відмінюється "за першою особовою парадигмою"³⁰, а другий компонент аналітичної конструкції – інфінітив, залежно від конкретного втілення, може належати до однієї з двох дієвідмін чи бути атематичним щодо відмінювання: *буду писати, буду сидіти, буду їсти*.

Усе ж таки не можна не визнати, що у плані словозміни **бути** є дещо специфічним порівняно з іншими дієсловами української мови. Загальновідомо, що розрізнення за часами диференціюється категорією виду: дієслова недоконаного виду можуть набувати трьох часових форм – минулого, теперішнього і майбутнього (синтетична форма на *-няти* та аналітична з **бути**): *писав, пишу, писатиму і буду писати; сидів, сиджу, сидітиму і буду сидіти, їв, їм, їстиму і буду їсти*, а дієслова доконаного виду мають лише форми минулого та майбутнього: *написав, напишу; просидів, просиджу; з'їв, з'їм*. **Бути** ж як дієслово недоконаного виду має всі три часові форми, проте "випадає" зі стандартно утворюваних форм теперішнього й майбутнього часів. Єдина синтетична форма майбутнього часу оформляється флексіями *теп./майб. часу* як дієслово доконаного виду, що не властиве жодному іншому дієслову недоконаного виду. Форми *є, арх. есть* є омонімічними для всіх особово-числових форм теперішнього часу й у конструкціях з іменним складеним присудком, як правило, опускаються, і це дає підстави вважати, що відбувається розпад відмінювання **бути** в теперішньому часі й перехід його у зв'язку. "... перейшли у зв'язку лише форми теперішнього часу дієслова **бути**; це призвело до остаточної втрати їх, причому втрата їх у значенні зв'язки призвела і до втрати теперішнього часу дієслова **бути** в реальному його значенні: *існуювати, знаходитися*"³¹. Розпад відмінювання **бути** в сучасній українській мові ще не завершився, свідченням чого є кілька фактів, зокрема, вживання форми *є* у значенні "*існуювати*", "*знаходитися*" в розмовній мові, а також у діалектах. У літературній мові ця форма досить часто вживається з

повнозначним предметним значенням "наявності когось-чого-н. десь, у когось...": у нього є..., у мене є... Уживається ця форма також у науковій та художній літературі, хоча й зі стилістичною метою. У художній мові, особливо поетичній, є досить часто вживається як матеріалізована зв'язка іменного складеного присудка. Як повністю ще не втрачена сучасною українською мовою, ця форма фіксується словниками та граматиками як нормативна форма теперішнього часу.

6. Функціональна співвіднесеність *бути* з морфемою

Паралелізм граматичних значень аналітичних та синтетичних форм, на думку деяких учених, є достатньою підставою, щоб поставити знак рівності між допоміжним компонентом аналітичної форми й афіксом синтетичної форми слова. Так, вважається, що *бути*, втративши власне, предметне значення, є виразником лише граматичного значення часу, особи і числа. Як відомо, дієслова теперішнього і майбутнього доконаного не мають спеціальних часових показників, вони характеризуються так званім "нульовим" показником часу. Натомість суфікс *-в-л-* є однозначним виразником минулого часу. На майбутній час в синтетично оформленому дієслові найчастіше вказує префікс або суфікс, що перш за все є показником граматичної категорії виду, а через вид – часу. Флексія дієслова (в усіх часових формах) вказує на особу і число або рід і число. Функціональна тотожність *бути* виявляється своєрідно, оскільки фактично маркером майбутнього часу є лише основоформа *буд-*, а флексія, як і в синтетично оформлених словах, вказує на особу і число. Отже, основа, вказуючи на майбутній час, співвідносна з префіксом чи суфіксом. Проте якщо *бути* членується на основу і флексію, то воно, як слово, не втратило своєї морфологічної (основа + флексія – це показник відмінюваності слова, де основа слова є виразником його індивідуального лексичного значення) і морфемної (корінь + флексія) структури. *Бути*, виступаючи у своїй "граматично організуючій" функції, лише функціонально тотожне морфемі, проте не є повноцінною морфемою, яка виділяється у складі слова, маючи свою позиційну закріпленість і статус у системі мови і мовлення. В.М.Ярцева підкреслює, що отождолення аналітичних і синтетичних форм можливе лише з функціонально-семантичного погляду і лише досить приблизно. Проте "подібні зіставлення мало допомагають справі, оскільки аналогії не можуть служити доказом тотожності порівнюваних форм і значень"³². Функціонально тотожними можуть бути одиниці різних рівнів. Так, у ролі підмета може виступати іменник і будь-яка частина мови в ролі іменника, а також словосполучення та речення, як і семантично тотожними можуть бути різні частини мови: іменник і прикметник (*синій – синь*), дієслово і іменник (*читати – читання*), прикметник і прислівник (*гарний – гарно*).

7. Морфологічна структура *бути* + інфінітив

Аналітичні форми майбутнього часу у плані встановлення морфологічної і морфемної структури також становлять певні труднощі, які лінгвісти намагаються подолати по-різному. З погляду морфологічної структури в кожному з елементів конструкції *бути* + інфінітив виділяється основа і флексія. Дві основи, що реалізуються в мовленні своїми основоформами, й відповідний набір флексій: *бу-/буд-/буд-* + *-ти, -у... -ути, -в-ш, -л-а... -л-и, -ш, -мо, -те і сиді-/сидж#-/сид#-/сидж#-* + *-ти, -у... -ати, -в-ш... -л-и, -и, -імо, -іти* репрезентують різні слова зі своїми власними парадигмами словозміни. "Своєрідність аналітичної форми полягає в тому, що вона часто становить у свою чергу об'єднання форм слів, тобто кожен із елементів, що становлять аналітичну форму, може одночасно входити як флексивна форма в морфологічний ряд, утворений за принципом синтетизму"³³. З погляду морфемної структури в

бути + інфінітив виділяються К-бу- + F-ти + К-сид- + S-i + F-ти. Отже, статус **бути** як службового слова, що граматизувалося, але залишилося словом, не прояснює ситуації ні стосовно морфологічної структури, ні стосовно морфемної будови аналітичного майбутнього часу.

Щоб уникнути протиріччя, що неминуче постає при визнанні аналітичної форми сполученням двох слів: службового, що бере участь у вираженні граматичного значення, й основного, що виражає лексичне значення, в науковій літературі пропонуються кілька варіантів розв'язання цієї проблеми – функціональний і нефункціональний. Нефункціональне вирішення цієї нелогічності О.П.Суник вбачає в тому, щоб кваліфікувати аналітичні форми як "не сполучення слів і не словосполучення, а дещо інше. сполучення слова і не-слова"³⁴, де особливість **бути** як граматичного – "пустого", формального – елемента виявляється в тому, що це і не слово, і не морфема, а отже, немає потреби встановлювати морфологічну і морфемну структуру з урахуванням **бути**; проте за такої інтерпретації незрозуміло, чи має **бути** статус мовної одиниці, а якщо має, то який саме.

Функціональне розв'язання цієї проблеми пропонується у двох аспектах – парадигматичному і синтагматичному. Застосовуючи функціональний критерій у його парадигматичному аспекті, А.М.Мухін виділяє функціональну морфологічну одиницю – морфему і нефункціональну морфологічну одиницю – морфу. Морфема і морфа принципово розрізняються, а морфологічний аналіз включає в себе два рівні: нефункціональний – морфічний (виділення морфів) і функціональний – морфемний (виділення морфем). Морфи – "... неподільні далі морфологічні елементи, які в такому випадку позбавлені, так би мовити, статусу морфеми, оскільки морфемою, точніше – варіантом морфеми, тут служить те, складовими частинами чого вони є"³⁵. Відповідно до цього виділяється морфема майбутнього часу, яка виступає у своїх варіантах **буду ... -ти і -м- (або -ти-м-)**, й окремо у кожному зі слів виділяються морфи **буд-у чит-а-ти**. Морфічне за своєю структурою слово **бути** є компонентом морфемного слова (аналітичної форми слова) **буду читати**, у складі якого воно є варіантом морфеми майбутнього часу **буду... -ти**. За такого розуміння морфологічної структури, по-перше, зовсім не враховується фонологічна тотожність варіантів морфеми й, по-друге, ігнорується загальна ідея, підтримувана багатьма лінгвістами, про співвідношення емічних одиниць як одиниць інваріантних, і етичних одиниць як одиниць варіантних³⁶.

Відповідно до синтагматичного аспекту функціонального критерію два слова **бути + інфінітив** завжди займають чітко фіксоване місце в ряду дієслівних форм, завжди виконують одну й ту саму функцію: *я читаю, я читав, я буду читати; ви читасте, ви читали, ви будете читати* (неможливо *я буду читання, ви будете читання*), й тому "треба визнати, що у даному випадку мова йде не про конструкцію, що складається із двох самостійних слів, а про слово, що складається із двох нарізів оформлених морфів"³⁷. **Читати** передає лексичну інформацію, а **бути** – граматичну інформацію, отже, "відбувається перекодування двох самостійних слів у морфи одного слова. У слові **буду** нейтралізується лексичний морф, а у слові **читати** нейтралізується граматичний морф..."³⁸.

Цілком можливі теоретичні інтерпретації аналітичної конструкції майбутнього недоконаного, як на наш погляд, затемнюють і без того досить складне і неоднозначне поняття морфеми в сучасному мовознавстві і створюють практичні труднощі при отождоженні морфів однієї морфеми.

8. Синтаксична цілісність **бути + інфінітив**

Синтаксична цілісність аналітичного майбутнього часу вбачається в тому, що **бути + інфінітив** виступає як один член речення – присудок, і тому весь аналіти-

чна конструкція в цілому, а не її частини, зв'язана синтаксично з підметом і дургорядними членами речення: "допоміжне дієслово в аналітичній формі має, на-впаки, лише однобічний зв'язок: з підметом зв'язане не допоміжне дієслово в його особовій формі, а вся аналітична конструкція в цілому"³⁹. Побудова **бути + інфінітив** за моделлю словосполучення, що зумовлює а) можливе дистантне розташування компонентів, б) їх інверсійний порядок, в) еліпсис одного із компонентів у реченні, — усе це певним чином указує не лише на їх морфологічну, але й синтаксичну незалежність. В.В.Виноградов, аналізуючи речення *Завтра я буду публічно говорити об цьому*, показав синтаксичну незалежність компонентів аналітичної конструкції: *завтра* стосується компонента *буду*, а *публічно* — компонента *говорити*⁴⁰.

Дистантне вживання **бути + інфінітив** не є відступом від основних закономірностей⁴¹, а досить поширеним явищем. Так, у "Кайдашевій сім'ї" І.Нечуя-Левицького⁴² на 69 випадків уживання аналітичного майбутнього часу — лише у 34 **бути** безпосередньо стосується інфінітива. У 28 **бути + інфінітив** становить так звану рамкову конструкцію, включаючи між своїми компонентами від одного до дев'яти слів: *А кого ти будеш оце сватать?; То ти більше не будеш мені глиняники перевертать...; Що ж тепер будемо на світі божому робити? У трьох випадках має місце інверсійний порядок: обирати не буду, мовчати не буду, Я од тебе не втікати і мовчати не буду*. Еліпсис трапився у чотирьох реченнях, характерно, що опускається і лексичний: *...присягаюся, що вже не буду (кидатися горішками); Буду я заробляти, будете й ви (заробляти)*, і граматичний компонент: *... не буде в воді потопати, в огні (не буде) горіти; Будете ви й так самі пекти й варити*. Особливо показовим є останнє речення, у якому **бути** є спільним компонентом для **пекти** й **варити**, подібно до однорідних членів речення: *я сміюся і радію; зелені, червоні, рожеві кульки*. Власне, це є свідченням того, що несприятеліне вживання **бути** є досить поширеним. Це, звичайно, не означає, що таке вживання властиве українській мові взагалі, але є досить показовим щодо синтаксичної "спаяності" **бути** з інфінітивом. Цікавими у цьому плані можуть виявитися спеціальні дослідження стосовно **бути + інфінітив** в українській мові у плані синтаксичної характеристики компонентів конструкції.

Д.М.Шмельов відзначає й інші ознаки синтаксичної незалежності компонентів аналітичного майбутнього: г) еліпсис зумовлюється не завжди дієсловом того самого виду: — *Надо бы написать об этом. — Не буду*; д) можливе включення аналітичних компонентів в інтонаційне членування фрази: — *Не читал, а только буду читать. — Потом буду читать, а не писать*. Таким чином, — підсумовує речений, — аналітичні сполучення поводять себе в реченні саме як сполучення слів...⁴².

Синтаксичну незалежність **бути + інфінітив** "підтримує" інтерпретація підметово-присудкового центру речення в термінах предикатних і предикативних структур⁴³. Предикативну основу речення становлять лише ті слововиди, які безпосередньо вступають у предикативний зв'язок. У реченнях *Він буде хорошим учнем* і *Він буде читати* такими слововидами є *Він* і *буде*, які "своїм сполученням і утворюють предикативну основу; за усієї своєї очевидної семантичної неповноти саме це словосполучення "репрезентує" підметово-присудковий острів речення", а слова *учнем* і *читати* "заповнюють інформативну недостатність слів, що виступають як підмет і присудок"⁴⁴.

Отже, зважаючи на сказане вище, можна говорити лише про відносну семантичну й функціональну тотожність **бути + інфінітив** з синтетичною формою дієслова. У структурному відношенні **бути + інфінітив** є яскраво вираженим сполученням двох слів, що й зумовлює їх певну функціонально-семантичну авто-

номність. **Бути + інфінітив** у плані словозміни як зміни у межах фономорфологічної єдності слова, що характеризується константним лексично-основою і показником змінюваності – системою флексій, становить собою форми двох цілком самостійних слів. Можна погодитися з А.П.Загнітком, що в українській мові "вितворення аналітичних форм перебуває у процесі становлення", а отже, ці форми повинні розглядатися у межах формотвору, який об'єктивно – формально і семантично – займає проміжне положення між словозміною і синтаксисом. Повна чи відносно повна семантична тотожність наближає **бути + інфінітив** до слова, структурна відмінність посилює її віддаленість від слова. **Бути + інфінітив** – це один із засобів вираження граматичного значення майбутнього часу. В українській мові аналітичний майбутній час є альтернуєчим граматичним засобом вираження майбутнього часу до синтетичної дієслівної форми.

- ¹Фортунатов Ф.Ф. – Сравнительное языковедение // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды : В 2 т. – М., 1956. – Т. 1. – С. 177; ²Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. – К., 1952. – Т. 1. – С. 232-233; ³Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 1986. – С. 463; ⁴Там само; ⁵Ярцева В.Н. К вопросу об инновациях в области синтаксиса // Вопросы германского языкознания. Мат. II науч. сессии по вопросам германского языкознания. – М.; Л., 1969. – С. 99; ⁶Ярцева В.Н. Проблема парадигмы в языке аналитического строя. Там само. – С. 223-225; ⁷Гухман М.М. Критерии выделения глагольных аналитических конструкций из других типов словосочетаний // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.; Л., 1963. – С. 200-201; ⁸Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 117-174; ⁹Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 373; ¹⁰Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 95; ¹¹Виноградов В.В. Там само. – С. 463; ¹²Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. III. – С. 258; ¹³Виноградов В.В. Знач. праця. – С. 471-472; ¹⁴Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 86-92; ¹⁵Русская грамматика : В 2 т. – М., 1980. – Т. 1. – С. 582, 626, 641-642; ¹⁶Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк, 1996. – С. 243-245; ¹⁷Курилович Е. Вид и время в истории персидского языка // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 141-144; ¹⁸Штелинг Д.А. О неоднородности грамматических категорий // Вопросы языкознания. – 1959. – № 57-60, 64; ¹⁹Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (На материале русского и родственных языков) // Виноградов В.В. Избр. труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 179; ²⁰Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях // Аналитические конструкции в языках различных типов. – Л., 1965. – С. 14; ²¹Словник української мови : У 11 т. – К., 1976. – Т. VII. – С. 470-471; ²²Словник української мови. – К., 1978. – Т. IX. – С. 624-629; ²³Зауваження В.В. Виноградова про смисловий обсяг і семантичні межі слова. Виноградов В.В. О формах слова // Виноградов В.В. Избр. труды. – С. 48-50; ²⁴Фортунатов Ф.Ф. Там же. – С. 178; ²⁵Гухман М.М. Глагольные аналитические конструкции как особый тип сочетаний частного и полного слова (На материале истории немецкого языка) // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 322-361; ²⁶Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 1. – С. 627; ²⁷Кузнецов П.С. Глагол // Современный русский язык. – М., 1952. – С. 294; ²⁸Загнітко А.П. Там само. – С. 266; ²⁹Вихованець І.Р. Там само. – С. 95; ³⁰Виноградов В.В. Русский язык. – С. 463; ³¹Современный русский язык / Под ред. В.А.Белашапковой. – М., 1981. – С. 346; ³²Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – С. 373; ³³Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – С. 249; ³⁴Українська граматики. – К., 1986. – С. 167; ³⁵Словник української мови. – К., 1970. – Т. 1. – С. 264-265; ³⁶Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание // Вопросы грамматического строя. – С. 441; ³⁷Жирмунский В.М. Там само. – С. 12; ³⁸Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1964. – С. 70; ³⁹також: Смирничий А.І. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 22; ⁴⁰Жирмунский В.М. Там само. – С. 14; ⁴¹Гухман М.М. Критерии выделения... – С. 200; ⁴²Ярцева В.Н. Проблема парадигмы... – С. 220; ⁴³Жирмунский В.М. Там само. – С. 45; ⁴⁴Фортунатов Ф.Ф. Там само. – С. 177-178; ⁴⁵Русанівський В.М. Там само. – С. 249; ⁴⁶Шахмат

тов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 46.³² Ярцева В.Н. Об аналитических формах слова // Морфологическая структура... – С. 57;³³ Ярцева В.Н. Там само. – С. 54;³⁴ Сунник О.П. О понятиях "Аналитическая форма слова" и "аналитический строй языка" // Аналитические конструкции... – С. 78;³⁵ Мухин А.Н. Функциональный критерий в морфологии (в связи с вопросом об аналитических формах слова) // Аналитические конструкции... – С. 196;³⁶ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 320; Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971. – С. 211-239;³⁷ Храковский В.С. Аналитическая конструкция, аналитическая словоформа, аналитическое слово // Аналитические конструкции... – С. 212;³⁸ Там само;³⁹ Ярцева В.Н. Проблема парадигмы... – С. 226;⁴⁰ Виноградов В.В. Там само. – С. 463;⁴¹ Нечуй-Левицкий І. Кайдашева сім'я // Нечуй-Левицкий І. Твори : У 2 т. – К., 1986. – Т. 2. – С. 153-279;⁴² Шмелев Д.Н. Синтаксическая членность высказывания в современном русском языке. – М., 1976. – С. 56;⁴³ Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К., 1990. – С. 14-31;⁴⁴ Шмелев Д.Н. Там само. – С. 60-61;⁴⁵ Загнітко А.П. Там само. – С. 266.

**Сергій Лук'ячук,
Київський університет**

Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів

В українській мові за системою граматичних категорій та їх матеріальних виразників – граматичних форм – дієслово є найскладнішою частиною мови. До його вихідної парадигми належать п'ять докатегоріальних дієслівних утворень – дієвідмінюване дієслово (*verbum finitum*), інфінітив, дієприкметник, дієприслівник та присудкова форма. Загальнодієслівні граматичні категорії (особовості/неособовості, аспектуальності, перехідності/неперехідності) та часткові граматичні категорії (часу, способу, особи та стану, в окремих формах – роду, числа та відмінка), матеріально виражені у системі граматичних форм, складають парадигму дієслова.

Під парадигмою в лінгвістиці розуміють "будь-який клас лінгвістичних одиниць, протиставлених одна одній і в той же час об'єднаних за наявністю в них спільної ознаки чи таких ознак, що викликають однакові асоціації"¹, а також модель чи схему такого класу, його структурну організацію та сукупність форм, що до нього входять.

Для дослідження такої складної та розгалуженої системи, якою є система дієслівних парадигм, актуальним є питання поділу всіх дієслівних парадигм на класи. Така класифікація дозволяє встановити закономірності утворення та функціонування граматичних форм, окреслити та пояснити явища, які супроводжують розгортання парадигми (наприклад, морфологічні чергування, рух наголосу, омонімію форм тощо).

Граматичні форми в межах дієслівної парадигми утворюються за допомогою типових морфологічних засобів, і способи її утворення потенційно можуть бути описані для всіх дієслів української мови. Проте велика кількість форм, що входять до складу парадигми, а також численні морфологічні та акцентологічні відхилення від типової схеми утворення граматичної форми, що спостерігаються в парадигмах багатьох дієслів, значно ускладнюють завдання опису способів утворення дієслівних парадигм.

Грунтовно розроблена в українській лінгвістиці структурна класифікація дієслів, яка на основі встановлення пар тематичних суфіксів основ інфінітива та теперішнього часу визначає 12 класів дієслів, хоч і деякою мірою визначає структуру парадигм у межах структурного класу, проте здійснює це не послідовно. Так, дієслова 2 і 3 структурних класів (напр., *бувати* і *пускати*)

© С.Лук'ячук, 2000

утворюють парадигми за допомогою однакових формальних засобів. Крім цього, структурна класифікація дієслів не враховує акцентологічних змін як ознаки, що відрізняє один клас від іншого.

Проблема встановлення системи парадигматичних класів дієслів може бути ефективно розв'язана шляхом створення комп'ютерної моделі парадигматичних класів.

Поняття "парадигма" і "модель" деякою мірою є співзначними. Сам термін "парадигма" визначається через термін "модель". Проте між цими поняттями існує суттєва відмінність. Укладання морфологічної парадигми в традиційній лінгвістиці допускає використання нестрогих критеріїв, винятків та відхилень, орієнтуючись значною мірою на мовну інтуїцію користувача. Створення моделі вимагає строгого, однозначного формалізованого опису як ознак, за якими визначається належність дієслова до парадигми, так і засобів її розгортання. Тому модель, маючи вищий рівень автономності, може бути представлена у вигляді алгоритму чи комп'ютерної програми.

Центральним для парадигматичної моделі є питання встановлення критеріїв класифікації парадигм.

Під парадигматичним класом (далі – ПК) ми розуміємо сукупність дієслів, які мають тотожну будову парадигми, з урахуванням морфологічних та акцентологічних варіацій у граматичних формах, що входять до її складу. Причому належність дієслів до певного ПК не задається списком, а визначається за допомогою формальної ознаки, яка однозначно відносить дієслово до того чи іншого класу.

У комп'ютерній моделі критерієм встановлення ознак ПК послужила гіпотеза, що дієслова з тотожним кінцевим графемним ланцюжком належать до одного парадигматичного класу. Наприклад, дієслова *бажати*, *базувати*, *писати* належать до одного класу, бо мають тотожне графемне закінчення *-ати*. Це графемне закінчення, яке однозначно визначає належність дієслова до класу, отримало назву графемного ідентифікатора ПК.

Гіпотеза проходить перевірку шляхом синтезу за моделлю класу парадигм дієслів з тотожним графемним ідентифікатором. Якщо дієслово має будову парадигми, відмінну від описаної класом, воно визначається як окремий підклас, і графемний ідентифікатор для цього класу подовжується на таку кількість графем, яка дозволяє його розпізнавання. Так, для дієслова *базувати* з попереднього прикладу буде встановлено підклас з графемним ідентифікатором *-увати*.

Подібний метод встановлення формальних ознак граматичних класів вже застосовувався у лінгвістичних дослідженнях (напр., принцип інверсійного представлення одиниць у граматичному словнику російської мови А.А.Залізняка¹, метод встановлення квазіфлексій у системі автоматичного морфологічного аналізу АГАТ²) і довів свою придатність для формалізованого опису класів граматичних одиниць. Створення системи парадигматичних класів також підтвердило ефективність цього методу.

Система парадигматичних класів дієслів була створена на основі парадигматичної зони "Граматичного словника дієслів" Л.А.Алексієнко та І.В.Козленко, в якій репрезентовано будову близько 1500 дієслівних парадигм. У системі класифікації всього описано 85 парадигматичних структур, які враховують морфологічні та акцентологічні явища, що існують у граматичних дієслівних формах. Було перевірено придатність класифікації для визначення парадигматичних структур дієслів усіх 12 класів структурної класифі-

кації, а також перевірено однозначність графемних ідентифікаторів парадигматичних класів за допомогою інверсійного словника.

Встановлена система парадигматичних класів була використана як основа для створення комп'ютерної парадигматичної моделі. Методика комп'ютерного моделювання дозволяє ефективно вирішувати завдання, пов'язані з обробкою великої кількості лінгвістичних даних та забезпечує лінгвіста потужним арсеналом дослідницьких засобів. Специфіка запропонованої нами моделі полягає у її спрямуванні не на вирішення певних прикладних задач (як використовуються подібні моделі в системах машинного перекладу, автоматичної перевірки орфографії тощо), а на її функціонування як дослідницького інструменту лінгвіста. За допомогою моделі можна представити у систематизованому вигляді інформацію про утворення дієслівних парадигматичних структур та забезпечити зручний спосіб використання цієї інформації, встановлення кореляцій, пошук винятків тощо.

Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів включає:

1. Базу даних парадигматичних класів.
2. Алгоритм розпізнавання парадигматичного класу за ідентифікатором класу.
3. Алгоритм синтезу парадигми дієслова на основі встановленого парадигматичного класу.

База даних парадигматичних класів репрезентує інформацію про те, яким чином можна утворити граматичні форми класу. Вона містить:

- 1) графемний ідентифікатор класу;
- 2) номер процедури утворення квазіоснов теперішнього часу та інфінітива;
- 3) списки графемних ланцюжків, які необхідно додати до квазіоснови, щоб утворити граматичну форму.

Парадигма, представлена в базі даних, включає форми теперішнього, майбутнього, минулого часу, наказового способу та дієприслівника. Дієприкметник та присудкова форма на **-но (-ено), -то**, що традиційно відносяться до дієслівної парадигми, у базі даних не представлені. Дієприкметник – через дискусійність питання про його належність до дієслівних форм, а присудкова форма (що є незмінною формою пасивних дієприкметників) внаслідок того, що її наявність у парадигмі характерна для перехідних дієслів, а ознаку перехідності неможливо встановити за графемною формою дієслова.

Алгоритм розпізнавання парадигматичного класу за графемним ідентифікатором встановлює, за якою схемою слід утворити парадигму дієслова. На вході алгоритму знаходиться дієслово у формі інфінітива докананого чи недокананого виду. Алгоритм здійснює циклічне порівняння зі списком ідентифікаторів класів, узятим із бази даних, на кожному проході циклу скорочуючи дієслово на одну графему. Наприклад, **бажати – ажати – жати – ати**. Коли отримана послідовність графем збігається з ідентифікатором, програма встановлює номер парадигматичного класу і передає його процедури синтезу парадигм.

У ході виконання алгоритму можуть виникати неоднозначності, пов'язані з "вкладенням" графемних ідентифікаторів. Так, для дієслова **базувати** коректним ідентифікатором класу є **-увати**. Проте алгоритм встановить ідентифікатор **-зувати**, що помилково віднесе дієслово до класу **бувати, взувати, відчувати**, що має інший спосіб утворення парадигми. Для розв'язання цієї проблеми алгоритм включає додаткову процедуру, що має робочу назву префікс-процедури. Процедура встановлює, чи є графемний ланцюжок, що передує графемному ідентифікатору, префіксом (окрема таблиця бази даних містить список усіх дієслівних префіксів української мови). Для дієслова **базувати** цей ланцюжок – **-ба**,

і він не є префіксом. У цьому випадку алгоритм продовжує роботу, знаходить ланцюжок *-увати* і визначає клас. Якщо ж цей графемний ланцюжок є префіксом (наприклад, у дієслові *назувати* – *-на*), то алгоритм встановлює клас за ідентифікатором *-зувати*. Цей спосіб дозволяє безпомилково встановлювати належність дієслова до парадигматичного класу.

Алгоритм синтезу парадигм отримує на вході дієслово у формі інфінітива та номер його парадигматичного класу. У базі даних встановлюється номер процедури, яка утворює квазіоснови інфінітива та теперішнього часу (під квазіосновою мається на увазі сталий графемний ланцюжок, до якого приєднуються квазіфлексії, утворюючи таким чином граматичну форму. Так, для дієслова *атакувати* квазіосновою теперішнього часу буде *атаку*, а закінченнями для утворення форм теперішнього часу недоконаного виду – *-ю, -єш, -є, -ємо, -єте, -ють*.) За номером викликаються алгоритмічні процедури, які й утворюють квазіоснови, враховуючи морфологічні чергування та акцентологічні зміни, які можуть бути в парадигматичному класі.

Далі програма вилучає з бази даних списки квазіфлексій і додає їх до відповідної основи. У такий спосіб здійснюється повністю автоматичне розгортання дієслівної парадигми відповідно до структури класу, представлені в моделі.

Вся лінгвістична інформація, яка використовується під час роботи алгоритму, представлена у формі таблиць бази даних СУБД Microsoft Access. Спосіб представлення цієї інформації, на нашу думку, є ще одним позитивним моментом, який характеризує специфіку моделі як дослідницької чи навчальної. Так, більшість аналогічних моделей забезпечує користувачів лише остаточним результатом у вигляді синтезованої парадигми та номеру парадигматичного класу. В нашій моделі користувач має повний доступ до всієї внутрішньої структури класу, яка представлена в зручному для нього та зрозумілому вигляді. Окремо від бази даних класів представлені таблиці графемних закінчень для різних граматичних категорій, шаблони утворення квазіоснов, список дієслівних префіксів, інша лінгвістична інформація.

На даний момент у ході практичної реалізації моделі парадигматичних класів створено комп'ютерну базу даних класу на *ати*. Написано комп'ютерну програму, яка встановлює парадигматичний клас для введеного дієслова, утворює основи теперішнього часу та інфінітиву та синтезує парадигму. На цьому фрагменті проходять тестування алгоритми та способи формального опису парадигматичних класів у базі даних. Також на основі акцентологічних явищ, які прослідковуються в парадигматичних класах, розробляється формалізована акцентологічна класифікація дієслів. Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів повинна увійти як складова частина до алгоритмічної моделі дієслівних парадигм, створення якої є темою дисертаційної роботи "Алгоритмічне моделювання дієслівних парадигм".

¹Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 366; ²Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. – М., 1980; ³Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К., 1989.

Марина Оголенко,
Київський університет

Система дієвідмінювання у польській говірці с.Красилівська Слобідка Хмельницької області

Польська говірка с.Красилівська Слобідка Хмельницької області належить до південно-східного різновиду периферійних діалектів, що утворились внаслідок мовного контакту на території Південно-Західної (Волинь, Поділля) та Західної України (колишня східна Галичина).

Красилівська Слобідка має досить типову історію. Вона була заснована на початку XIX ст. учасниками повстання Т.Костюшка. За офіційними даними загальна кількість мешканців Слобідки на 1994 р. становила 689 осіб, з них 348 – поляки. Попри жорстокі репресії 1937 р., на сьогодні майже усі поляки зі Слобідки можуть більш-менш задовільно висловлюватись, а то й писати польською мовою.

Темою нинішнього дослідження є дієслівна парадигма польської говірки с.Красилівська Слобідка, вивчення якої виявило багато цікавих явищ мовної взаємодії в досить специфічних умовах існування даної говірки (її острівний характер).

Корпус дієслів, записаних у даному говорі, розподіляється за трьома дієвідмінами: 1 – *e*, *-esz*, 2 – *e*, *-isz*, 3 – *am*, *-asz*.

Дієслова змінюються за особами і числами у теперішньому і майбутньому часі, та за особами, числами і родами у минулому часі.

1. Теперішній час

а) Дієслова першої дієвідміни у польській говірці с.Красилівська Слобідка, на відміну від аналогічних вербативів у польській літературній мові, визначаються лише на підставі двох особових закінчень: 1 ос. мн. – *emy* і 2 ос. мн. – *ec'i*. В однині закінчення не наголошені і можуть піддаватися характерним для периферійних говорів якісним редукціям: у 1 і 3 ос. одн.: *-e* / *-è* / *-i* / *-y*, у 2 ос. одн.: *-eš* / *-iš*. Отож, для визначення приналежності дієслова до 1 дієвідміни вирішальну роль відіграють закінчення 1 ос. мн. та 2 ос. мн.

Повна схема закінчень 1 дієвідміни у теперішньому часі:

1 ос. одн	<i>-è, -e, -e', -em, -i</i>	1 ос. мн.	<i>-emy</i>
2 ос. одн.	<i>-iš</i>	2 ос. мн.	<i>-ec'i</i>
3 ос. одн.	<i>-i, -e, -è, -e', -y</i>	3 ос. мн.	<i>-o, -a, -on, -ju</i>

За цією парадигмою відмінюються дієслова:

1) *pa'ic' – 1 ос. одн. pa'eje, 3 ос. одн. pa'eji, 1 ос. мн. pa'ejemy, 3 ос. мн. pa'ejo;*

2) *is'c' – 1 ос. одн. ide', 2 ос. одн. iziš, 3 ос. одн. iz'i, 3 ос. мн. idon;*

3) *podn'es'c' – 1 ос. одн. podn'es'i, 1 ос. мн. podn'is'emy;*

4) *zabrac' – 1 ос. одн. zab'ere / zab'ore, 3 ос. одн. b'ezy / zab'eže, 1 ос. мн. zab'izemy, 3 ос. мн. zab'oro;*

5) *zdon'c' – 1 ос. одн. zdejme, 3 ос. одн. zdejmi', 3 ос. мн. zdejmo;*

6) *orac' – 1 ос. одн. ože, 3 ос. одн. ože, 1 ос. мн. ožemy, 2 ос. мн. ožec'i, 3 ос. мн. ožt;*

7) *zgarnoc' / garnoc' – 1 ос. одн. garnem, 1 ос. мн. garn'emy, 2 ос. мн. garn'ec'i, 3 ос. мн. garno.*

Отже, закінчень 1 дієвідміни набувають також нерегулярні дієслова (2).

Є група дієслів, для яких не зафіксовані форми 1 ос. чи 2 ос. мн., але які зберігають закінчення *-e* принаймні у 3 ос. одн.:

© М.Оголенко, 2000

- 8) deŭtac' – 1 ос. одн. deŭče, 3 ос. одн. deŭče, 3 ос. мн. deŭčo;
 9) potskakivac' – 1 ос. одн. potskakuje, 3 ос. одн. potskakuje;
 10) žon's'c' – 1 ос. одн. žne, 3 ос. одн. žn'e, 3 ос. мн. žno;
 11) c'oŭgnon'c' – 1ос. одн. c'oŭgne, 3 ос. одн. c'oŭgn'e; 3 ос. мн. c'oŭgnno;
 12) džec' – 1 ос. одн. dže, 3 ос. одн. dže;
 13) pomuc' – 1 ос. одн. pomožeŭ, 3 ос. одн. pomožeŭ;
 14) pšygnic' – 3 ос. одн. pšygn'i'e;
 15) v'ez'ec' – 1 ос. одн. v'im / v'em, 3 ос. одн. v'e, 3 ос. одн. v'ezt;
 16) jes'c' – 3 ос. одн. j'e;
 17) b'ic' (s'e) – 3 ос. одн. b'i'e s'e.

У значній кількості дієслівних парадигм спостерігається синкретизм закінчень 1 ос. одн. = 3 ос. одн. Допоміжний засіб у цьому випадку – вживання альтернативної основи, що спостерігається у певній групі дієслів. Чергування приголосних і голосних в описуваній говірці є досить регулярним, пор.: d : z' (пор. 2), r : ž (пор. 4), m : m' (пор. 5), n : n' (пор. 10, 11) і под.

Пояснюється це тенденцією до асинхронічної вимови "носових" звуків у кінцевій позиції.

б) II дієвідміна відрізняється, насамперед, закінченнями 1 та 2 ос. мн., а також іншим різновидом чергувань в основі.

Дієслова II дієвідмини мають такі закінчення:

1 ос. одн.	-e, -ē, -eŭ, -i, -im, -e	1 ос. мн.	-imy, -ymy, -emy
2 ос. одн.	-iš, -yš	2 ос. мн.	-ic'i
3 ос. одн.	-i, -y, -ē	3 ос. мн.	-T, -o, -u, -a, -on

У говірці с.Красилівська Слобідка занотовано такі дієслова, які утворюють особові форми за поданою парадигмою:

- 1) čys'c'ic' – 1 ос. одн. čyšče, 3 ос. одн. čys'c'i, 3 ос. мн. čyščo;
 2) blonz'ic' – 1 ос. одн. blonz'i, 2 ос. одн. blonz'iš, 3 ос. одн. blonz'i, 3 ос. мн. blonzno;
 3) vlučyt' – 1 ос. одн. vlučeŭ, 3 ос. одн. vlučy, 3 ос. мн. vluču;
 4) ml'ic' – 1 ос. одн. m'e'l'i, 2 ос. одн. zm'e'l'is, 3 ос. одн. m'e'l'i s'i, 3 ос. мн. m'e'l'o;
 5) l'ub'ic' – 1 ос. одн. l'ub'im, 3 ос. одн. l'ub'i, 1 ос. мн. l'ub'imy, 3 ос. мн. l'ubl'u;
 6) ptskrudl'ic' – 1 ос. одн. skrudl'im;
 7) penz'ic' / ptpenz'ic' – 3 ос. одн. penz'i, 3 ос. мн. penzo;
 8) oštšyc / vyostšyc – 1 ос. одн. ostše, 1 ос. мн. ostšymy, 3 ос. мн. ostšo;
 9) top'ic' – 1 ос. одн. top'e, 3 ос. мн. top'a;
 10) patše'c' – 1 ос. одн. patše', 1 ос. мн. patšymy;
 11) vyl'is't' – 1 ос. одн. vyl'ize, 3 ос. одн. vyl'iz'i, 3 ос. мн. vylažo;
 12) vyglaž'ic' – 3 ос. одн. vyglaži, 3 ос. мн. vyglažo / glažo;
 13) s'c'el'ic' – 1 ос. одн. zas'c'el'im / s'c'el'e / ros'c'el'im, 3 ос. мн. s'c'elo;
 14) spac' – 1 ос. одн. s'p'im, 3 ос. одн. sp'i, 1 ос. мн. sp'emy, 3 ос. мн. spl'o;
 15) pokryšyc' – 1 ос. одн. kryše, 3 ос. одн. kryšy, 3 ос. мн. kryšo;
 16) fkon's'ic' – 2 ос. одн. fkons'is;
 17) pražyc' – 3 ос. одн. pražy;
 18) zapal'c' – 1 ос. одн. zapal'e, 1 ос. мн. zapal'imy, 2 ос. мн. zapal'ic'i, 3 ос. мн. zapal'o.

Чергування приголосних і голосних в основах особових форм відбуваються регулярно, пор.: šč : s'c', z : z', ž : z : z'.

У 3 ос. мн. праслов'янські сполуки *-bj-, *-pj- інколи фіксуються як -bĭ-, -pĭ- з -ĭ- епентетичним, у чому, зокрема, виявляється інтерферуючий вплив української мови, оскільки у польській літературній мові *-bj-, *-pj- > b', p'.

в) III дієвідміна дієслів у говірці Красилівської Слобідки є найвиразнішою, особові закінчення збігаються із тими, що вживаються у польській літературній мові, синкретизм особових закінчень не спостерігається. Особові закінчення III дієвідмини:

1 ос. одн.	-am	1 ос. мн.	-amy
2 ос. одн.	-aš	2 ос. мн.	-ac'ě
3 ос. одн.	-a	3 ос. мн.	-o, -u

До цієї дієвідмини належать також дієслова з основою на -e-: rozum'eć, um'eć, які у нормативній граматиці складають IV дієвідмину, пор.:

- 1 ос. одн. rozum'ím, 3 ос. одн. rozum'í,
1 ос. одн. um'ím, 3 ос. одн. um'í, 2 ос. ум'eć'í.

Записано такі форми дієслів III дієвідмини:

- zakren'c'ic' – 1 ос. одн. zakrencam, 3 ос. мн. zakrencajo;
- zapšengnon'c' – 1 ос. одн. zapšengam, 3 ос. одн. zapšengja, 3 ос. мн. zapšengaju;
- z'Vigac' – 1 ос. одн. z'Vigam, 3 ос. одн. z'Viga, 3 ос. мн. z'Vigajo;
- štšyc – 1 ос. одн. štšygam, 2 ос. одн. štšygaš, 3 ос. одн. štšyga, 3 ос. мн. štšygo / štšygajo;
- głaskac' – 1 ос. одн. głąskam, 2 ос. одн. głąskaš, 1 ос. мн. głąskamy, 3 ос. мн. głąskajo;
- kašlac' – 3 ос. одн. kaš'la, 1 ос. мн. kaš'lamy;
- koxac' – 1 ос. одн. koxam, 3 ос. одн. koxa, 1 ос. мн. koxamy;
- s'p'evac' – 1 ос. одн. s'p'evam, 1 ос. мн. s'p'evamy;
- ptkryvac' – 1 ос. одн. pokrývam, 3 ос. одн. pokrýva, 3 ос. одн. pokrývaju;
- vyprav'ac' – 1 ос. одн. vyprav'a, 3 ос. мн. vyprav'aju;
- zam'atac' – 1 ос. одн. zam'atam, 3 ос. одн. zam'ata, 3 ос. мн. zam'atajo;
- džemac' – 1 ос. одн. džemam, 3 ос. одн. džyma, 3 ос. мн. džymajo;
- zamykac' – 1 ос. одн. zamykam, 3 ос. одн. zamyka, 3 ос. мн. zamykaju;
- sluxac' – 1 ос. одн. sluxam, 3 ос. мн. sluxajo.

г) Нерегулярні дієслова.

Дієслово byc' у говірці Красилівської Слобідки відмінюється так:

- 3 ос. одн. je, jes'c', jest,
3 ос. мн. Jest, są, je.

Форми минулого часу дієслів у говірці с. Красилівська Слобідка.

2. Минулий час

утворюються від основи дієприкметника на -t-. Це аналітичні форми:

1 ос. одн.	ja	-la, -t	1 ос. мн.	my -l'i
2 ос. одн.	ty	-la, -t	2 ос. мн.	wy -l'i
3 ос. одн.	on, ona, ono	-l, -la, -to	3 ос. мн.	oci -l'i

Рідше вживаються форми з особовими закінченнями. Особові закінчення (-lam, -lem) з'являються у респондентів, що мали контакт із літературною мовою (школа перед війною, радіо): 1 ос. одн. zapšengalem, spotkałam s'a, ukł'enklam, pšyžugnałam s'i, umyłam s'e, umyvałam s'e.

Отже, ми можемо зробити висновок про досить сильний вплив української мови, що виражається у таких явищах, як:

- відсутність аглютинативних форм,

2) роль особового займенника при утворенні форм минулого часу у даній говірці тотожна з його функцією в українській мові;

3) втрата часткою *sie* своєї мобільності.

3. Майбутній час

У функції майбутнього часу виступають форми дієслів з особовими закінченнями (див. 1). Крім того, майбутній час утворюється за допомогою сполучення допоміжного дієслова *буть* з інфінітивом або дієприкметником на *t*, пор.:

1 ос. одн. *bende zapšengat bende pas'c' bede rostavac' bede zakryvac'*

2 ос. одн. *benz'is p'ekla*

3 ос. одн. *benz'i b'egnul*

4. Наказовий спосіб

Наказовий спосіб дієслів у говірці с.Красилівська Слобідка утворюється так само, як і в польській літературній мові: в 2 ос. одн. за допомогою суф. *-o* або *-ij / -y*, пор.: *gotuj, daj, vžuc', postav, fsyp, vyjm'ij* (як виняток – *vez'm'ij*).

В інших особах додаються особові закінчення: 2 ос. мн. – *b'ežc'ě*.

Вживається також і частка *n'ex*, пор.: 3 ос. одн. – *n'ex ben'z'e*.

5. Дієприкметники

У говірці с. Красилівська Слобідка зафіксовано і пасивні дієприкметникові форми, що утворюються від основи на *-n-*, *-on-*, *-t-*, пор.: *roхва'ony, roglazona, rmb'il'ona, zrm'b'ony, p'ic'ony, vyk'm'sone*. У системі словозміни дієслова даної говірки не виявлено прикладів активних дієприкметників теперішнього часу.

6. Дієприслівники

Говірка зберігає лише форми дієприслівника теперішнього часу, що утворюється за допомогою морфеми *-onc*, напр.: *ležonc, stojonc*.

Висновки

Аналіз говірки с.Красилівська Слобідка Хмельницької області виявив цікаві лінгвістичні явища взаємодії двох, а подекуди і трьох мов. Виявлені мовні особливості виразно вказують на т.зв. шляхетське походження говірки, що і підтверджується історично (Слобідка була заснована не селянами, а збіднілою шляхтою).

Галина Стрельчук,
Київський університет

Риси просторової варіативності української мови в пам'ятках XVII-XVIII століття

Просторова варіативність, змінність української мови не може бути до кінця визначеною без урахування зіставлень мовних особливостей пам'яток певного часового зрізу, але різного територіального походження, без урахування причини функціонування в їх структурі того чи іншого діалектного явища.

Для вивчення деяких рис просторової варіативності староукраїнської мови розглянемо одножанрові пам'ятки, а саме інтермедії XVII-XVIII ст., оскільки ці бурлескні твори, створені на різних територіях України, належали до так званого низького стилю і засвідчили не тільки входження народнорозмовної мови в мову літературну, а й проілюстрували проникнення діалектів з однієї регіональної групи в іншу. Визначальною рисою цих процесів, як відомо, є система словозміни, бо критерієм типології і класифікації мов у загальному мовознавстві виступає саме морфологічна структура слова і його словоформ.

А тому, коротко наскільки дозволять рамки статті, спробуємо схарактеризувати словозмінні особливості дієслова в минулому часі і розглянути його варіативні форми в різних діалектних ізоглосах, представлених інтермедіями окресленого періоду.

У досліджуваних пам'ятках різного походження основним виразником форм минулого часу були дієслова на *-лѣ* (← *-лѣ*), *-ла*, *-ло*, *-ли* (*-лы*, *-ли*). Проте не в усіх інтермедіях вони вживалися послідовно. Так, другий варіант афікса 3-ї ос. одн. чол. р. (*-лѣ*) є панівним у пам'ятках з Лівобережної України (ВО, ДК, ІК, К), домінуючим виступає він і в одній галицькій інтермедії (БДЧ), в інших галицьких пам'ятках (Г. I. – Г. II, І) переважають форми з *-лѣ*. А два графічні різновиди цього афікса, позначені латинськими графемами – *w* та – *u*: *byw* – Г. I. 35, 30²; *terpiu* – Г. II. 44, 68, пояснюються, очевидно, ваганням у виборі відповідних літер на позначення кінцевого нескладового *-ѣ*, а також неусталеністю правопису дієслівних флексій. У такий спосіб можна трактувати і винесений над рядок – *ѣ* замість нескладового *-ѣ*: *не ѣхѣѣ(ѣ)* – Ис. 30, 4.

Про неусталеність уживання флексій 3-ї ос. одн. чол. р. свідчать інші пам'ятки цього часу, а саме актові документи Волині і Наддніпрянщини XVII ст., де навіть в одному реченні представлені варіантні форми, зумовлені їх паралельним уживанням: *пообираѣл ѣ пообира(ѣ)* – ДМВН, 195³. У цих же пам'ятках форми з *-лѣ* трапляються рідко, як і в матеріалах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України, наприклад *пониовѣ* – ДНРМ, 47.

Проте перевага дієслівних форм минулого часу чоловічого роду 3 ос. одн. на *-лѣ* у пам'ятках II – III груп (ВО, ДК, ІК, К) деяких пам'ятках 1-ї групи (Д) свідчить, що в живій народній мові на той час кінцевий *-лѣ* вимовлявся, очевидно, як *-в(ѣ)*, котрий за традицією ще відображав свою первісну форму у графіці. В інтермедіях XVII–XVIII ст. спорадично зустрічаються залишки старих форм минулого часу аориста, імперфекта, плюсквамперфекта, які зазнали відповідних змін.

Поодинокі випадки вживання аориста у 1-й ос. одн., 1-й, 3-й ос. мн. та 3-й ос. дв. (*рекохѣ* – ВО. II. 222, 25; *оверѣтохѣмѣ* – ВО. II. 22, І; *осиндоша* – ВО. IV. 227, 6; *ѣтѣшиста* – ВО. IV. 227, 7) можна пояснити не застосуванням їх у живій мові того часу, а стилем уривків книжного характеру.

У сучасній мові аорист залишив після себе лише форми 2-ї та 3-ї ос. одн., які служать для утворення форм умовного способу, що знайшло своє відображення і в інтермедії Дернівського збірника: *вѣлѣѣл ѣмѣѣ ѣо ѣмѣѣ замалѣ до наѣѣѣ датѣѣ* – Д. 106. 5. Подібне поєднання, може, дещо у спрощеному вигляді з формою *ѣмѣѣ* зустрічається на території сучасних західнокарпатських, верховинських говорів і колишньої Мармарощини⁴. Повністю збережена форма 1-ї ос. одн. – *ѣмѣѣ* – трапляється у закарпатських та деяких інших південно-західних говорах⁵.

Спорадично вжита проста форма минулого часу – імперфекта теж свідчить про данину колишній традиції: *вѣмѣѣше* – ВО. IV, 225 зв., 13; *ѣмѣше* – ВО. IV, 225 зв., 21. Відчутна ця форма і в Пересопницькому євангелії 1556 – 1561 рр., у Крехівському апостолі. У пам'ятках релігійного характеру форми імперфекта затрималися довше, а у творах світських, де мова штучно стилізувалася під церковнослов'янську (літописи Граб'янки, Величка), збереглися аж до початку XVIII ст.⁶.

У галицьких інтермедіях поряд із нормативними формами фіксуються залишки перфекта, так звані злиті форми минулого часу складеного типу, утворені поєднанням основної частини перфекта (дієприкметника на *-лѣ*, *-w*, *-u*) з допоміж-

ним дієсловом у скороченому вигляді. Такі форми зустрічаються в 1-й та 2-й ос. одн. і мн. і найчастіше при відсутності особового займенника, наприклад: *wsioho widylem* – Г. II, 44, 70, хоч є чимало випадків, коли зв'язка вживається і при його наявності: *ja tam widylem* – Г. II, 44, 78. Слід зазначити, що в одній і тій же формі слова можуть бути різні варіанти афікса: *kupilem* – Г. I, 38, 19; *kupiwilem* – Г. I, 39, 53; *byłem* – Г. II, 44, 67; *ne bywilem* – Г. I, 39, 53.

В інтермедіях до драми Я.Гаватовича та інтермедіях Дернівського збірника часто скорочена здеформована зв'язка в 1-й, 2-й ос. одн. приєднувалася до займенника, іменника, дієприкметника, сполучника слова і сполучника: *dla tohom nadał* – Г. II, 72; *a tys przyszoł* – Г. II, 44, 66; *із серцьом го ювиль* – Д. 99, 17; *kotas wsadł* – Г. II, 44, 63; *bo sia tu natrapyles* – Г. I, 40, 79; *scom ia wybrał* – Г. II, 44, 56; *bom schłidył* – Г. II, 44, 57. Іноді здеформована зв'язка могла вживатись цілком самостійно, не приєднуючи до різних частин мови: *то емь чьъ* – Д. 108, 18.

Як засвідчують дослідники, перетворення допоміжного дієслова *есмь* 1-ї ос. одн. в частку *емь* фіксувалося вже давніми пам'ятками. У галицько-волинських грамотах трапляється лише одне вживання частки *емь* в 1-й ос. одн. В учительних євангеліях XVI ст., ділових документах ставропіпійського братства та в володимирсько-луцьких книгах городських з XVI-XVII ст. таких випадків досить багато¹⁰. Злиті форми минулого часу трапляються у другій частині Галицько-Волинського літопису. В українських грамотах XIV-XV ст. засвідчена лише одна форма, що має скорочену зв'язку¹¹, в пам'ятках XVI ст. вона набуває значного поширення¹² і часто фіксується в матеріалах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України XVIII ст.: *призвалані* – ДНРМ, 73.

У формах 1-ї ос. мн. дієслівна зв'язка частіше вживалася при відсутності особового займенника: *дікне минулимо поля* – БДЧ, II, 283, 3. Такі вживання були досить характерними і для ділової та розмовної мови XVIII ст.: *казалимо* – ДНРМ, 74, хоч паралельно фіксуємо, як і в інтермедіях, нормативні написання.

У 2-й ос. мн. допоміжна дієслівна зв'язка у чистій формі трапляється дуже рідко: *так есте казані* – ПК7, 15, панівними виступають форми, у яких скорочена зв'язка приєднується не до дієприкметників, а до інших частин мови: *на чьъ есте мѣли* – Д. 109, 4; *такчю есте отдали* – І. 8 зв., 5. Іноді зустрічаються конструкції речень, у яких поряд уживаються перфектні залишки 1-ї ос. одн. та 2-ї ос. мн.: *и то емь чьъ що(с)те двоух татаръ по(й)мали* – Д. 108, 16. В інтермедії "Rozmowa między Polakiem i Kowalem" фіксуються лише форми 2-ї ос. мн.: *сликче* – ПК, 7, 13.

Отже, форми перфекта були властиві галицьким інтермедіям (Г, Д, БДЧ, І, ПК) і одній інтермедії з Правобережжя (Іс).

Дієслова з основою на приголосний, згідно з фонетичними законами української мови, не зберегли кінцевий *-лз* у 3-й ос. одн., наприклад: *знерзъ* – ДК I, 195, 14; *мѣсъ* – Д. II, 198, 17. Винятко становлять спорадично вживані форми: *wyrost* – Г. II, 42, 27; *nist* – Г. I, 41, 83 в інтермедіях до драм Гаватовича (на яких значною мірою позначився вплив польської мови) поряд із нормативним варіантом *przynis* – Г. II, 42, 41.

У дієсловах 3-ї ос. одн. та мн. спостерігається збереження суфікса *-ва-*, очевидно, за аналогією до дієслівної форми *давати*, наприклад: *я то емьзавъ* – БДЧ. I, 281, 12; *Бюсте...товаръ мавали* – ПК, 7, 14, а також суфікса *-ова-* від дієслів на *-ува-*, наприклад: *о(т)гадовали* – ДК II, 196 зв., 3; *гюдовавъ* – К. III.

38, 23; *попогодовало* – ВО. I. 219, 11 і лише спорадично фіксується збереження суфікса -ува- у формі інфінітива: *осиотрувати* – Д. 8, 45.

Вживані дієслова з компонентом -ова-, підтримувалися літературними традиціями XVII-XVIII ст., оскільки інтермедії, створені на різних територіях України, є незаперечним цьому свідченням. Правда, наявність таких дієслівних форм у творах письменників зі східної України дослідники пояснювали особливостями діалекту, який ліг в основу формування української літературної мови. Так, корені дієслівних форм із суфіксом -ова-, вживані у творах І.Котляревського, Л.А.Булаховський вбачав у полтавсько-київському діалекті, зазначаючи, що сьогочасний розподіл фактів по говірках значно відмінний від періоду кінця XVIII-XIX ст. на користь розповсюджених форм із суфіксом -ува-¹². Діалектно-розмовною традицією пояснює В.С.Ільїн вживання форм типу: *частовати, годувати, подумовати* із збереженням суфікса -ова- без зміни на -ува- у творах Т.Г.Шевченка¹³.

Традиційний суфікс -ова-, послідовно вживаний П.П.Білецьким-Носенком, – *розпрасовати, пильновати, мальовати, хробриватися*, – відбивав, як вважає І.О.Варченко, особливості полтавських говірок, характерні для пізнішого часу¹⁴. На нашу думку, подібні форми слід все-таки вважати загальноновживаними на той час, а не пояснювати обмеженням впливом одного якогось діалекту, оскільки приклади із джерел, що походять із території, де панує різна діалектна ізоглоса, є цьому яскравим свідченням.

Про те, що суфікс -ова-, зрідка -ева-, в дієслівних формах інфінітива, минулого часу і умовного способу в пам'ятках XVII-XVIII ст. був загальноновживаним, свідчать і актові документи XVII ст., що представляють ділову мову Волині і Наддніпрянщини, матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України XVIII ст., наприклад: *повиненъ будеть пробовати* – ДМВН, 248; *Тоді мене задержовавъ* – ДНРМ, 47. Домінуючим було таке використання і в творах Климентія Зиновієва. За свідченням Є.М.Марковського¹⁵, у віршах Зиновієва на 177 дієслівних форм із суфіксом -ова(-ева-) припадає тільки 4 із суфіксом -ува-, наприклад: *исхоче(т) дарова(ть)* – Кл. Зин., 81; поряд із рідко вживаним: *прокувати* – 131; *до(л)ги о(т)вувати* – 190.

Оскільки досліджувані інтермедії відображають народну живомовну стихію, в основі якої лежить розповідний характер викладу, то цілком природним є тут уживані форми давноминулого часу нового типу, де допоміжне дієслово вживається лише в перфекті, наприклад: *написалъ миъ вѣтъ дѣлъ* – Д. 138, 20; *бувъ... вилукавъ* – ВО. V, 228, 7.

Такі нові форми плюсквамперфекта, у яких допоміжне дієслово виступало в перфекті, вживались ще в давніх пам'ятках, відомі вони були і в староукраїнських творах XVI-XVII ст. – Пересопницькому євангелії, Крехівському апостолі тощо. В українських інтермедіях XVII ст., а саме в Дернівському збірнику, з формами давноминулого часу поєднувалися складні форми умовного способу, у яких іноді умовна частка сполучалася з усіченим допоміжним дієсловом *бути*, котре одзвінчувалось у позиції перед дзвінким приголосним наступного слова, наприклад: *вѣтъ бувъ з мене... потѣху мавъ* – Д. 104, 18.

Отже, риси просторової варіативності української мови, відбиті в українських інтермедіях XVII-XVIII ст., засвідчили, що в системі словозміни дієслова за наявності численних утворень, які відповідають нормам сучасної української літературної мови, відзначається процес стабілізації їх морфологічної структури.

Незначне за своїм кількісним співвідношенням уживання традиційних книжних форм свідчить про сильний вплив народної мови на мову літературну. Нечисленні випадки збереження старих форм атематичного дієслова *быти* в 1-й, 2-й ос. одн. і мн. теперішнього часу: *смы, си, смо, сте*; фіксація їх у деформованому вигляді окремо або в поєднанні з іншими словами свідчать про втрату цих форм, що спорадично зустрічалися в усній і писемній мовах періоду XVII-XVIII ст. Фіксуються конструкторії, у яких дієслово *быти* відбиває особливості живої народної стихії XVII-XVIII ст. і риси багатьох південно-західних говорів, де допоміжне дієслово, виступаючи в ролі показника особи і числа присудка, вираженого дієприкметником на -л, стає дублетом особового займенника. У галицьких інтермедіях переважають форми, у яких zdeформована зв'язка приєднується не тільки до дієприкметника, а до іменників, займенників та інших частин мови. Іноді подібні сполучення зустрічаються в підрядних реченнях за наявності перфектних реліктів у головному.

Ці реліктові форми, а також аористні, імперфектні не мали спеціальної семантичної характеристики, а вживалися в перфектному значенні. Форми давнининого часу із зниклою другою складовою частиною допоміжного дієслова (ВО, Д, ДК, ІК, С) відбивають живомовну народну стихію XVII-VIII ст.

Перевага дієслівних форм із суфіксом -ова- над іншими суфіксальними варіантами -ива-, -ва- в 3-й ос. одн. і мн. минулого часу, а також в інфінітивних формах, що охоплюють всі групи досліджуваних пам'яток, свідчить про спадкоємність мовних традицій.

¹Поділ інтермедії здійснено, орієнтуючись на класифікацію Я.Гординського, за діалектно-територіальним принципом на 4 групи.

До 1-ї групи належать інтермедії до драми Я.Гаватовича про Іоана Хрестителя (Г.1., Г. II.); інтермедії Дернівського збірника (Д): Інтермедія на Три Персоні: баба, дідь і чорт (БДЧ); И(н)те(р)медіумъ Жи(д) из Русіюмъ (1);

До 2-ї групи – інтермедії Правобережної України: інтермедії до драм М.Довгалевського Ком'єче(с)коє дѣйствіє (ДК) і В(ъ)ласто(т)ворній образ члвколюбія вѣя (ВО); інтермедія Играніє сва(д)бы – сцена з драми Алектій человекъ вѣій (ИС).

До 3-ї групи – інтермедії Лівобережної України: інтермедії до драми Г.Кониського Воскресені мертвих (К); інтермедії з рукопису Київського історичного музею (ІК).

До 4-ї групи – інтермедії до драми Стефанотокос (С); інтермедія Смерть, Вѣин и Хлопецъ (СВХ); перша інтермедія до тріумфального акту Синопис или краткое видѣніє декламациі (S);

²Римська цифра позначає порядковий номер інтермедії, перша арабська вказує на аркуш рукопису, друга – на рядок. Внесені над рядок літери взято в дужки;

³Додатково використані джерела та їх скорочення:

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (збірник актових документів). Пам'ятки української мови XVII ст. / Упоряд. В.В.Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова та ін. – К., 1981.

ДНРМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. // Матеріали сотенних канцелярій і рахунок Лівобережної України / Упоряд. В.А.Передерієнко. – К., 1976.

КЛЗин. – Климентій Зиновій. Вірші. Приповісті посполиті / Упоряд. І.П.Чепіга. – К., 1971;

⁴Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей: звучання і морфологія. – Прага, 1938. – Ч. I. – С. 324-325; ⁵Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – С. 298; ⁶Там само. – С. 304; ⁷Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. – Львів, 1957. – С. 164; ⁸Там само. – С. 165; ⁹Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – С. 311; ¹⁰Демянчук В. Морфологія українських грамот XIV і пер-

шої половини XV в. – К., 1928. – С. 14; ¹²Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. – К., 1967. – С. 204; ¹³Булаховський Л. А. Питання походження української мови. – К., 1956. – С. 15; ¹⁴Пльін В. С. Мова Т. Г. Шевченка і розвиток сучасної української літературної мови // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 209; ¹⁵Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність: Фонетичні риси протягом трьох століть. – К., 1963. – С. 103; ¹⁶Марковський Є. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII-XVIII ст. // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 112.

Синтаксис

*Оксана Ніка,
Київський університет*

Про терміни "просте ускладнене речення", "напівпредикативність"

Останнім часом у граматиках української мови спостерігається тенденція інтерпретувати речення з ускладнювачами як окремий клас простих ускладнених речень. Проте, по-різному розуміючи синтаксичне ускладнення, дослідники використовують цей термін на позначення різних за обсягом фактів. Неоднакові підходи до розгляду цього синтаксичного явища полягають у наступному: по-перше, ускладнення розглядається в широкому та вузькому аспектах. Вузьке розуміння ускладнення речення ґрунтується на формально-синтаксичному плані його дослідження: відокремленість члена речення від основної частини, тобто від інших членів речення, співвідноситься з ускладненістю структури речення. У широкому розумінні ускладнення формально-синтаксичної структури речення виводиться опосередковано – за результатами, отриманими у процесі розгляду його семантико-синтаксичної структури. При цьому статус ускладнюючого члена речення отримують ті компоненти, які виявляються незумовленими валентністю предиката. Як випливає зі сказаного, якісні і кількісні характеристики ускладнювачів в обох випадках не збігаються: якщо в першому до ускладнених речень "найчастіше належать речення з однорідними членами, з відокремленими членами, зі звертаннями"¹, то в другому – до ускладнених відносять речення: "1) із прислівними другорядними членами, не зумовленими валентністю предиката; 2) із детермінантними членами, що стосуються підметово-присудкової основи двоскладного речення в цілому або граматичного центру односкладних речень; 3) з відокремленими членами речення (або напівпредикативними конструкціями); 4) з однорідними членами; 5) з компонентами, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку; 6) із звертанням, що не перебуває в позиції підмета; 7) із вставними словами або конструкціями; 8) з опосередкованими другорядними членами речення"². По-друге, визначення частини речення ускладнюючим компонентом іноді пов'язується з функцією члена речення. Так, на думку окремих дослідників, вставні конструкції та звертання не виступають членами речення, а тому їм не враховуються засобами ускладнення. З переліку ускладнювачів виключаються однорідні члени речення, які, виступаючи членами речення, лише кількісно його доповнюють.

При цьому всі дослідники однотайно відносять речення з відокремленими членами до ускладнених.

За деякими винятками, засоби ускладнення не знаходять відображення у структурній схемі простого речення, а тому ускладненість не виходить за межі типу простих речень. У цьому випадку між основною та ускладнюючою частинами не

виникають синтаксичні зв'язки та синтаксичні відношення, відмінні від аналогічних зв'язків і відношень між компонентами простого неускладненого речення. Цілком слушно є думка про те, що дієприслівники за своєю формально-синтаксичною функцією в реченні уподібнюються до прислівників³. Справді, у синтаксичному плані дієприслівник, включаючи до складу утворюваного звороту інші компоненти, функціонує з останніми як одне синтаксичне слово – член речення обставинного характеру, а це, у свою чергу, визначає синтаксичний зв'язок із центром речення – дієсловом. Оскільки ускладнення не змінює сутності ускладнювача як другорядного члена речення, то ускладнені речення за формальними ознаками фактично залишаються простими, а тим самим термін на їх позначення виявляється неточним. Останній, отже, не виділяє ще одного типу речень поруч із простими і складними, так і тип простих не розмежовує на ускладнені і неускладнені структури. Межі між останніми виявляються нечіткими: одиничний дієприслівник може входити до складу простих неускладнених чи ускладнених речень.

Невідповідність між терміном та реальними синтаксичними функціями одиниць ставить під сумнів правомірність терміна на позначення ускладнених речень. Неузгодженість між назвою та формально-синтаксичною природою об'єкта дослідження ефективно вирішувалась витлумаченням синтаксичних зв'язків між зворотом та основною частиною речення, а власне, між дієприслівником та дієсловом, як особливих напівпредикативних зв'язків, а саме явище – як поняття вторинної предикації, напівпредикативності.

Погляд на напівпредикативну конструкцію, яка містить додаткове повідомлення про віднесеність висловлюваного до дійсності, супровідне щодо названого в основній частині, і характеризується відносною інформативною самостійністю, розробляється в працях А.О.Каминіної⁴. На думку дослідниці, на морфолого-синтаксичній основі формуються спільні властивості зазначених конструкцій, зокрема: "1) Семантико-синтаксичні: а) двокомпонентність на основі відношення означуваного та означаючого; б) модально-часове значення, залежне за своїм характером; 2) Формально-синтаксичні: а) обов'язкова наявність субстантива на позначення означуваного члена; б) співвіднесеність із присудком в означаючій частині; 3) Функціональна ознака – напівпредикативні одиниці трансформуються в речення"⁵.

З наведених вище міркувань випливає, що напівпредикативність, яка виводиться з ознак предикативності в самостійному реченні, ґрунтується на двокомпонентності – співвіднесеності означуваного та означаючого, а також на модально-часовому значенні, яке, щоправда, виявляється залежним від такого самого значення дієслів. Проте двокомпонентність, як і субстантив у ролі означуваного члена речення, ще не визначають синтаксичних зв'язків як предикативних. Мабуть, для увиразнення субстантива як підмета потрібна інша ознака – "співвіднесеність із присудком в означаючій частині". У цьому разі "другорядний предикат" виступає в ролі означуючого не лише до підмета, а й до всього предикативного виразу. Ознака, приписувана підметові так званню "напівпредикативною конструкцією", не актуалізується такою ж мірою, як і предикативна, бо визначається лише щодо дієслова, а тому завжди передбачає граматичну залежність. Оскільки ж напівпредикативність передбачає підпорядкованість, то визначити окремо взяті з речення напівпредикативну конструкцію неможливо. Зокрема, названі конструкції не актуалізують ознаку, яка виявляється в граматичних категоріях особи, способу, часу, бо організовуються іншою, ніж особоводієслівна, формою, а тому пов'язуються з дієсловом зв'язком прилягання.

Відсутність критеріїв визначення, синонімія термінів та різноманітність фактів, що підводяться під явище напівпредикативності, спричинилися до непослідовності його тлумачення. Якщо одні дослідники використовують

термін "напівпредикативність" для розгляду всіх речень, ускладнених відокремленими членами, то інші – лише на позначення синтаксичних відношень між інтонаційно відокремленим іменем та його означуванням – субстантивним членом речення. Таким чином, напівпредикативність – лише окремий вияв "додаткової предикативності".

Невизначеність самого поняття напівпредикативності та членів речення, що підводяться під це явище, зумовлює розширення обсягу фактів, які мають відношення до напівпредикативності. Останнє пояснюється тим, що у функціональному плані багато членів речення можуть бути зведені до речення і, навпаки, синтаксично передавати "мовні зв'язки, які щойно виникли"⁶. У зв'язку з цим А.Ф.Прияткіна розширює додаткову предикативність, зараховуючи до останньої і непряму – згорнуту та приховану (відображену). В.Граб'є включає в поняття вторинної предикації, з одного боку, предикацію в підрядній частині, а з другого – предикацію в напівпредикативній частині⁷.

У свою чергу, різні ускладнювачі можуть неоднаково співвідноситися з ознакою напівпредикативності. Так, напівпредикативне значення спостерігається насамперед у відокремлених означеннях, прикладках, обставинах⁸. Л.К.Дмитрієва вважає, що центром ускладнених речень є відокремлені члени; периферійними для складного речення виступають вставні і вставлені конструкції та звертання; периферійними для простого – речення з однорідними присудками. Адекватно до місця конструкцій на так званій шкалі перехідності визначають властивий їм ступінь предикативності чи, точніше, напівпредикативності. Він може бути більшим або меншим не лише серед різних груп ускладнювачів, але й мати різновиди в межах кожного з них.

Сказане дає підстави висловити сумнів щодо наявності напівпредикативності та визначення "другорядного" присудка. Ця думка знаходить підтвердження і в синтаксичних зв'язках. Таким чином, напівпредикативність як предикативність, що знаходить своє відображення в іншій формі, ніж дієслово-присудок, набуває значення додаткової, а тому фактично зводиться до інтерпретації частини другорядних членів речення. Саме з цієї причини компоненти, які ускладнюють структуру речення, здебільшого визначаються описово – шляхом перелічення.

Мабуть, поняття про напівпредикативність виникло внаслідок розвитку думки О.О.Потебні про "другорядний присудок"⁹. Цей термін використовується на позначення функцій коротких активних апозитивних дієприкметників давньоруської доби, роль яких "у давній мові більш схожа з дієсловом, ніж у новій"¹⁰, а тому перенесення терміна в його початковому значенні на явища сучасної мови є не зовсім виправданим. У цьому разі варто простежити процес зміни функцій дієприслівника, який перетворився згодом лише в залежний від дієслова-присудка член речення. Певною мірою термін у тому значенні, яке вкладав у нього О.О.Потебня, можна застосовувати на позначення функцій дієприслівників у староукраїнський період другої пол. XVI – першої пол. XVII ст., який ще відображає "згасаючу" предикативність дієприслівників і розвиток складного речення в бік простого. Зрозуміло, що термін виник із потреби синтаксичного уявлення компонента речення, функції якого не в усіх випадках співвідносяться з його формальним вираженням. Засвідчена суперечність розв'язується на користь однієї з функцій, умотивованої формою, а відтак, – одного слова в складі терміна, що вказує на другорядність. Втративши подібну до дієслова роль, дієприслівник перестав виконувати функцію другорядного присудка. Такий хід думок не суперечить уявленням О.О.Потебні про особоводієслівну форму як центр речення.

¹Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К., 1994. – С. 335; ²Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 112; ³Кучеренко І.К. Теоретичні

питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1964. – Ч. 2. – С. 127; ⁴Камынина А.А. О формально-синтаксических признаках полупредикативных конструкций в русском языке // Славянская филология. – М., 1973. – Вып. 9. – С. 188-199; ⁵Камынина А.А. О формально-синтаксических признаках полупредикативных конструкций в русском языке // Славянская филология. – М., 1973. – Вып. 9. – С. 199; ⁶Матезиус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 503; ⁷Грабье В. О полупредикативной конструкции и второстепенной предикации // Языкознание в Чехословакии. – М., 1978. – С. 232; ⁸Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К., 1994. – С. 335; ⁹Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. – М., 1958. – Т. 1-2. – С. 185; ¹⁰Потебня А.А. Указ. раб. – С. 199.

*Ірина Арібжанова,
Київський університет*

Семантико-синтаксична характеристика аргументів прислівникового вираження

У сучасному українському літературному мовленні значна кількість лексико-семантичних варіантів полівалентних дієслів уключає до своєї валентності структури в ролі облігаторних компонентів, крім субстантивів, і прислівників. З початку існування в лінгвістичній науці теорії валентності заперечувалась аргументна (актантна) роль прислівників, їм надавався статус дійсних обставин дії – сирконстантів, тобто статус валентно-незв'язаних членів речення¹. Питання валентної зв'язаності/незв'язаності прислівника досить суперечливе. Наочним прикладом цього можуть послужити порівняння положень, узятих із одного й того ж дослідження: "Периферійність прислівника виявляється... і в невходженні в ядерну (елементарну) семантико-синтаксичну структуру речення" і "... прислівники місця можуть включатися або не включатися у валентну рамку дієслівного предиката"². Зрозуміло, що наведені твердження взаемовиключають одне одного, бо невходження прислівника в ядерну структуру речення означає його невходження у валентну рамку предиката.

На наш погляд, прислівники, як і прийменниково-субстантивні та інфінітивні конструкції, у семантико-синтаксичній структурі речення залежно від валентної зв'язаності/незв'язаності з дієсловом-предикатом виконують відповідні функції, або конститутивного (аргументного) компонента, або неконститутивного (обставинного) члена речення. Валентна незв'язаність (факультативність у структурі речення) більшості прислівників пов'язана з їх семантико-синтаксичною особливістю – позначати ознаку іншої, в даному випадку – дієслівної ознаки (перекладаючи мовою семантичного синтаксису – позначати предикатність іншої предикатності). Цієї ознаки набувають синтаксично, морфологічно і семантично адвербіалізовані форми іменників, прикметників і дієслів, тобто тих частин мови, які є вихідним пунктом процесу адвербіалізації. На відміну від валентно-незв'язаних, валентно-зв'язаних прислівників виступають як такі, що не пройшли остаточного (кінцевого) семантичного ступеня адвербіалізації. Семантично вони стоять ближче від попередніх до субстантивів, від яких походять, і тому, по суті, виконують роль аргументних компонентів, а не обставинних членів предикатної синтагми.

До облігаторних прислівників предикатної синтагми відносяться, в першу чергу, прислівники з локативним значенням. Вони входять у валентнісну структуру дієслів на позначення руху. Всі локативні прислівники є дериватами іменників, займенників, рідше – прикметників і вигуків: *убік, вверх, угору, вниз, далі, догори, донизу, додола, додому, ззаду, кругом, надворі, там, тут, усюди, скрізь, сюди, туди, де, звідки; направо, наліво, праворуч, ліворуч, управо, соб, цабе* тощо. Облігаторна позиція будь-якого локативного

аргумента, вираженого прислівником, може паралельно заміщатися однією за значенням прийменниково-відмінковою конструкцією. Значення дієслова при цьому зберігається, порівняймо: *Праворуч розкрилось рівне коло плеса* (М.Стельмах) – *Перед нами розкрилось рівне коло плеса*; *Вії знімаються вгору* (Я.Галан) – *Вії знімаються до брів*. Втрата облігаторного локативного прислівника призводить до зміни значення дієслова та валентнісної незаповненості дієслівної синтагми. Так, у реченні *Вії знімаються* значення переміщення дієслова *зніматися* змінюється на значення пасивного семантичного транзиту "скидатися": *Синтетичні вії знімаються перед сном*.

Лексико-семантичні варіанти дієслів з локативним наповненням, які вимагають обов'язкового локативного аргументу, включають у свій семний набір як основну сему "знаходження", а прислівники заміщають позицію аргументу місця: *Десантні групи вже були тут* (О.Гончар). *Щочетверга там ярмарок ставав* (М.Рильський). *Чорна темнота стояла кругом* (П.Мирний). *Тут колись була революція* (О.Гончар). *Далі пішли чагарники* (П.Колесник).

Прислівники зі значенням напрямку руху входять до валентнісних структур дієслів переміщення, які, крім локатива напрямку руху, потребують заміщення позицій суб'єкта, в одних випадках, і суб'єкта та об'єкта, в інших: *Василь переступив убік* (Г.Хоткевич). *Аниця подається назад* (Л.Мартович). *Пісня підносилася вгору* (С.Журахович). *Держи цабе* (І.Нечуй-Левицький). *Узяв я вправо* (П.Мирний). *Соб тримай* (О.Гончар). *Лелія тихо спускається додолю* (Л.Українка). *Дебра на-вертала вбік* (Л.Мартович). *Лисичка туди-сюди звинулася* (І.Франко);

Петро зводить Марину вниз (А.Головка). *Марійка звернула лижі вбік* (О.Донченко). *Євгенко повернув човен назад* (О.Донченко). *Вона піднімає си-на вгору* (П.Мирний).

Зі зміною значення переміщення дієслова на значення розміщення, розташування змінюється і значення його аргументних конкретизаторів. Так, у структурі лексико-семантичного варіанта дієслова із значенням розташування суб'єктний аргумент називає рельєфний предмет, що розміщується в певному напрямку, а локативний аргумент позначає напрямок розташування предмета. Функція диференціатора значення належить суб'єктному аргументу, тоді як прислівник-локатив заповнює позицію облігаторного конкретизатора дієслова, завершуючи його валентнісну структуру⁴.

Стежка звертає вбік (Л.Українка). *Дніпро повертає ліворуч* (С.Скляренко). *Стежка піднімалася вгору* (І.Франко). *Дорога круто зривається вниз* (А.Головка). *Шлях крутіше підноситься вгору* (І.Волошин). *Улиці плутались то сюди, то туди* (П.Куліш).

На відміну від попередніх прислівників, прислівники напрямку розташування, крім основної локативної аргументації, вносять у дієслівне значення способу конкретизацію, тобто ближче стоять до обставинних прислівників. Це пояснюється меншим ступенем їх облігаторності порівняно з суб'єктними аргументами. Синкретизм значень зникає при заміні прислівників на прийменниково-відмінкові конструкції, в яких способів відсутня повністю: *Стежка звертає в ліву сторону*. *Дніпро повертає у степ*. *Стежка піднімалася на гору*. *Дорога круто зривається в яр*. *Шлях підноситься до верхів'я гори*. *Вулиці плутались між будинками*.

Часові прислівникові аргументи залежать від дієслівних предикатів з темпоральною семантикою. Наприклад, у реченнях *Недовго протягне сіромаха* (М.Чабанівський) і *Довго тягнеться казка* (Л.Глібов) дієслівні предикати вжи-

ваються з такими значеннями: *протягти* – "прожити якийсь час" та *тягнути* – "продовжуватися, тривати".

Окрему групу облігаторних компонентів предикатної синтагми становлять прислівники зі способом значення. Вони входять до валентнісної структури лексико-семантичних варіантів, що в парадигматичній ієрархії значень є найбільш віддаленими від основного чи основних (прямих) значень предиката. Аргументна функція таких прислівників полягає в тому, що вони, крім конкретизації способу дії чи стану (а не у функції обставини способу дії – власне – не у функції детермінанта), визначають конкретне значення відповідного дієслова, відтак диференціюючи його значення серед інших, властивих цьому дієслову. Способові прислівники не підлягають синонімічній аргументній заміні применниково-відмінковими конструкціями. Як і у всіх валентно-зв'язаних прислівників, варіативність їх при одному і тому ж дієслові кількісно обмежена. Окремі значення деяких дієслів закріплюються у їх структурній схемі одним і тільки цим прислівником. Наприклад, *Захід не падав так низько* (О.Довженко). *Як ти міг так низько впасти?* (С.Масляк) (*падати* – "опускатися морально; втрачати значення, авторитет"); *Людське суспільство піднімається вище* (З газети) (*підніматися* – "набувати вищого рівня, кращих якостей"); *Я тебе духом перехоплю човном на той бік* (М.Коцюбинський) (*перехопити* – "дуже швидко переправити кого-, що-небудь на другий берег річки, озера і т.ін.).

Із способовим значенням найпродуктивніше вживаються прислівники, що походять від якісних прикметників. Якісність зберігається у можливості прислівників ступенюватися:

Швидко вона повертається, діло горить у неї в руках (П.Мирний). *Він обертася повільно, проте робота в його руках йшла сама собою* (О.Гончар). *Та швидше обертається* (М.Руденко) (*повертатися, обертатися* – "робити що-небудь"; *Франко дуже високо ставить Сковороду* (З журналу) (*ставити* – "розцінювати з певного погляду, визначати певним чином своє ставлення до кого- чого-небудь"); *Робітник весело дивиться* (І.Франко) (*дивитися* – "мати який-небудь вигляд"); *Одіж на ньому сидить незграбно* (Ю.Яновський). *На Миколю добре сидів костюм* (Д.Ткач) (*сидіти* – "приходитися в якийсь спосіб до статури, ноги і т.ін."); *Ми просто йшли* (Т.Шевченко) (*йти* – "діяти певним чином"); *Гуцу прийняли добре* (М.Коцюбинський) (*прийняти* – "зустрічати певним чином"); *Очі байдужно приймали все знайоме* (М.Коцюбинський) (*приймати* – "сприймаючи що-небудь, реагувати певним чином").

Способова аргументація дієслова властива також прислівникам відіменникового і відзайменникового походження. Відіменниковий прислівник способового значення виник у результаті синтаксичної транспозиції орудної форми іменника: *Курка стаєла боком око* (М.Коцюбинський). *Хома поставив дашком долоні* (О.Гончар) (*ставити, поставити* – "надавати/надати чому-небудь певного положення"); *Софі обертається бочком* (М.Вовчок) (*обертатися* – "повертатися певним боком"; *Треба їм з робітниками разом іти* (А.Головко) (*іти* – "діяти певним чином").

Базою відзайменникових прислівників стали атрибутивно-вказівні та відносні займенники: *Як обертатись з листами...* (Л.Українка) (*обертатися* – "обходитися з ким-, чим-небудь певним чином"); *Гайовий дивився на пропозицію інакше* (А.Головко) (*дивитися* – "мати певні погляди на що-небудь"); *Кобзар повернув справу інакше* (С.Жураховський) (*повернути* – "використати щось певним чином"); *Школу постав так, щоб виходили з неї грамотні люди* (П.Мирний) (*поставити* – "налагодити, організувати"); *До якого ж ча-*

су, батьку, отак сидіти? (О.Довженко) (*сидіти* – "перебувати в певному стані (здебільшого у стані бездіяльності)").

Отже, валентнісну структуру дієслівного предиката складають не тільки предметні аргументи, а й аргументи непередметного значення, зокрема аргументи, виражені прислівниками. Вони виконують функції локативного, часового і способового аргументування дієслівного значення. У структурі дієслівного предиката аргументи-прислівники разом з іншими компонентами (предикатом і предметними аргументами) називають окрему реальну ситуацію. На відміну від аргументів-субстантивів, які можуть бути обов'язково і факультативно реалізовані, аргументи-прислівники завжди реалізуються обов'язково; якщо аргументи-субстантиви становлять ядро функціональної системи предиката, то аргументи-прислівники – її периферію.

¹Полівалентність як семантико-синтаксична категорія полісемантичного дієслова відображає той факт, що значеннєва парадигма дієслова не обмежується однією валентнісною структурою, вона містить певну сукупність валентністних структур, релевантних його значенням; ²Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – С. 117; ³Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – С. 188; ⁴Аргументи, крім своєї основної ролі – конкретизатора (=аргумента!) дієслівного значення, можуть виконувати не менш важливу від попередньої – роль своєрідного диференціатора значення дієслова. Отже, диференціатор значення предиката – це облігаторно реалізований аргумент, який є основним показником конкретного значення цього предиката (порівняймо: *Дніпро повертав ліворуч. Весна повернула на літо. Здоров'я повертало до хлопця.*)

**Сергій Різник,
Київський університет**

Синтаксичні засоби розширення інформативності простого речення

Інформативність речення залежить від кількості елементів, що входять до його складу, та їх логіко-граматичного співвідношення. Відповідно до природи українського речення, морфологізованим, тобто основним засобом вираження в ньому атрибута імені є узгоджена форма прикметника. Такий прикметник перебуває, як правило, у препозиції до підмета чи додатка і становить із ним узгоджену сполуку. У простому реченні один і той же субстантив має, як правило, не більше двох узгоджених атрибутів: *Український народ витворив і своє (1) оригінальне (2) право...* (І.Огієнко). Подальше введення означень до слова *право* можливе в цьому контексті тільки у вигляді відокремлених зворотів, або неузгоджених означень, оскільки нагородження узгоджених прикметникових форм буде сприйматися як стилістична незграбність.

Таким чином, для збільшення числа атрибутів доводиться вдаватися або до постпозитивного означення¹, або до відокремленого звороту, або до підрядного речення. Пор.: *Мишу задати тут українські (1) старі (2) думи козачі (3), всьому світу відомі (4)* (І.Огієнко). *Ця простота і є справжня (1) життєва (2) мудрість, яка надає людині духовної сили (3)* (А.Макаров).

Однак доволі продуктивним і поширеним способом збільшення інформативності речення без ускладнення його предикативної основи є введення неузгоджених прислівних поширювачів, які мають свої позиції сполучуваності з залежними словами. Іменник в об'єктній функції може бути поширений іменником атрибутивним, який у свою чергу здатний утримувати при собі один, або й декілька залежних елементів. У такий спосіб значно збільшується кількість ланок синтак-

сичного ланцюга при збереженні його простої будови. Напр.: *Романтики перетворюють старий бароковий мотив захмарного ширяння на тотальну тему духовного поривання за межі сірої буденної свідомості* (А.Макаров). Неузгоджене означення *шир'яння* наявністю при ньому позиції для узгодженого означення дозволило ввести в речення прикметник *захмарного*. Так само неузгоджене означення *поривання* відкриває позиції для означень *тотальну і духовного*, а також для обставини *за межі свідомості*.

Царський уряд конфіскував маєтки польських поміщиків – активних учасників повстанського руху (В.Наулко).

Якби означення на конкретизацію поняття *маєтки* було виражене у морфологізований спосіб, тобто прикметником (*поміщицькі*), то інформаційний обсяг речення значно звузився б, оскільки було б неможливим введення у нього узгодженого означення *польських* та поширеної прикладки *активних учасників повстанського руху*.

Прикметник у переважній більшості випадків виступає в реченні узгодженим означенням, щоправда, зберігаючи рідко реалізовану в атрибутивній позиції здатність керувати залежним іменником. Власне, ця здатність, яка, на думку деяких дослідників, розвинулась у предикативній позиції прикметника, теж є засобом розширення інформативності речення. Напр.: *У міських квартирах можна побачити вишлі з ужитку побутові предмети. Є в цьому щось варте доброго пошанівку до тих одвічних людських критеріїв* (В.Скуратівський). Якщо поширений словом чи словосполученням прикметник у реченні не виступає у позиції присудка, то він у більшості випадків становить "напівпредикативну" групу, яка легко трансформується у підрядне речення: *Пливе човен, води повен...* Таким чином, подібні прикметникові конструкції не тільки інформативно насичують речення, а й конденсують його синтаксичну структуру, роблячи її синонімічною складнопідрядному реченню.

Ад'єктив, який має при собі керований додаток, відкриває в реченні ще відразу декілька синтаксичних позицій. Напр.: *Гордий перемогою – гордий престою перемогою над іменитим суперником. Готовий до старту – готовий до останнього старту цьогорічного сезону. Зачарований мистецтвом – зачарований високим мистецтвом зводити храми*.

Іменник у силу своїх категоріальних властивостей, до того ж, незалежно від позиції в реченні, здатний утримувати при собі узгоджене чи неузгоджене означення, додаток чи обставину. Часом це можуть бути відразу два, а то й три з перелічених компонентів. Напр.: *цінний рідкісним талантом імітатора пташиного співу, відомий умінням блискавично вгадувати настрої співрозмовника*.

Отже, тенденцію до дедалі частішого вживання в позиції приіменного атрибуту залежного іменника замість узгодженої форми прикметника можна пояснити потребою у збільшенні обсягу інформативності в межах однієї предикативної конструкції.

Неозначена форма дієслова, вжита в атрибутивній функції, потенційно є інформативнішою від співвідносного з нею за значенням прикметника: *наука перемогати, бажання сподобатися, здатність виживати, команда рушати і т.д.*

По-перше, такий інфінітив залишає вільним місце приіменного узгодженого означення, яке може бути зайняте прикметником.

По-друге, він, попри свою залежну позицію, може реалізувати власну сполучувальність, керуючи залежними від нього словами чи прилягаючи до них. Напр.: *Старовинний звичай стинати волосся перед шлюбом існує в гуцулів* (Ф.Вовк). Наведені вище сполуки з інфінітивами можна легко поширити: *багатоголова наука перема-*

гати силою духу, гаряче бажання сподобатися дівчині, феноменальна здатність виживати в екстремальних умовах, раптова команда рушати в дорогу.

Кожен другорядний член речення, будучи включеним у нього як залежний компонент, може, у свою чергу, реалізовувати власні можливості щодо сполучуваності, поширюючи синтаксичну конструкцію вже "своїм" оточенням.

Таким чином, у реченні варто було б розрізнити елементи першого рівня і наступних, з огляду на те, наскільки віддалені вони від граматичної основи. Наприклад, у простому двоскладному реченні до елементів першого рівня належить віднести усі поширювачі граматичної основи, які перебувають у безпосередньому синтаксичному зв'язку із підметом та присудком. Це припідметові означення, як узгоджені, так і неузгоджені, прямий та непрямий додатки, приприсудкові обставини та детермінанти¹. Напр.: *Недавно мій друг дитинства Микола передав мені знайомими з Вінниці до Києва фотокартки*. Кількість таких поширювачів скінченна і в цьому випадку становить дев'ять. З них три становлять "групу підмета" і шість – "групу присудка". Однак це речення піддається й подальшому поширенню залежними словами без ускладнення граматичної основи. Назвімо їх "поширювачами другого рівня". Прислівник *недавно* передбачає обмежувач (*зовсім*), займенник *мій* природно поєднується з якісним прикметником (*найкращий*), іменник *дитинства* — з узгодженим означенням (*раннього, далекого, босонозного, незабутнього*) і так далі. Але окремі члени речення можуть мати при собі ще й "поширювачі третього рівня". Наприклад, прямий додаток *фотокартки* може бути доповнений іншим іменником (напр.: *дітей*), а той — своїм залежним компонентом (*його, старших, малих і т.ін.*). І речення в цілому могло б мати такий вигляд: *Зовсім недавно мій найкращий друг далекого дитинства Микола — "музикант" несподівано передав мені нашими спільними знайомими з рідної Вінниці до золотoverxого Києва фотокартки його дітей від першого шлюбу*.

Синтаксична конструкція простого речення може поширюватися доти, поки в ній не будуть заповнені валентнісні позиції кожного слова, що входить до цього речення. Причому, неморфологізовані члени речення, як правило, передбачають таких позицій більше, ніж морфологізовані. Інша справа, що подібним чином розбудовані речення не завжди відповідають стилістичній нормі, однак науковий опис принципів та характеру сполучуваності кожного з їх елементів, як і граничні норми поширення цих елементів, у вітчизняному синтаксисі ще попереду.

¹Такі означення, як правило, мають належати до різних семантичних розрядів: якщо препозитивні виражені якісними, то постпозитивне — відносним чи присвійним прикметником; ²Степанова М.Д., Хельбїг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. — Лейпциг, 1978. — С. 155; ³Тут не беруться до уваги вставні та вставлені конструкції, а також сурядні поширювачі.

Надія Плющ,
Київський університет

Проблеми теоретичної інтерпретації просодичних характеристик слова

Теоретична фонетика вже починає долати розрив, який створився внаслідок непропорційної уваги до фонематики і просодики. Фонематика була центральною проблемою фонології упродовж багатьох десятиліть (у тому числі й після виходу в 1939 р. підсумкової праці М.Трубецького "Основи фонології") і навіть більше того – фонетика майже ототожнювалася з фонологією, просодика ж була відтіснена на задній план.

Логікою розвитку фонології (від фонем і їх звукових реалізацій, які аналізувалися ізольовано або в типових позиціях – до мовленнєвого потоку) пояснюються посилення інтересу до просодики, яке спостерігається в останні десятиліття.

Залишаючи осторонь досить широку дискусію навколо тлумачення самого терміна "просодика" ("просодія"), а також номенклатури просодичних величин та сфер їх функціонування, зазначимо, що у переважній більшості сучасних дефініцій у поняття просодії включається сукупність звукових засобів, які накладаються на послідовність сегментних одиниць (фонем) і служать для об'єднання їх у значущі мовні одиниці – слова, синтагми, висловлювання.

Названі особливості просодичних характеристик, а саме надсегментність і звукова специфіка (незалежність від основної артикуляції звука), повною мірою властиві й засобам інтонації, у зв'язку з чим постає проблема визначення сфери і меж дії просодії й інтонації. У вирішенні цієї проблеми в сучасній лінгвістиці намітилися два діаметрально протилежні погляди. Прихильники першого вважають, що сферою дії просодії є склад, а сферою дії інтонації – фраза. Опоненти цього погляду відводять просодичним властивостям (характеристикам) широке мовленнєве поле і широкі функції: членування мовлення і об'єднання його розчленованих частин (таких як склад, фонетичне слово, фраза тощо). Інтонація ж визначається як фонетична підсистема, яка автономізується саме просодичними засобами.

Особливо виразно постає специфіка понять "просодика" й "інтонація" при розгляді **наголосу** в східнослов'янських мовах, де наголос відіграє важливу роль і де між сферою **словесного наголосу** як ознаки окремого слова і сферою **фразового наголосу** (сферою інтонації) як ознаки висловлювання у рамках просодики існують складні взаємовідношення. Аналіз цих взаємовідношень ускладнюється не тільки тим, що одні й ті самі об'єктивні властивості і сприймані ознаки мовного сигналу використовуються для його сегментної і надсегментної організації, а в рамках останньої – для різних її систем (наголосу й інтонації), але й тим, що просодичні ознаки, передаючи важливу лінгвістичну інформацію, беруть участь і в передачі інформації екстралінгвістичної. Іншими словами, дослідник просодії наштовхується на складне завдання: відокремити в структурі мовного сигналу лінгвістичне від екстралінгвістичного, сегментне від надсегментного, універсальне від специфічного, явища, пов'язані зі словесним наголосом, від інтонаційних явищ тощо.

Здійснені досі спроби опису словесної просодії зводяться головню до аналізу його акцентно-ритмічної будови, який ведеться у напрямі виявлення довжини слова (кількість складів), місця наголосу та частотних типів і видів акцентно-

ритмічних структур². При цьому досліджується, як правило, словникове слово у його "застиглій" графічній (письмовій) формі. Тим часом, опис просодичних характеристик слова неможливий без аналізу його "поведінки" в потоці мовлення, з урахуванням, звичайно, тих його категорій, які встановлені лексикологією (для якої також, до речі, до останнього часу визначальною була письмова форма мови, як найбільш доступна для спостереження й аналізу).

У слові як основній одиниці мови фокусуються всі вияви цілісності мовної системи. Єдність і цілісність мови як системи є одним з постулатів сучасної лінгвістики. Зокрема широкого визнання набула ідея Л.Щерби про єдність смислової і звукової будови мови, ідея взаємозалежності, взаємодії і взаємопроникності фонетики, граматики, лексики. Специфіка взаємодії фонологічного рівня з іншими мовними рівнями полягає в тому, що він не просто пов'язаний з вищими рівнями, але й зумовлений ними. Звукові одиниці вичленовуються і формуються на основі їх зв'язку зі змістом, "тільки сила розуму здатна розчленувати матеріальну природу мови й виділити окремі звуки – здійснити процес, який ми називаємо вимовним членуванням"³, "тільки зміст, можливість смислової асоціації дають нам... ту чи іншу подільність нашого мовлення"⁴.

Фонетична (просодична) самостійність слова реалізується насамперед у словесному наголосі, який, як і фонема, є обов'язковим елементом звукового образу слова, тобто виконує фонологічну функцію (конститутивну чи словорозпізнавальну). Разом із тим дослідження фонетичних характеристик словесного наголосу в різних мовах у тому числі й українській показали, що словесно-просодичні тісно переплітаються з фразово-просодичними характеристиками. Особливо виразно це виявляється, коли слово складає потенційний мінімум фрази – навіть окремо вимовлене слово вже становить собою мінімальне висловлювання (з називною або лічильною інтонацією), а відтак очевидно є необхідністю співвідношення слова з інтонаційними одиницями – синтагмою і фразою.

Досліджуючи взаємозв'язок словесного наголосу і фразової інтонації на матеріалі слов'янських мов, Г.М.Ніколаєва дійшла висновку, що в слов'янських мовах (в тому числі й в українській) словесна просодія значно підпорядковується фразовій просодії⁵. Висновку про залежність просодичних засобів реалізації словесного наголосу від фразових умов у слов'янських мовах доходять й інші дослідники⁶.

Як показали експериментально-фонетичні дослідження⁷, просодична реалізація словесного наголосу в українській мові певною мірою визначається акцентно-ритмічною структурою слова. Так, в акцентно-ритмічній структурі типу мо́ре), ви́соко) на наголошених початкових складах зосереджується максимум інтенсивності, а в акцентно-ритмічній структурі типу води́), орде́ні) на наголошених (кінцевих) складах зосереджується максимум тривалості. Крім того, з'ясувалося також, що тривалість є найбільш постійною просодичною характеристикою словесного наголосу в українській мові.

Підвищення ролі тривалості в просодії слова пояснюється тим, що на сегментному рівні в українській мові тривалість не є фонологічною, отже фонологічно релевантною вона є на надсегментному рівні. Однак проведені дослідження реалізації словесного наголосу в ізольованому вимовленому слові поки що залишають без відповіді питання, чи, описуючи наголос слова, ми не ціпаємо сфери висловлювання, а відтак і фразової просодії, зокрема інтонації як однієї з найважливіших ознак висловлювання? Бо, як зазначалося вище, окремо вимовлене слово вже є мінімальним висловлюванням, фразою. Якщо ж слово входить у неоднослівну фразу як її складова частина, то позиція слова в інтонаційній одиниці має так само впливати на його просодичну реалізацію, як акцентно-ритмічна структура слова впливає на реаліза-

цію словесного наголосу. Ще Е.Зіверс в "Основах фонетики"⁸ висловив думку про залежність фонетичних явищ нижчих рівнів від фонетичних явищ вищих рівнів, тобто висловлювання. Він вважав, що в мовленні насамперед розпізнається все висловлювання, а потім, після аналізу, розпізнаються його "частки". Іншими словами, вивчаючи фонетичні характеристики словесного наголосу, треба враховувати інтонацію, тобто не досить списком давати слова, а слід ставити слово в різні щодо типу інтонації фрази, щодо місця у фразі тощо. Інтонація ж як система безперечно автономна також не може не зазнавати впливу фонетичних властивостей словесного наголосу. Отже, можна говорити про взаємозумовленість словесного наголосу й інтонації, тобто про взаємодію словесної і фразової просодії. Взаємодія словесної і фразової просодії найбільш виразно виявляється при вписуванні слова в неоднослівну фразу. Таке вписування супроводиться насамперед складним протиставленням різних ступенів наголошеності і різних ступенів ненаголошеності, що пов'язане не тільки зі ступенем семантичної ваги слова, а й з позицією слова у фразі, з ритмікою фрази. Високий ступінь підпорядкованості словесної просодії фразовій просодії зумовлює й динаміку словесного наголосу у фразі. Крім рухливості словесного наголосу у межах слова при словозміні, спостерігається його рух у межах фрази. Рух словесного наголосу у межах фрази відбувається у двох напрямках у напрямі до сильної позиції (позиції фразового наголосу), або у напрямі до слабкої позиції (аж до його нейтралізації – енклітизації чи проклітизації). Потрапляючи у сильну позицію, словесний наголос перебирає на себе й фразоорганізуючу функцію, складаючи, таким чином, інтонаційний центр фрази.

Не входячи тут у проблему словорозпізнавальної й словоототожнювальної функції словесної просодії, розглянемо тільки просодичну структуру словесного наголосу у сильній позиції (позиції фразового наголосу). Так, у фразі "Гарна дорога була" слово "гарна" перебуває у позиції деавтоматизованого фразового наголосу. Деавтоматизованість фразового наголосу виражена його інверсією на початок фрази, викликаною посиленням смислової ваги слова "гарна". Наголошений склад *гар*-відповідно оформлений "яскравішими" просодичними характеристиками, які сигналізують про інтонаційний центр фрази. Провідними просодичними ознаками головного наголошеного складу (інтонаційного центру) є високий тональний рівень, а також максимум інтенсивності. Темпоральний же параметр головного наголошеного складу фрази не входить до їх числа, він є супровідною просодичною ознакою. Таким чином, просодичні ознаки слова *гарна* (з акцентно-ритмічною структурою *́*), підпорядковуючись просодії фрази, посилюються, порівняно з реалізацією цих ознак в ізольованій позиції слова, яка є для слова як такого сильною.

Фразова просодія у наведеному прикладі зумовлює й послаблення темпоральної характеристики післянаголошеного голосного, який в ізольовано вимовленому слові може дорівнювати тривалості наголошеного голосного або навіть перевищувати її.

Оскільки мовне спілкування завжди ситуативне, інтонація описується завжди з урахуванням комунікативної ситуації мовлення.

У щойно розглянутій інтонаційній структурі фрази *Гарна дорога була* інтонаційний центр оформлений за типом ІК – І як розповідь – повідомлення, у якій, крім об'єктивної модальності – констатації факту дійсності, наявна й т. зв. вторинна, або суб'єктивна, модальність – ставлення мовця до повідомлюваного. Засобом вираження суб'єктивної модальності тут є інверсія слова "гарна", а відтак і посилення його просодичних характеристик. Таким чином, у семантичній структурі фрази *Гарна дорога була* відбулося прирощення до інтелектуальної інформації (логічного змісту) ще й інформації ціннісної. Інверсія як тип порядку слів у реченні в сучасній українсь-

кій мові, як відомо, виконує в основному не граматичну, а стилістичну функцію. У теорії риторики інверсія розглядається як риторична фігура мови, тобто як така, що використовується для привернення уваги слухача, для посилення впливу на нього. Розширення семантичної структури аналізованого висловлювання супроводиться розширенням його функціональної перспективи. У такій лексично-синтаксично-просодичній його реалізації є й інформація про органічність/неорганічність його для певного функціонального стилю мови – органічним для цього висловлювання є, звичайно, розмовний і художній стилі.

З розвитком психолінгвістики дедалі виразніше вимальовується теорія процесу сприйняття, зокрема сприйняття тексту. Перш ніж сприйняти зміст і цінність твору (насамперед художнього), реципієнт сприймає його інтонаційно-емоційний бік. Весь рецепційний процес відбувається на тлі інтонації, на тлі її каталізуючої дії.

Життєвий і художній контексти створюють умови для розширення семантики як номінативних (слів), так і комунікативних (речень) мовних одиниць. Завдяки контекстові (комунікативній ситуації) семантика аналізованого речення може розвиватися настільки, що виражена ним думка може набути не тільки ширшого змісту, а навіть – протилежного. У нашому прикладі протилежного змісту можна досягти, надавши попередньому змісту чисто іронічного спрямування. Завдяки іронії позитивна оцінка ("гарна") зміниться на негативну ("позана").

Виразність такого прийому як іронія є випробуваною і безперечною. Ще в античній риторичній цій прийом описаний як "сократівська іронія", а в термінологічній номенклатурі риторичних фігур він дістав назву – антифразис. Основу антифразису складає явище енантісемії, тобто вживання слів у протилежному значенні, яке досягається у поєднанні з **особливим інтонаційним контуром** (виділення наше – Н. П.). Таке визначення вочевидь вимагає уточнення. Якщо йдеться про розвиток лексичної антонімії у межах одного слова, яка дістала назву енантісемії, то "механізм" розвитку такої антонімії має свою специфіку (пор. значення слова "слава": і як схвалення, і як осуд). Протилежні значення слова *слава* розкриваються синтагматично в контексті і не потребують "особливого інтонаційного контуру". Розвиток протилежного змісту в аналізованому тут реченні *Гарна дорога була* відбувається саме завдяки "особливому інтонаційному контуру". Беремо в лапки слова "особливий інтонаційний контур", бо поки що не можемо їх однозначно витлумачити. З одного боку, говорити про інтонацію слова як лексичної одиниці на сучасному етапі розвитку фонетичної системи мови вже не маємо підстав. З другого боку, те, що іронія в аналізованому висловлюванні виражається фонетичними (просодичними) засобами мови, є очевидним. Фонетично релевантною ділянкою, яка несе інформацію про зміну словислов'я структури фрази, є той самий головний наголошений (чи акцентно виділений) склад *гар-*, але просодична структура його вже інша – провідну роль у ній перебирає на себе тривалість: наголошений головний значно подовжується. Зазнає змін і тональний контур: з високого висхідно-спадного він перетворюється на висхідно-спадно-висхідний. Все це свідчить про особливу енантісемію, мовленнєву, оскільки реалізується вона просодичними засобами усної форми мови. Проблема ж полягає в тому, де провести "демаркаційну" лінію між словесною і фразовою просодією, з одного боку, а відтак і між семантикою слова та семантикою речення – з другого.

У науковій літературі є спроби розв'язання цієї проблеми як на користь першої, словесної просодії, так і на користь фразової просодії (інтонації).

Досліджуючи слово в дихотомічному модусі (слово у мові і мовленні) на матеріалі англійської мови, Л.В. Мінаєва висловила думку про необхідність включення в семантичну структуру слова поряд з лексико-семантичними варіантами

варіанту просодичного на тій підставі, що "просодія, маючи семіологічну релевантність, входить у систему мови і тому є невід'ємною частиною будь-якої мовної одиниці... Просодія не може розглядатися як своєрідний футляр для певного змісту... оскільки слова – це двосторонні одиниці і оскільки звернення до їхньої внутрішньої сторони обов'язково передбачає одночасне врахування також і плану вираження, просодичні варіанти є обов'язковими і постійними звуковими оболонками лексико-семантичних варіантів"¹⁰.

Погодитися з цією думкою нам заважає позиційна обмеженість слова, якому автор приписує мовленнєву енантіосемію (просодичний варіант), а саме – тільки позиція інтонаційного центру, де конденсується й зміст всього висловлювання, звичайно ж, у взаємодії з лексичними й синтаксичними засобами мови. В інших позиціях такі перетворення у семантиці слова не відбуваються.

Позиція інтонаційного центру справді підсилює семантичну вагу слова. Навіть так звані неповнозначні слова (прийменники, сполучники, частки), потрапляючи в цю позицію, "прояснюють" своє лексичне значення, (пор.: *Я поклав книгу не на стіл, а під стіл*). Семантика акцентного виділення має широкий спектр¹¹. Поле дії семантики акцентного виділення – все висловлювання. Особливо виразно це виявляється, коли фігура антифразису реалізується на дієслові, як синтаксичному й інтонаційному центрі речення – фрази.

Так, наприклад, на запитання: *Ти напишеш йому листа? репліка-відповідь: Напишу при відповідному просодичному оформленні може мати два протилежні значення: позитивне і негативне. Це явище описане в українській, англійській і російській мовах як імпліцитне заперечення, тобто таке заперечення, яке виражене не вербально, а інтонаційно.*

Є й інші спроби інтерпретації впливу фразової просодії на одиниці нижчих рівнів висловлювання, зокрема на реалізацію сегментних одиниць. Під цим кутом зору розглядає подовження тривалості голосних О.І.Комісарова¹². Проте описувані нею факти функціонально значущого розтягування (подовження вимови) голосних свідчать не про комунікативно мотивовані варіанти реалізації сегментних одиниць (фонем), а про варіантність просодичної структури комунікативних одиниць – висловлювань.

Можна навести тут і інші приклади смислової конотації, вираженої просодично. Так, розтягуванням тривалості наголошеного голосного у фразах *Сле-е-ка!*, *Люде-е-й* полічний зміст (констатація факту) доповнюється атрибутивністю (квалітативною або квантитативною ознакою), а також оцінкою ступеню її вияву, які вербально тут не виражені.

Замість висновку.

Словникове слово є своєрідним стоп-кадром, вихопленим з реального мовного життя слова. Окремі ознаки "живого" слова інколи потрапляють і до словників. Це, по-перше, знак наголосу (щоправда, тільки в разі його варіативності щодо місця в слові, пов'язаної або з варіантами норми або зі смислорозрізнавальною функцією), а по-друге, ремарки типу *ірон.* (іронічно). Щодо другої ознаки, то вона, на наш погляд, стосується слова як одиниці комунікативної, тобто слова як потенційного мінімуму фрази, а не як номінативної одиниці.

¹⁰Crystal. Prosodic Systems and Intonation in English. – Cambridge, 1969. – С. 400; Блохин Л.П., Потапова Р.К. Просодические характеристики речи. – М., 1970; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М., 1979. – С. 75; Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. – М., 1984; Белая А.С. Акцентно-ритмическая структура слова в южно-западных говорах украинского языка. – Черновцы, 1984. Гумбольдт В. О сравнительном изучении языков... // Зве-

гинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. – М., 1964. – Ч. I; Щерба Л. Очередные проблемы языковедения // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974; Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. – М., 1977. – С. 276; Просодия слога-слова-фразы. Сборник науч. тр. УДН. – М., 1981; Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. – Л., 1982. – С. 175; Бровченко Т.А. Синтагматический и парадигматический методы исследования словесного ударения // Проблемы теоретической и прикладной фонетики и обучения произношению. – М., 1973; Балмут А.И., Борисюк И.В., Олійник Г.П., Плющ Н.П. Типологія інтонації мовлення. – К., 1977. – С. 495; Николаева Т.М. Знач. праця; Sievers E. Grundzuge der Phonetik. – Leipzig, 1889. – С. 8; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1986. – С. 147; Минаева Л. В. Слово в языке и речи. – М., 1986. – С. 147; Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения. – М., 1982. – С. 104; Комисарова О.И. К вопросу о фонологической интерпретации стилевых свойств звука. Фонология и просодия слова. – М., 1984.

**Тетяна Бобкова,
Київський університет**

Артикуляційне вираження диференційних ознак у приголосних компонентах складів українського мовлення (за схемами КР-фільму)

Фонема – узагальнена мовна одиниця, існує як сукупність диференційних та інтегральних ознак, що мають відносно визначене артикуляційно-акустичне вираження. Найбільш суттєвими, істотними вважають диференційні ознаки, завдяки яким фонема і визначається як самостійна цілісна мовна одиниця. Тобто, фонема, як уявлення, обов'язково пов'язується з внутрішньоістотними ознаками і таким чином відрізняється від інших фонем, співвідноситься з ними і утворює з ними систему опозицій. Визнано, що диференційні ознаки фонем, як найбільш істотні для визначення останніх, мають певну програму артикуляційно-акустичного прояву. Експериментальний прийом кінорентгенографування, запроваджений в ЛЕФ КУ, надає можливість виявити динамічні артикуляційні особливості реалізації диференційних ознак на матеріалі консонантних компонентів складів з початковими губними. Як відомо, фонема є цілісною одиницею, її не можна розкласти на частини, але відповідні сегменти у своїй часовій тривалості за спостереженнями виявляють регулярні закономірності лінійного характеру, співмірні з проявом домінуючої диференційної ознаки. Тобто, в артикуляційному процесі фонема має лінійну тривалість, яка складається з сегментів з характерними для певного типу якості рухами артикуляторів. Окремі сегменти поступового артикуляційного втілення фонем не мають самостійного значення, а їх послідовність і сукупність допомагає сприйняти фонему як цілісність з певними домінуючими ознаками, усвідомити її як образ сприйняття. Саме тому у пропонованій статті особливості реалізації диференційних ознак приголосних класу губних розглядалися як з погляду поступового їх втілення, так і з погляду вираження певного типу якості протягом фокусації артикуляційної напруженості. Отже, досліджується новий аспект розвитку артикуляційної напруженості – її фокусація, зосередження на комплексі дій визначених артикуляторів, які забезпечують втілення превалюючої диференційної ознаки аналізованих початкових губних приголосних.

За результатами дослідження продукування складів з початковими губними приголосними [ma-], [ba-], [pa-] визначається регулярними лінійними закономірностями здійснення артикуляційних ознак, які обумовлені певними типами фокусації артикуляційної напруженості. Артикуляційні ознаки губності, зімкненості,

глухості, твердості консонантних компонентів складів створюються завдяки взаємодії таких артикуляторів, як: губи, м'яке піднебіння (МП), нижня щелепа (НЩ), язик, ПЛ-зона надгортанного резонатора, задня стінка фаринкса (СФ). Прояв артикуляційних ознак у лінійній послідовності має певний тип – модель лінійного втілення. (Далі в описі моделей лінійної реалізації початкових губних приголосних тире (–) означає наступну дію артикуляторів; кома (,) означає одночасні дії артикуляторів). Так, початковий дзвінкий компонент складу [ба-] артикулюється як найбільш вокалізований, тобто, відкритий, у такій часовій послідовності: включення вокалічної активності (ВВА) – фаза максимуму артикуляційної напруженості губів (ОкГ), активізація зусиль МП і імпульсних рухів ПЛ-зони надгортанного резонатора – Ок язичної роботи – зімкнення губів – носове закриття замикаючого глоткового кільця (ЗГК). Для більш детального спостереження процесу реалізації артикуляційних ознак враховувалися анатомічні особливості активності різних зон надгортанної порожнини, за монографією А.Митринович-Моджеєвської "Патофізіологія мовлення, голосу і слуху": назофаринкса (верхній глотковий відділ), мезофаринкса (середній глотковий відділ), ларингофаринкса (нижній глотковий відділ), замикаючого глоткового кільця (ЗГК), валика Passavant, констріктора (верхній стискатель глотки) і т.ін.

На відміну від продукування дзвінкого губного [б-] глухий губний приголосний складу [па-] реалізується з максимально вираженою губністю за означеною лінійною моделлю: зімкнення губів – ЗГК – ВВА, Ок губів, прискорення імпульсації МП – Ок язика.

Лінійна модель артикулювання носового сонанта [ма-] відрізняється від наведених вище моделей неносових губних приголосних збігом ВВА і фаз максимальної артикуляційної напруженості губів, МП, язика, прискоренням імпульсних рухів ПЛ-зони надгортанного резонатора: зімкнення губів – ВВА, Ок губів, прискорення імпульсації МП, Ок язика. Збіг фаз Ок основних артикуляторів і ВВА характеризує губний сонант у групі приголосних [б-], [п-], [м-] як найбільш звучний, оскільки має місце одночасний прояв якісних ознак сонорного приголосного (тлумачення звучності опосередковано через артикуляційні ознаки). Тобто, консонантний компонент складу [ма-] реалізується за особливим типом артикуляційної напруженості, який можна вважати чинником більшої звучності.

Таким чином, якщо за класифікацією український приголосний [м-] – губно-губний, зімкнений (або зімкнено-прохідний), сонорний, твердий, носовий, то опис продукування складів із початковими губними виявляє, що в здійсненні вказаних ознак в артикуляційному вираженні превалює ознака звучності (сонантності).

За класифікацією приголосний [п-] визначається як губно-губний, зімкнений, глухий, твердий, неносовий, а в артикуляційному вираженні, за даними КР-опису, за наявності всіх цих ознак домінує ознака зімкнено-губності (тобто, губне зімкнення).

Консонантний компонент складу [ба-] має такий склад ознак, як губно-губність, зімкненість, дзвінкість, твердість, неносовість. Зіставлення динаміки продукування українських складів з початковими губними доводить, що у комплексному здійсненні артикуляційних ознак приголосного [б-] превалює ознака дзвінкості.

Отже, характерною особливістю розвитку артикуляційної напруженості протягом продукування фази максимуму дзвінкого приголосного [б-] є створення резонаторних умов для найкращої вокалізації, тобто, дзвінкості за рахунок 1) утриман-

ня тіла язика у вокалічно-напруженому стані (звільнення, таким чином, ротової частини надгортанного резонатора); 2) максимальної відкритості ротового резонатора за положенням НЦЦ і мінімальної за тривалістю фази зміннення губів; 3) руху ПЛ-зони надгортанного резонатора вниз, руху задньої СФ назад (тобто, збільшення обсягу ПЛ-зони надгортанного резонатора, або резонаторів мезофаринкса і ларингофаринкса); і, головне, 4) характерного саме для дзвінких такого розвитку артикуляційної напруженості МП і назофаринкса, який разом з імпульсацією губів, язика, положенням НЦЦ, ПЛ-зони надгортанного резонатора забезпечує найбільшу відкритість (найбільший обсяг всього резонаторного комплексу в цілому) і реалізацію артикуляційної ознаки дзвінкості губного приголосного [б-]. Кінцеві сегменти фази Ок дзвінкого губного приголосного [б-] характеризуються закриттям так званого ЗГК, яке відбувається завдяки скороченню концентрично діючого м'язового комплексу м'язів МП, піднебінних дужок, констріктора, м'язів увули.

Тобто, артикуляційна напруженість фокусується на активності МП і м'язів назофаринкса за особливим характерним для губних дзвінких приголосних типом, який визначається безперервним стисканням і утриманням стану м'язового напруження МП, їхнім рухом вгору до зміннення з валиком *Passavant* – скороченнями м'язами констріктора назофарингального відділу Контур МП дзвінкого приголосного [б-] на КР-схемах займає найвище положення та характеризується найбільш напруженим, стиснутим станом. Саме закриття ЗГК підтверджує факт координації спільних зусиль вказаних артикуляторів, оскільки констріктор та увула не з'єднані системою м'язів.

Таким чином, спільно направлені дії артикуляторів створюють найбільший за обсягом резонаторний комплекс і забезпечують реалізацію і домінування артикуляційної ознаки дзвінкості губного приголосного [б-]: з трьох губних приголосних [б-], [п-], [м-] дзвінкий губний приголосний є найбільш вокалізований. Зосередження артикуляційної напруженості на артикуляторах велярно-назофарингальних зон надає можливість класифікувати означений тип фокусації як велярно-назофарингальний.

На відміну від артикулювання дзвінкого [б-] як максимально вокалізованого, відкритого, глухий губний [п-] продукується як найбільш консонантний і закритий у групі губних приголосних [б-], [п-], [м-]. Координація спільних дій вказаних артикуляторів відбувається завдяки зосередженню артикуляційної напруженості на артикуляторах губної зони, що виявилось характерним саме для продукування глухого губного приголосного [п-].

Визначальною особливістю розвитку артикуляційної напруженості протягом реалізації фази Ок глухого приголосного [п-] є створення найбільш закритого консонантного резонатора завдяки: 1) найвищому положенню НЦЦ; 2) більш задньої локалізації тіла язика (і зменшенню, таким чином, обсягу ПЛ-зони надгортанного резонатора); 3) екскурсії ПЛ-зони надгортанного резонатора вгору і водночас руху задньої СФ вперед; і, головне, 4) характерному саме для глухих губних приголосних консонантному розвитку артикуляційної напруженості губів, який разом з консонантною активністю язика, найвищим положенням задньої СФ і більш низьким положенням МП (порівнюючи з фазою Ок дзвінкого приголосного [б-]) забезпечує найбільшу закритість всього резонаторного комплексу в цілому, тобто, реалізацію ознаки зміннено-губності.

Консонантно-напружений тип губної активності під час реалізації губного приголосного [п-] призводить до попереднього (порів. з продукуванням дзвінкого [б-] і сонанта [м-]) максимально швидкого оформлення змикання губів; утримання напруженого стану губів і максимальної за тривалістю фази зімк-

нення. Тобто, артикуляційна напруженість протягом продукування глухого губного [п-] фокусується саме на губній активності. Аналіз КР-схем виявляє, що контур губів під час продукування фази Ок глухого приголосного [п-] займає найвище і найпередніше положення.

Сказане вище надає можливість класифікувати означений тип фокусації артикуляційної напруженості як зімкнено-губний.

Зіставлення динаміки артикуляції губних неносових дзвінкого [б-], глухого [п-] і носового сонанта [м-] виявляє, що сонорний приголосний реалізується як найбільш звучний завдяки ларинго-фарингальному типу фокусації артикуляційної напруженості. За зіставними КР-схемами контур ларингофаринкса протягом фази Ок губного сонанта [м-] найнижчий. З початкових сегментів до фази Ок відтворення губного сонанта [м-] зусилля артикуляторів спрямовані на досягнення якості максимальної звучності за рахунок збільшення обсягу гортанного резонатора. Тобто, особливості гортанних конфігурацій та їх утримання є важливими не тільки для артикулювання голосних, а й приголосних компонентів складів – дзвінкого, глухого і сонорного, як у даному випадку. Максимальна звучність сонанта [м-] досягається не лише завдяки реалізації вказаній вище лінійній моделі (яка визначається збігом фаз максимальної напруженості основних артикуляторів), а характеризується також найяскравішими якісними втіленнями і, що важливо, це найбільший отвір глоткового резонатора. Саме в цьому полягає специфіка відтворення артикуляційних ознак сонантного компонента складу [ма-], тому що з урахуванням губної активності, локалізації язика, положення НЩ, підязикової кістки (ПЯК) і задньої СФ протягом сталої фази – сегмент Ок максимуму артикуляційного напруження губного сонанта [м-] займає проміжну позицію між найбільш вокалізованим дзвінким [б-] і найбільш консонантним із губних приголосних глухим [п-].

Таким чином, для продукування фази Ок губного сонанта є характерним створення найбільшого за обсягом глоткового резонатора завдяки такій координації спільних артикуляційних зусиль: 1) максимально стиснутого по горизонталі тіла язика, що займає найбільш високе положення; 2) розслабленого МП; 3) напружено імпульсуючої СФ, яка значно відсувається назад; і, головне, 4) Л-зони надгортанного резонатора, її екскурсії вниз (найнижче положення протягом фази Ок губного сонанта [м-]). Така координація спільно направлених зусиль артикуляторів сприяє максимальному збільшенню обсягу глоткового резонаторного комплексу (порів. фази Ок губних приголосних [м-], [б-], [п-] контури ПЛ-зон надгортанних резонаторів за КР-схемами).

Максимальне стискання тіла язика по вертикалі протягом продукування фази максимуму артикуляційної напруженості губного сонанта [м-] забезпечує змикання спинки язика з МП; у такий спосіб відкривається носова порожнина і назофарингальний відділ гортанного резонаторного комплексу включається в процес артикуляції, як характерний саме для продукування носових приголосних. Тобто, закриття ЗГК протягом продукування носових приголосних не відбувається: задня СФ вільно рухається назад і разом із стисканням тіла язика по горизонталі збільшує обсяг назо- та мезофарингального відділів глоткового резонаторного комплексу. Таким чином, вирішальну роль у створенні найбільшого за обсягом глоткового резонатора під час артикулювання губного сонанта [м-] має активність ПЛ-зони надгортанного резонатора (її ларинго-фарингального відділу). Саме в нижньому відділі глотки фокусується артикуляційна напруженість протягом реалізації губного сонанта [м-], на відміну від продукування губних приголосних [б-], [п-].

Отже, КР-аналіз дозволяє визначити вказаний тип фокусації артикуляційної напруженості як ларингофарингальний.

Таким чином, домінування однієї з указаних ознак губних приголосних зумовлене переважаючим типом фокусації артикуляційної напруженості: для дзвінких губних приголосних це – велярно-назофарингальний, для глухих губних – зімкнено-губний тип фокусації артикуляційної напруженості, а для губних сонантів – ларингофарингальний. Саме з початкових сегментів складів фокусація артикуляційної напруженості програмує механізм реалізації артикуляційних ознак приголосних як у лінійній послідовності, так і з погляду вираження певного типу якості (координація, спільне посилення дій артикуляторів).

Розглянутий матеріал українських складів із початковими губними приголосними показує, що, по-перше, існує певна артикуляційна домінанта відтворення диференційних ознак, яка пов'язана з типом фокусації артикуляційної напруженості: зімкнено-губним – для глухого губного приголосного; велярно-назофарингальним – для губного дзвінкого приголосного і ларинго-фарингальним – для губного сонанта.

По-друге, існують певні особливості гортанних конфігурацій, які є важливими для втілення превалюючих артикуляційних ознак губних приголосних.

У плані фонологічної типології перспективним є виявлення системних рис губних приголосних [п-], [б-], [м-] через порівняння їх з язиковими приголосними [т-], [д-], [н-].

1. Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования). – К., 1979. – С. 15-31;
2. Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамическая организация слов русской речи (модель СГС с языковыми согласными по данным кинорентгенографирования) // Русское языкознание. – К., 1990. – Вып. 20;
3. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. – К., 1981. – С. 182;
4. Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973. – С. 154.

*Оксана Бас-Кононенко,
Київський університет*

Домінанта вокалічності в артикуляторній динаміці українського складотворення

Створення нового експериментального прийому дослідження артикуляційної цілісності складу¹, який поєднав дані двох інших експериментально-фонетичних прийомів – тензоосцилопала-тографування² (далі у тексті – тензо) і кінорентгенографування (КР), відкрило нові можливості для вивчення механізму творення складу, його фонетичної природи, особливостей і закономірностей поєднання консонантного і вокалічного компонентів у межах складу. Дослідження й опис складів типу ПГ, зокрема підсистеми [на], [да], [та], синтезовані моделі-графіки яких зображено на рис. 2, 3, 4, дали змогу відповісти на такі запитання:

а) як співвідносяться у цих складах приголосний і голосний компоненти за артикуляційною напруженістю (АН);

б) як взаємодіють якісні і модальні характеристики компонентів у межах складу. При побудові гіпотетичного імпульсу голосного [а] у складах із різними приголосними (див. т.т. А₃ – О₃–В–В₁–В₂–Г₁–Г–О₄ на рис.2, 3, 4) за основу було взято такі модальні ознаки приголосного (т.т. А₁–А₂–А₃), як величина амплітуди

реального тензоімпульсу $\Pi-U_{амп.}$, величина кута його зрізу – β , тривалість фронту і зрізу – $\tau_{фр}$ і $\tau_{зр.}$, а також локалізація максимуму Π ($\max \Pi$) як відносна незмінність прояву якісних ознак Π (за КР) – саме ці ознаки при подальшій класифікації складів як динамічних утворень було визнано базовими і разом з тим константними параметрами, цілком об'єктивними для кожного зі складів. Ці величини та деякі інші, їх співвідношення, а також величина $tens$, яка вираховується за спеціальною формулою³ і є корелятом напруженості артикулятора (язика) у процесі вимовлення, наведено у табл.

Таблиця

Параметри імпульсів	Склад [на]		Склад [да]		Склад [та]	
	П	Г	П	Г	П	Г
$U_{ампл.}$	80	138	90	89	98	122
$\tau_{имп.}$	165	295	190	210	220	400
$\tau_{фр.}$	60	115	110	50	75	120
$\tau_{зр.}$	65	100	60	100	90	120
$tens = \frac{U_{ампл.} + \tau_{имп.}}{\tau_{фр.}}$	220	354	155	374	287,5	406,5
$\frac{tens \Gamma}{tens \Pi}$	1,6		2,4		1,41	

Як видно з таблиці, співвідношення голосного і приголосного компонентів за АН ($tens$) утворює такий ряд:

$$\frac{tens \Gamma}{tens \Pi} \quad \text{складу [та]} - 1,41; \text{ складу [на]} - 1,6; \text{ складу [да]} - 2,4.$$

Ці показники є виключно модальними характеристиками, які можна віднести як до складу в цілому, так і до процесу складотворення зокрема.

Отже, найбільш вокалічним за наведеними даними є склад [да]. У ньому вокалічна активність відносно до консонантної мало не вдвічі переважає вокалічну активність складу [та]; склад [на] за цим показником займає проміжну позицію. Склади [да] і [та] найбільше контрастують за $tens \Pi$ (відповідно 155 і 287,5); за $tens \Gamma$ контраст менший (374 і 406,6), отже, визначальним для встановлення співвідношення АН компонентів у цих складах є ступінь послаблення консонантної активності приголосного у складі [да], а не різниця в АН їхніх вокалічних компонентів. Те, що найбільший контраст в усіх трьох складах спостерігається за АН консонантного типу, а найменший – за АН вокалічного типу (див. рис.1), підтверджує вірогідність визначення українського складу як такого, в якому домінує саме вокалічність. У цілому розрізнення складів за артикуляційною вокалічною напруженістю має свою тенденцію: для [да] і [на] різниця в АН Γ виражається всього у 20-ти одиницях (354-374). У цих складах, як показало попереднє дослідження, вокалічна активність включається вже з самого початку їх творення. При цьому модальні ознаки, пов'язані з $tens \Gamma$, відіграють вирішальну роль у виявленні протиставлення [да] і [на] більшою мірою за способом

творення складу як цілості, тобто за структурою складотворення, яку на графіках наочно представляє сегмент вершини складу (max П – перехід – max Г).

Проведений аналіз засвідчив, що об'єктивно існує три типи структури складотворення. Склад [да] є представником 1-го типу структури складотворення і належить до складів з 1-им ступенем нечленованості, а отже, і з найвищим ступенем цілості, спаяності своїх компонентів. Взаємонаближення максимумів П і Г (див. рис. 3) вказує на велику швидкість наростання АН вокалічного типу в момент складотворення і збереження її безперервного розвитку аж до самого кінця складу з деяким згасанням від найвищої точки max Г. Наслідком цієї швидкості і безперервності є скорочення загальної тривалості сегмента складотворення, а отже, і тривалості усього складу. Розвиток якісних і модальних ознак у сегменті складотворення майже тотожні, тобто розвиток якісних характеристик ніби наближається до ідеального – до руху по прямій (див. рис. 3, т.т. А3–О2–Г), без відхилень, зупинок, безперервно – і становить найбільш економний процес складотворення.

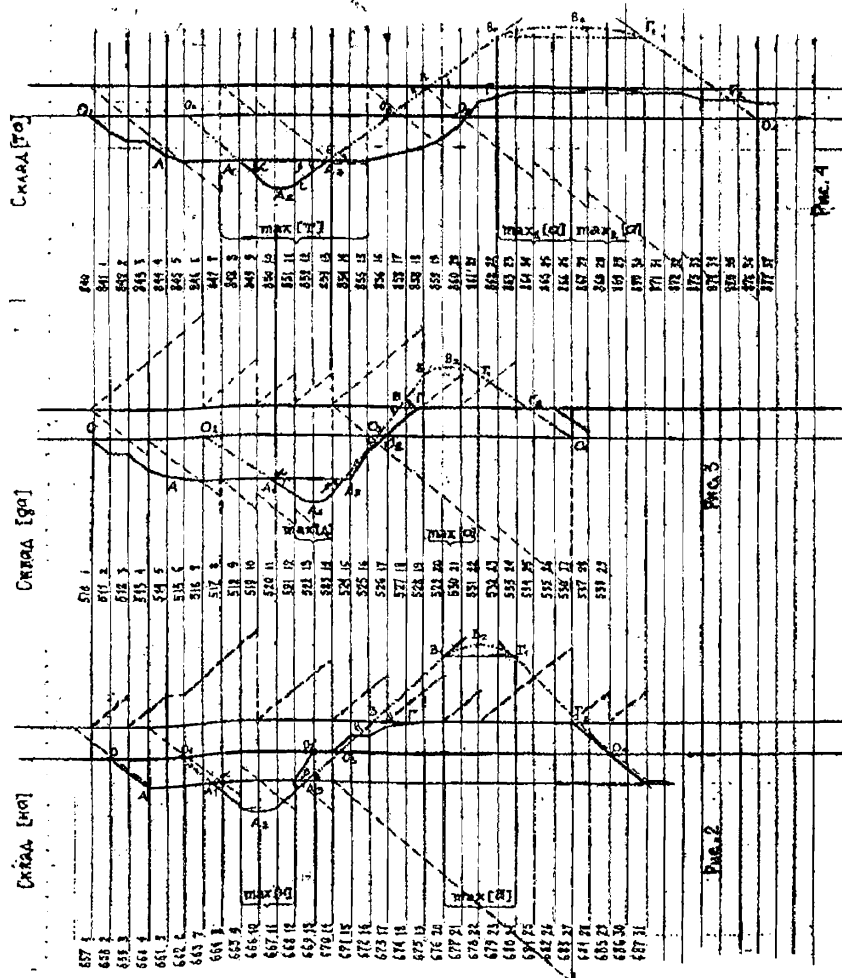
2-й тип структури складотворення проявляється у складі [на]. Так само, як і [да], склад [на] від самого початку реалізується завдяки участі вокалічної активності. Так само, як і в [да], у [на] max П започатковує сегмент, з якого починається складотворення, а max Г (найвища його точка) є його піком. Але на відміну від [да] максимум вокалічної енергії під час складотворення накладається на максимум вершини Г і локалізується не на її початку, а ближче до центру. За амплітудою максимум голосного у складі [на] найвищий у межах підсистеми – 138. Саме завдяки збільшенню амплітуди Г, що досягається повним розгортанням у тривалості розвитку вокалічної активності (див. табл.), АН вокалічного типу у цьому складі має найсильніший прояв. Поєднання у структурі складотворення консонантно-вокалічної енергії (67 мсек) з вокалічною, тривалість якої значно більша (153 мсек) є причиною творення найвищого з-поміж решти складів ступеня гучності (сонорності). Отже, специфіка складу [на] виявляється у повному збереженні вокалічної активності при тяжінні до max П до початку складотворення і участі його (максимуму) у процесі складотворення.

3-й тип структури складотворення і 3-ій варіант локалізації максимумів Г і П серед інших складів підсистеми представлені у складі [та]. Процес складотворення тут відзначається найбільшою тривалістю – 290 мсек. Максимуми Г і П теж найбільш віддалені один від одного, тому їхні вершини контрастують максимально. Найбільше протиставлення у цьому складі спостерігається за загальною тімп. П і Г (див. рис. 1). Абсолютна величина АН Г у [та] найбільша в межах аналізованої підсистеми, проте відношення АН Г до АН П найменше (див. рис. 1). Отже, цей склад – найкраща модель представлення кожного компонента складу як алофонів голосного і приголосного, оскільки найтриваліша вершина складотворення спричинює найменший акомодативний вплив. Вокалічна активність за модальною кривою захоплює лише кінцевий сегмент П за кривою якісних ознак, тож лише кінець вершини приголосного виявляється одзвінченим.

Таким чином, найбільше взаємопроникнення консонантного і вокалічного компонентів з поглинаючою перевагою останнього спостерігається у складі [да]; склад [на], що є найбільш гучним за своїми акустичними характеристиками, знаходиться на другому місці; третє і останнє посідає склад [та], який відзначається найбільшою автономністю, а тому і повнотою своїх складів. Безсумнівним є також факт переваги у межах проаналізованих складів вокалічної активності над консонантною. Про це свідчать зокрема підрахунки tens Г для усіх трьох складів (див. табл.):

tens Г у [на] – 354, у [да] – 374, у [та] – 406,6 (пор. з відповідниками tens П у [на] – 220, у [да] – 155, у [та] – 287,5).

Тому, якщо говорити про специфіку артикуляторної динаміки українського складотворення в цілому при зіставленні, наприклад, з аналогічними складами російського мовлення, то в українських, безперечно, треба засвідчити істотну перевагу вокалічної активності над консонантною, оскільки АН вокалічного типу започатковує процес складотворення, глибоко проникаючи у структуру приголосного і проявляючись навіть у моменті зімкнення. У російському ж складотворенні домінуючою виявляється АН консонантного типу⁴.

Умовні позначення:

- огинаюча крива якісних ознак руху язика (за КР);
 - імпульсація і мікроімпульсація язика і преларингальної зони як прояв модальних ознак (за КР);
 - огинаюча крива модальних ознак усього складу в цілому;
- $A_1-A_2-A_3$ – тензоімпульс консонантного компонента складу;
 $O_1-A_2-O_3-B_2-O_4$ – синтезована модель складу.

¹ Докладний опис побудови синтезованої моделі-графіка складу на основі тензо- і КР-матеріалів див. Бас-Кононенко О.В. Новий експериментальний прийом дослідження артикуляційної цілісності складу // Вісн. Київського ун-ту. – 1997. – Вип. 5. – С. 32 – 35;
² Скалозуб Л.Г., Лебедев В.К. Тензометрирование как прием исследования давления языка на небо при речи // Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков. – М.; Л., 1966. – С. 56-62; ³ Формула АН була створена інженером Л.М.Васильєвим та С.О.Мельником у ЛЕФ КУ на основі параметрів тензоімпульсу, запропонованих проф. Л.Г.Скалозуб; ⁴ Скалозуб Л.Г., Лебедев В.К. Динамическое тензометрирование как методика исследования артикуляторной напряженности русской речи // Русское языкознание. – 1989. – № 18. – С. 63-73; Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования). – К., 1979; Теряев Д.А. Слово русской речи как артикуляторно-акустическое единство: Канд. дис. – К., 1990.

**Тетяна Товкайло,
Переяслав-Хмельницький педінститут**

Залежність наголосових характеристик іменникових суфіксів від морфемної будови слова та їхніх словотвірно-розрядних значень

Упродовж останніх сорока років у мовознавстві твердження про вільний словесний наголос у східнослов'янських мовах доловнене тезою про наявну залежність між морфемною будовою слова та наголосовими характеристиками суфіксів (пор. Garde Paule¹ та Н.Ф.Клименко²).

Згідно з висновками вчених, здійсненими в цьому напрямку, здатність пересування суфікса щодо словесного наголосу обмежена морфемною будовою слова. Так, дослідження наголосових характеристик прикметникових суфіксів у словах сучасної української мови дозволило Н.Ф.Клименко встановити, що прикметниковим суфіксальним морфемам властива максимальна кількість позицій (5) щодо наголосу в слові³. Проте таких суфіксів усього 2 (з 61). Майже половина прикметникових суфіксів займає одне місце щодо словесного наголосу (вони бувають наголошеними).

У своїй статті ми описуємо наслідки аналізу наголосових характеристик іменникових суфіксів, одержані згідно з методикою, розробленою Н.Ф.Клименко.

Позиції суфіксів щодо словесного наголосу передаємо умовно такими схемами: $us'u$ (наголошено суфікс), $-s$ (позиція суфікса після наголошеного складу), $-us$ (через склад після наголосу), $-lus$ (через два склади після наголосу), $us-$ (наголошено післясуфіксальний склад).

Суфікс -ець у сучасній українській мові відзначається полісемією та омонімією. Ого використовують для творення:

- а) назв людей за родом діяльності: *шве́ць, продаве́ць*;
- б) за їх відношенням до певної суспільно-політичної течії або до певної організації: *комсомо́лец, челюскі́нець*;
- в) за зовнішніми та внутрішніми якостями, ознаками: *молоде́ць, удіве́ць*;

г) за територіальною приналежністю: *алжирець, кубанець*;

д) назв істот: *братець, куманець*; та предметів: *гаманець, льоніць, хлібець*; з емоційно-експресивним відтінком зменшеності й пестливості або зневажливості: *апетітець, капіталець*.

Ті суфікси, в яких одне категоріальне значення і різні розряди, вважати-мемо полісемічними (у нашому випадку це а, б, в, г, д). Морфемам з різними категоріальними значеннями приписуємо статус омонімічних одиниць.

Суфікс *-ець₁* у словах на позначення осіб за різними ознаками виражає семантично близькі значення. У словотвірній категорії назв осіб він продуктивний і за його допомогою утворюють нові слова.

Омонімічний суфікс *-ець₂* у складі іменників – назв предметів менш продуктивний (*млиніць, стілець*). Невелику за кількістю групу становлять іменники чоловічого роду з омонімічними формантами *-ець₃* (у назвах тварин): *ссявєць, ялєць* та *-ець₄* (у назвах рослин): *мокрієць, чебрець*. У поодиноких випадках *-ець₅* оформляє назви дії чи стану: *терплієць, танієць*. Продуктивним є омонімічний *-ець₆* на позначення демінутивності. Небагато слів з суфіксом на *-ець₇*, що передають відтінок зневажливості: *обідець*.

Суфіксові *-ець₁* на означення осіб у післякореневій частині слова властиві такі позиції:

1. Ненаголошений суфікс *-ець₁* стоїть після наголошеного складу *-'ець* (316 одиниць): *запоро́ж/ець, нѐн/ець, міф/о/тво́р/ець, по/бу/т/о/п'іс/ець, фото/мисл'ів/ець*;

2. Суфікс *-ець₁* перебуває під наголосом (63 одиниці) зі схемою *уець*: *бор'єць, вид'єць, краєць, по/куп'єць, фото/м'ит'єць*.

3. Ненаголошений *-ець₁* стоїть через один склад після наголошеного *у'уець* (17 одиниць): *ві/бор'єць, по/ло/в'єць, столі/пін'єць, тим'у/р'єць*;

4. Або через два склади *у'ууець* (1 слово): *лес'у/го/лов'єць*.

Як бачимо з дослідженого матеріалу, найпродуктивнішою для суфікса *-ець₁*, що слідує відразу після іменникового чи дієслівного кореня, є позиція після наголошеного складу.

У багатьох словах *-ець* стоїть після елементів: *-в, -ов, -ів, -ав, -н, -ан, -он, -л, -ин, -ив, -іан, -ін, -им, -ом, -ем, -т*. Наголосові характеристики форманта *-ець* після *-в*, що закриває кінцеву голосну дієслівної основи такі:

1. У 66 іменниках *-в'єць* стоїть після наголошеного складу *у'в/ець*: *жертв/о/д'а/в'єць, люд/ин/о/в'б'у/в'єць, кіно/зн'а/в'єць, прав/о/зн'а/в'єць, чек/о/д'а/в'єць*;

2. В 11 словах він перебуває під наголосом *у/в/ець*: *зна/в'єць, книг/о/в'и/да/в'єць, прода/в'єць, с/п'і/в'єць, спів/ви/да/в'єць*.

Значну кількість становлять слова з *-ець₁* після морфеми *-ов*, що закриває іменникові основи і реалізує такі акцентні позиції:

1. Стоїть після наголошеного складу, до якого входить *-ов/уов'єць* – 33 одиниці: *вин/о/торг/ов'єць, звір/о/промисл'ов'єць, на/ук/ов'єць, по/бу/т/ов'єць, хліб/о/торг/ов'єць*;

2. Сам буває наголошений *у/ов'єць* – у трьох словах: *віст/ов'єць, си/но/в'єць, строк/ов'єць*;

3. Стоїть через склад після наголошеного складу *у'уов'єць* – 3 одиниці: *авіа/хім/ов'єць, бér/к/ов'єць, тео/авіа/хім/ов'єць*.

У словах з *-ів/ець* найпродуктивнішою є позиція через склад після наголошеного. 25 іменників із 39 реалізують схему *У'ів/ець*: *гастáн/ів/ець*, *кулусклáн/ів/ець*, *метрó/б'уд/ів/ець*, *роб/фáк/ів/ець*, *сіль/рáд/ів/ець*;

1. В 10 словах – *-ець*₁ стоїть після наголошеного *-ів/ів/ець*: *вандр/ів/ець*, *гурт/к/ів/ець*, *знач/к/ів/ець*, *літ/гурт/к/ів/ець*, *по/ча/т/к/ів/ець*;

2. Є наголошеним у трьох словах */ів/ець*: *верх/ів/ець*, *торг/ів/ець*, *фах/ів/ець*;

3. В одному слові *гітлерівець* ускладнений формант *-ець*₁ стоїть через два склади після наголошеного.

Невелику кількість становлять слова з суфіксами *-ав/яв* перед *-ець*₁, в яких останній займає дві акцентні позиції:

1. Стоїть після наголошеного суфікса *-ав* чи *-яв* *л'ав/ець/* у 3 словах: *кур/яв/ець*, *плюг/ав/ець*, *смагл/яв/ець*;

2. Через склад після наголошеного *У'ав/ець* – 2 слова: *мірш/ав/ець*, *смій/ав/ець*.

Для суфікса *-ець*₁ після *-н* характерні такі позиції:

1. Стоїть після наголошеного складу *ун/ець* (22 одиниці): *б/а/н/ець*, *за/сл/а/н/ець*, *кох/а/н/ець*, *о/бр/а/н/ець*, *яв/а/н/ець*;

2. Через склад після наголошеного *У'ун/ець* (18 слів): *ви/годб/а/н/ець*, *за/прóда/н/ець*, *мéшк/а/н/ець*, *на/їм/а/н/ець*, *плéк/а/н/ець*;

3. В одному слові цей суфікс наголошений *-н/ець*: *по/сл/а/н/ець*.

У 21 одному слові з 23 формант *-ець*₁ стоїть після наголошеного складу *-ан* *л'ан/ець*: *афр/ик/ан/ець*, *америк/ан/ець*, *венец/ан/ець*, *домінік/ан/ець*, *інді/ан/ець*.

2. У двох словах він стоїть через склад після наголошеного *У'ан/ець/*: *утр/ім/ан/ець*, *плéск/ан/ець*.

Після суфікса *-ен* формант *-ець*₁ займає три наголосові позиції:

1. Стоїть після наголошеного складу *У'ен/ець/* – 23 одиниці: *ви/родж/ен/ець*, *на/родж/ен/ець*, *о/сел/ен/ець*;

2. Через склад після наголошеного *У'У'ен/ець/* – 13 слів: *біж/ен/ець*, *любл/ен/ець*, *пéра/ен/ець*, *пере/міш/ен/ець*, *у/рóдж/ен/ець*.

3. Через склад після наголошеного *У'У'ен/ець/* – 1 слово: *ві/вед/ен/ець*.

Суфікс *-ець*₁ після *-л* має такі акцентні властивості:

1. *-ець*₁ стоїть після наголошеного складу *У'л/ець/* – 11 слів: *бу/вá/л/ець*, *вмі/л/ець*, *да/вá/л/ець*, *за/розум/л/ець*, *стражд/а/л/ець*;

2. Сам перебуває під наголосом *У'л/ець/* – 4 одиниці: *жи/л/ець*, *по/жи/л/ець*, *спів/жи/л/ець*, *тяг/л/ець*.

У багатьох словах, де *-ець*₁ додається до *-ив*, *-ин*, *-іан*, *-ін*, *-ан/ян*, *-им*, *-ом*, *-ем*, *-т*, реалізується одна і та сама наголосова позиція, коли наголошено попередню морфему (за умови, що в ній є вокальне ядро):

-ин/-ець – 19 слів: *верх/ов/ін/ець*, *кабард/ін/ець*, *куб/ін/ець*, *сестр/ін/ець*, *чуж/ін/ець*;

-ив/-ець – 9 слів: *влас/т/ів/ець*, *не/чис/т/ів/ець*, *парш/ів/ець*, *ревн/ів/ець*, *юрод/ів/ець*;

-іан/-ець – 7 слів: *кант/іан/ець*, *маньтуд/іан/ець*, *нєо/кант/іан/ець*, *термідор/іан/ець*;

-ін/-ець – 4 слова: *сестр/іан/ець*, *слов/ін/ець*, *плавл/ін/ець*, *якоб/ін/ець*;

-ан/ян/-ець – 3 слова: *не/слух/н/ян/ець*, *рад/ян/ець*, *трої/ан/ець*;

-им/-ець – 3 слова: *люб/ім/ець*, *по/брат/ім/ець*, *род/ім/ець*;

-ом/-ець – 3 слова: *зна/ї/ом/ець*, *не/зна/ї/ом/ець*, *нов/о/зна/ї/ом/ець*;

-ем/-ець – 2 слова: *с/пад/к/о/ем/ець*, *спів/спад/к/о/ем/ець*.

У тих випадках, коли попередня морфема консонантна, наголос падає на склад кореня:

-т/-ець – 2 слова: *за/взя/т/ець*, *стар/о/жі/т/ець*.

Матеріал дослідження показує, що найпродуктивнішою акцентною ознакою суфікса -ець на позначення істоти є його позиція після наголошеного складу. За кількістю реалізацій вона найчастотніша в тих випадках, коли -ець стоїть відразу після кореня, який закінчує приголосний, а також після морфем, що реалізуються самим лише приголосним (-н-, -в-, -л-, -т-) чи мають у своєму складі наголошене вокальне ядро (-ав-, -ан/ян-, -ов/ів-, -ен-, -ин-, -ив-, -ін-, -ом-, -ем-). При цьому похідні з -ець переважно зберігають наголос твірного слова: *знайомий* – *знайомець*, *буваллий* – *бувалець* або притягують його до себе, ближче до кінця слова: *обраний* – *обранець*. У більш ніж 6 разів менше слів, де суфікс -ець є наголошеним. Здебільшого ця позиція реалізована у тих випадках, коли слова з ним утворюються від усечених дієслівних основ. Причому наголос у них часто припадає саме на усечену частину: *боротися* – *борець*, *купити* – *купець*, *видавати* – *видавець*.

Значно рідше реалізовано позицію -ець₁ через склад після наголошеного, в поодиноких складних (*песіголовець*) або запозичених словах на зразок *зітлєрєвець* спостерігаємо позицію -ець₁ через два склади після наголошеного.

У науковій літературі поширена думка про те, що -ов/-ець-, -ів/-ець-, -ан/-ець-, -ан/-ець- та інші подібні можна розглядати як функціонально єдиний формат, пор.: *фах* – *фаховець*, *Америка* – *американець*.

Аналіз наголосових ознак суфікса -ець₁ свідчить на користь такої класифікації і дозволяє висловити припущення про те, що кінцеві суфікси іменників здатні здебільшого притягувати наголос до того елемента, що разом із ним можуть становити функціональну єдність – певний суфіксальний комплекс або бути суфіксальним оформленням твірної основи, що сама є похідною.

Зазначимо, що різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики аналізованих суфіксів. Порівняємо для прикладу слова з складовою довжиною від 2 до 7 для суфікса -ець, що мають схеми наголосу *ї/ець*: *дум/ець*, *свавіл/ець*, *пере/люб/ець*, *нєандертал/ець*, *вегетаріан/ець*, *золот/о/промисл/ів/ець*.

Наголосові характеристики кінцевих суфіксів не залежать від того, до якого різновиду слів належить похідне *ї/ець* – до простих чи кількакоренових складних: *дум/ець*, *нєн/ець*, *нім/ець*, *урал/ець*, *вегетаріан/ець*, *земл/ів/прохód/ець*, *змє/бór/ець*, *природ/о/охорón/ець*, *сиз/о/крііл/ець*, *чорн/о/голów/ець*, *чуд/о/твóр/ець*.

Омонічному форманту -ець₂ на позначення предметів властиві такі акцентні позиції:

1. Після наголошеного складу або після кореня слідує *и/ець* (36 одиниць): *з/гáр/ець*, *мáр/ець*, *сáп/ян/ець*, *пáл/ець*, *чєрвін/ець*.

2. Є наголошеним *и/ець* (29 слів): *вугл/і/ець*, *млин/і/ець*, *спів/і/ець*, *холод/і/ець*, *чип/і/ець*.

3. Розташований через склад після наголошеного *ї/у/ець* (6 слів): *капар/и/ець*, *капор/и/ець*, *крéдєн/и/ець*, *мáргáн/и/ець*, *прáб/син/и/ець*, *тсá/зів/и/ець*.

Невелику кількість становлять іменники з суфіксами **-ець₂** після морфем **-н, -ян, -ин, -ен, -ун, -ів, -в**. З дев'яти одиниць на позначення предметів суфікс **-ець₂** після **-н-** має такі акцентні ознаки:

1. Стоїть після наголошеного складу **у'ець** (2 слова): *глянець, сланець*.
2. Розташований через склад після наголошеного **у'и** нець (7 слів): *ва́н/я/н/е́ць, карб/о́ва/н/е́ць, ля́п/а/н/е́ць, ре́п/а/н/е́ць, ру́б/а/н/е́ць, сі́п/а/н/е́ць, шльо́п/а/н/е́ць*.

Суфікс **-ець₂** після **-ин-** та **-ян-** займає у словах позицію після наголошеного складу:

- ин/ець – 4 слова: *гос́т/и́н/е́ць, зві́р/и́н/е́ць, кос/и́н/е́ць, свин/и́н/е́ць*;
- ян/ець – 1 слово: *баѓр/я́н/е́ць*, а після **-ен, -ун, -ел, -в, -ів** сам перебуває під наголосом **уе́ць**;
- ен/ець – 2 слова: *ріш/е́н/е́ць*;
- ун/ець – 1 слово: *спі́п/у́н/е́ць*;
- ел/ець – 1 слово: *мусе́л/е́ць*;
- в/ець – 1 слово: *по́ста/в/е́ць*;
- ів/ець – 1 слово: *пла́ст/ів/е́ць*.

Незначну кількість слів становлять іменники з омонімічними формантами **-ець₃** та **-ець₄**, що позначають назви тварин та рослин. Для них характерні дві наголосові ознаки:

- ець₃ (на позначення тварин): стоїть після наголошеного складу **и'ець** / – 4 слова: *а́гн/е́ць, кі́б/е́ць, ру́б/е́ць, се́лéd/е́ць*; є наголошеним (4 одиниці): *но́р/е́ць, ну́р/е́ць, сс/а/в/е́ць, ял/е́ць*. З 13 одиниць з суфіксом **-ець₄** на позначення рослин у 10 словах він займає іншу акцентну позицію **и'ець/**: *ко́зел/е́ць, мо́к/р/е́ць, че́бр/е́ць*.

У 2 словах формант **-и'ець₄** стоїть через склад після наголошеного **и'уе́ць**: *са́дж/а/н/е́ць, сі́я/н/е́ць*.

Іменники з **-ець₅** позначають дію або стан і мають дві найхарактерніші для цього суфікса позиції, коли суфікс стоїть після наголошеного складу **и'уе́ць/** – 2 слова: *рум'я́н/е́ць, та́н/е́ць*; є наголошеним **и'уе́ць/**: *ки́н/е́ць, не́т/е́ць, те́рп/е́ць, те́рп/е́ць*.

У 202 іменниках з емоційно-експресивним значенням зустрічається суфікс **-ець₆**, для якого характерні такі наголосові позиції:

1. Він є наголошеним **и'уе́ць** – 168 одиниць: *бреху́н/е́ць, верту́н/е́ць, голуб/и́/е́ць, зуб/и́/е́ць, капта́н/е́ць, ку́рін/е́ць, льо́н/е́ць, хлі́б/е́ць*;
2. Стоїть після наголошеного складу **и'уе́ць** – 331 слово: *ласка́в/е́ць, ка́піта́л/е́ць, кра́н/е́ць, обі́д/е́ць, ті́п/е́ць*;
3. Через склад після наголошеного складу **и'уе́ць** – 3 слова: *па́к/и́л/е́ць, ха́ра́ктер/е́ць*.

Отже, як і в суфіксах **-ок** на позначення демінутивності **/-ок₇/**, у морфемі **-ець** переважає позиція перебування під наголосом.

Цією ознакою вони обидва відрізняються від **-ик₂** зі зменшувально-пестливим значенням, у якого переважає позиція після наголошеного складу.

Наголошений **-ець** здебільшого трапляється у префіксальних іменниках, що перебирають наголос твірного слова на суфіксальну частину.

Префіксальні демінутиви утворення зберігають наголос твірного слова: *ви́ступ – ви́ступець*. З цього погляду цей суфікс відрізняється від слів з суфіксами **-ець₁** (на позначення істот) та **-ець₂** (у назвах предметів), у яких

наголошеною є позиція після наголошеного складу. Єдиний випадок паралельного наголошування слова з суфіксом *-ець* (*чѣрвѣць*) свідчить про те, що для більшості слів із цим формантом характерний у літературній мові вирівняний наголос.

Зведена таблиця акцентних позицій суфікса *-ець*¹

Суфікс Позиція	їець	іець	їіець	їііець
-ець	316	63	17	1
-в/ець	66	11	0	0
-ов/ець	33	3	4	0
-ів/ець	10	3	25	1
-ав/яв/ець	3	0	2	0
-н/ець	22	1	18	0
-ан/ець	21	0	2	0
-ен/ець	23	0	13	1
-л/ець	11	4	0	0
-ин/ець	19	0	0	0
-ив/ець	9	0	0	0
-ан/ець	7	0	0	0
-ін/ець	4	0	0	0
-им/ець	3	0	0	0
-ом/ець	3	0	0	0
-ем/ець	2	0	0	0
-т/ець	2	2	0	0
Всього	554	87	81	3

¹Garde Paule. L'accent. Presses universitaires de France. – Paris. – 1968; ²Клименко Н.Ф. Акцентуаційні властивості прикметникових суфіксів у сучасній українській мові // Структурна і математична лінгвістика. – К., 1976. – Вип. 4; ³Клименко Н.Ф. Акцентуаційні характеристики власне прикметникових суфіксів // Морфемна структура слова. – К., 1979. – С. 137.

Стилістика. Соціолінгвістика

Світлана Лозниця,
Київський університет

Статистичне моделювання ідіостилію поета

Методи статистичного та алгоритмічного моделювання широко застосовуються в різноманітних лінгвістичних дослідженнях. Статистичне моделювання текстів, великих за розміром або таких, що складають велику сукупність, зумовлене необхідністю глибше пізнати закономірності функціонування мовних одиниць. Статистичні словники у свій спосіб подають функціональний зріз лексики. Методи статистики довели свою спроможність і в семантичних дослідженнях, вони дозволяють виявити деякі істотні риси структурних взаємозв'язків мовних значень. Доцільність і результативність застосування методів статистики, зокрема, частотних словників як конкретного результату статистичного обстеження тексту, довели праці В.А.Московича, Ю.М.Караулова, Ю.Д.Апресяна, Р.М.Фрумкіної, вітчизняних мовознавців В.С.Перебийніс, М.П.Муравицької, Н.П.Дарчук, В.М.Русанівського та багатьох інших. Широке застосування знаходить статистика і при дослідженні різних стилів – як функціональних так й індивідуаль-

них. Статистичний метод дає змогу скласти "повну кількісну характеристику тексту в цілому, що має важливе значення само по собі, а також важливе значення для пізнання внутрішньої структури мовного стилю"¹.

Можливість використання статистичних методів у стилістиці ґрунтується на тому, що будь-який матеріал "мовлення (тобто текст) є результатом добору певних одиниць із загальнонародної мови. Добір цей залежить не лише від теми висловлювання, але й від форми її викладення (поетичний чи драматичний твір, художня чи наукова проза і т.д.), від законів і канонів стилю чи жанру, від особистих уподобань автора і від законів, за якими будується мовлення, та законів мови"².

Описи ідіостилів як малих мовних систем, що відображають через лінгвістичну специфіку також і когнітивний та естетичний контекст авторських уподобань, дають можливість пізнати реальне життя мови. Ідіостили у цьому відношенні є цікавим і малодослідженим матеріалом, хоча ще представники Празького лінгвістичного гуртка на початку нашого століття зазначали важливість і необхідність такої роботи. "Мовою в мові" називали вони поетичну мову, виокремлюючи її як творче, мистецьке використання і розбудову мовної системи. Для української мови поетична мова є своєрідним генератором, що стимулював український мовний прогрес і справляє значний вплив на формування сучасної української мови. На добір автором певних лексичних одиниць впливають як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні чинники. Дослідник стилю має простежити всі особливості авторського добору, рухаючись у протилежному – порівняно з автором – напрямку: від тексту до правил його побудови, від потоку слів – до закономірностей їх добору. Статистичні характеристики одиниць підрахунку в ЧС є надійним критерієм для того, аби робити висновки про особливості стилю кожного письменника чи поета, про різницю в психології творчості. Завдання дослідника – зробити підсвідомий процес мовної творчості явним, "встановити ті числові характеристики, що властиві стилю саме цього автора"³.

Стилерозрізняваних параметрів може бути доволі багато. У колективній монографії "Статистичні параметри стилів" досліджено частоти 74-ох різних явищ на всіх рівнях мовної структури – на фонологічному, синтаксичному, лексичному та інших. Визначивши й дослідивши в мовному масиві автора загальнономовне та індивідуальне, дослідник матиме змогу робити певні висновки про його творчу манеру, мовний стиль, з'ясувати, які статистичні параметри його визначають, показові для його ідіостилу і спираючись на які його можна змодельовати.

У зазначеній вище монографії автори стверджують, що фонологічний рівень для поетичного стилю має велике значення, бо добір лексичних одиниць у ньому підпорядковується правилам ритму й ритму. Проте залишати поза увагою лексичний рівень ніяк не можна, бо він великою мірою визначає тип мислення поета. Об'єктом нашого дослідження стала саме лексика і, зокрема, іменники, представлені у частотному словнику поетичної мови І. Драча. На основі кількох його збірок різних років було сформовано вибірку довжиною 20 тисяч слів-форм і автоматично укладено ЧС з обрахуванням абсолютної та відносної частоти, міри її коливання для лексем та інших статистичних показників. На базі статистичної вибірки було укладено три списки – алфавітно-частотний список лексем і слів-форм, ранговий список лексем і слів-форм та список слів з частотою 1. На базі останніх двох були виділені всі іменники в початковій формі.

Члени Празького лінгвістичного гуртка у своїх тезах⁴ і Я. Мукаржовський у статті "Литературный язык и поэтический язык"⁵ зазначали, що для поетичної мови велике значення має периферійна лексика, тобто слова рідковживані, са-

ме через свою експресивність – значеннєву й формальну. Слова рідко вживаються з комплексу причин:

- унікальна форма (суфікси, префікси, модель);
- діалектне, розмовне, спеціальне
- неологізм;
- історизм;
- авторське слово.

За спостереженнями багатьох дослідників, це підтверджується й нашим експериментом, таких слів найбільше серед "одиначок". Проте не всі дослідники художньої мови згодні з думкою про надзвичайну поетичну значимість стилістично маркованої лексики. У колективній монографії "Частотні словники та їх використання"⁶ знаходимо: "...дослідники здебільшого приділяють увагу стилістично забарвленій лексиці – діалектизмам, просторічними словам тощо – і обмежуються загальними зауваженнями відносно нейтральної лексики, хоча перша група слів становить малу частку порівняно з нейтральною лексикою"⁷. Важко з цим не погодитись – справді, стилістичну роль може виконувати будь-яке слово, вжите внаслідок свідомого стилістичного добору, а не лише ті, які за своєю природою емоційно чи експресивно забарвлені. Тому в полі зору дослідника поетичної мови, ідіостилю поета, має бути як маркована, так і стилістично забарвлена лексика. Повна ж інвентаризація всього словникового складу твору, співвідношення різних лексичних груп, стилістичних шарів та ін. може бути здійснена тільки на основі ЧС⁸.

Дослідивши співвіднесеність певних частин мови, різних лексичних груп, стилістичних шарів можна виявити деякі риси творчої манери автора. У проведеному нами дослідженні в ранговому списку й списку слів з частотою 1 були виділені всі іменники в називному відмінку однини (словоформи до уваги не бралися, бо граматична омонімія не дає змоги твердити про достовірність отриманих даних). В отриманому таким чином ранговому списку іменників була здійснена спроба виділити лексико-семантичні групи. Ця загальна назва охоплює будь-яку з лексичних груп, що утворюються на лексико-семантичному рівні, тобто на основі семантичного зв'язку слів. Існує два способи, за якими можна виділити лексико-семантичні групи:

1) синтетичний підхід, коли утворення групи починається від елемента (від часткового до загального);

2) аналітичний підхід – від універсальної множини до підмножин, на основі системи диференційних ознак, які відрізняються одна від одної різною мірою узагальнення.

Певна сукупність диференційних семантичних ознак властива певній множині слів, які на цій основі поєднуються в лексико-семантичну групу. Саме аналітичний метод і було використано при виділенні лексико-семантичних груп. Скориставшись принципом дихотомічних опозицій, за яким кожна ознака представлена бінарною опозицією, у якій один член характеризується наявністю, а інший відсутністю ознаки, а кожне слово має свій набір диференційних семантичних ознак – сем. Виділені семантичні ознаки є нерівнозначними, тому встановлюється ієрархія в системі ознак, яку можна передати через дихотомічне дерево (розширивши запропоноване Юханом Тулдавою⁹), а кожну лексико-семантичну групу подати у вигляді семантичного поля, в центрі якого буде сильно семантичне ядро, що містить слово або слова, у яких зазначена лексико-семантична ознака виражена найсильніше, довкола якого на більший чи менший відстані розташу-

ються інші члени. Проблема побудови семантичного поля стали темою досліджень Р.М.Фрумкіної¹⁰, В.А.Московича¹¹, О.О.Ховалкиної¹².

У побудові семантичного поля в межах лексико-семантичної групи знову допоможуть статистичні методи. Як вірно зазначає В.А.Москович: "...чисто семантична класифікація слів (на позначення кольорів) за обсягом їх значень виявляється хоча й вірним, проте доволі грубим наближенням до дійсної системи семантичного поля. Стратифікація семантичного поля за частотністю та активністю слів гарантує від подібних помилок"¹³. Можна сказати, що це твердження так само вірне й для інших лексико-семантичних груп – як прикметників, так й інших частин мови.

Між частотою (кількісною характеристикою слова) та активністю (якісною характеристикою слова) наявна тенденція до прямо пропорційної залежності. Активність має неабияке значення для побудови семантичного поля, адже чим слово активніше, тим різноманітніші й міцніші його зв'язки у системі слів. Виділяють чотири аспекти активності слова:

- полісемія;
- здатність до афіксального словотворення;
- здатність до словоскладання;
- здатність входити до складу фразеологізмів.

Кожен аспект активності вивчається з кількісної сторони, причому дані беруться з тлумачних словників.

Скориставшись формулою, що передає залежність між частотою і яким-небудь окремим аспектом активності $s/f \approx \text{const}$, де s – кількість значень, а f – частотність, і зваживши на висновок досліджень згаданого автора про те, що залежність між сукупністю аспектів активності слів і їх частотністю набагато вища, ніж між частотністю та окремим аспектом активності слів, ми зможемо з певною мірою точності представити одиниці лексико-семантичної групи, встановивши їхню ієрархію у вигляді семантичного поля, припустивши, що "... слова, з широкими значеннями, що домінують у тексті, складають каркас, навколо якого організовується решта лексики"¹⁴. Під такими, що домінують, маються на увазі найчастотніші слова, котрі покривають найбільший обсяг тексту. Окрім того встановити зв'язки між одиницями семантичного поля можна на основі аналізу дистрибуцій, коли зв'язок між двома словами встановлюється через третє, з яким обидва можуть сполучатися в тексті: наприклад, два іменники однієї лексико-семантичної групи зустрічаються дуже часто у зв'язку з одним і тим самим прикметником, між ними має існувати певний семантичний зв'язок.

Не зупиняючись детально на процедурі обрахування всіх статистичних показників, необхідних для встановлення цих зв'язків, зазначимо лише, що врешті-решт ми отримаємо коефіцієнт кореляції для кожної пари досліджуваних лексем – у нашому випадку іменників – ми зможемо показати ці зв'язки схематично, зважаючи на те, що високий коефіцієнт кореляції передає сильний семантичний зв'язок, низький – недостатньо сильний. На основі отриманих коефіцієнтів будується схема зв'язків між іменниками. При цьому приймається певна градація сили зв'язку та її позначення:

- 12-25 % – слабкий зв'язок
- 25-35 % – середній зв'язок
- 35-45 % – сильний зв'язок
- 45 % – дуже сильний зв'язок

Повертаючись до дихотомічного дерева бінарних опозицій, зазначимо, що найбільші кількісно лексико-семантичні групи, а отже, семантичне ядро

мови слід розмістити на верхніх рівнях, а периферійні лексико-семантичні групи, репрезентовані кількісно значно менше, відсунути на нижчі рівні. Поступово просуваючись униз до менш наповнених груп, можемо дійти й до таких, які в досліджуваного автора не репрезентовані взагалі. У лексиконі Івана Драча такою групою виявилася група *конкретне – живе – не особа – не свійська тварина – не птах – не комаха – риба*.

Серед деяких результатів дослідження можна зазначити, що в ЧС Драча, а отже, і в його поетичних творах лексика конкретна переважає над абстрактною, що певним чином може характеризувати тип творчого мислення поета – попри те, що серед його творів велика кількість поезій медитативного, філософського характеру, у яких автор розмірковує над сенсом буття, природою почуттів, оспівує зв'язок людини із Всесвітом, але робить це через прості, звичайні речі, подекуди буденні. Йому притаманна матеріалізація абстрактних морально-поетичних категорій. Показове й те, що серед найбільш репрезентованих груп – імена осіб, тобто власні назви людей – імена, прізвища, прізвиська; назви одягу та його частин, назви будівель і споруд та їх частин, назви знарядь праці, власні назви населених пунктів та географічних об'єктів. Ці та інші результати дослідження ще потребують додаткової обробки й осмислення.

¹Статистичні параметри стилів. – К., 1967. – С. 21; ²Там само. – С. 23; ³Там само. – С. 25; ⁴Тезиси Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 17-40; ⁵Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык Там же. – С. 406-431; ⁶Перебийніс В.С., Муравицька М.П., Дарчук Н.П. Частотні словники та їх використання. – К., 1985; Там само. – С. 160; ⁷Там само. – С. 128; ⁸Тулдава Юхан. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. – Таллин, 1987; ⁹Фрумкина Р.М., Михеев А.В., Мостовая А.Д., Рюмина Н.А. Семантика и категоризация. – М., 1991; ¹⁰Москович В.А. Статистика и семантика. – М., 1969; ¹¹Ховалкина А.А. Лексическое выражение степени величины признака в современном русском языке. – Симферополь, 1995; ¹²Москович В.А. Статистика и семантика. – М., 1969. – С. 50-51; ¹³Там само. – С. 59.

**Валерій Чемес,
Київський університет**

Про одну показову кореляцію суб'єктивного й об'єктивного в соціолінгвістичному дослідженні

Протягом 1995-1997 рр. у межах комплексного дослідження проблем, пов'язаних із соціолінгвістичним моделюванням мовного буття різних соціальних стратів українського суспільства, здійснено 3 серії (порічно) анкетувань пілотного характеру, зокрема і у студентському середовищі.

Референтною групою було визначено студентів І курсу філологічного факультету спеціальності "українська мова і література" Київського університету імені Тараса Шевченка, які щойно приступили до навчання у цій освітній установі (вересень відповідного року).

Умови й особливості проведеного анкетування: місце – навчальна студентська аудиторія; засіб – комплексна – багаторівнева анкета з "в'язом" пропонує відповіді для вибору серед них адекватних, чому передують заповнення власне соціологічного модуля (дані про особу анкетованого); характер анкети – анонімна; час – необмежений; спосіб обробки і презентації даних анкетування – статистичний із побудовою графіків.

Кількісна характеристика груп: група 1995 р. (далі 1995) – 72 особи, 1996 – 75 осіб, 1997 – 51 особа.

Анкета містила близько 50 питань різноманітного характеру, співвідносних із серією відповідних соціолінгвістичних гіпотез, закладених при її укладанні. Далі йтиметься лише про 2 питання-модулі, результати опрацювання яких анкетованими слід вважати досить симптоматичним, а саме:

• Оцініть загальний ступінь свого володіння українською мовою балом від 10 (найвищий) до 1 (найнижчий):

• Вкажіть номери слів, написаних із помилками, а також взагалі відсутніх в українській мові слів: *дисплей, пріоритет, обмеженість, статтей, даний, учбовий, тисточки, поробка, близькість*.

Відтак, на короткому списку слів, запропонованих для оцінки на предмет їх мовної коректності, видається можливим перевірити ступінь компетентності анкетованих щодо кількох показових сфер ненормативності сучасного українського мовлення, а саме:

1) ненормативність *и/і* у словах іншомовного походження (*дисплей, пріоритет*);

2) гіперкоректні написання *-нн-*, *-тт-* у дієприкметниках, іменниках, також і похідних (*даний, статей, обмеженість*);

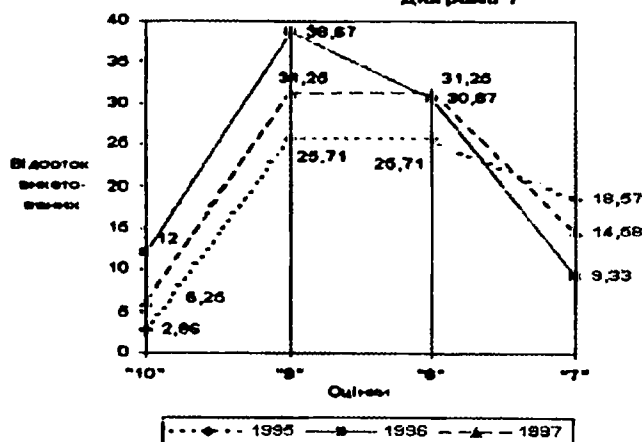
3) неототоження *-зж-* як дзвінкого корелята суфікса *-ськ-* (*близькість*),

4) ненормативна морфологізація іменника середнього роду у формі наз. відм. множини (*тисточки*);

5) уживання кальок із російської мови (*поробка, учбовий*)¹.

Робоча гіпотеза: існує певна кореляція між суб'єктивною оцінкою рівня володіння мовою (зокрема, орфографічними навичками) анкетованими особами і реальним, статистично верифікованим, станом речей.

Діаграма 1

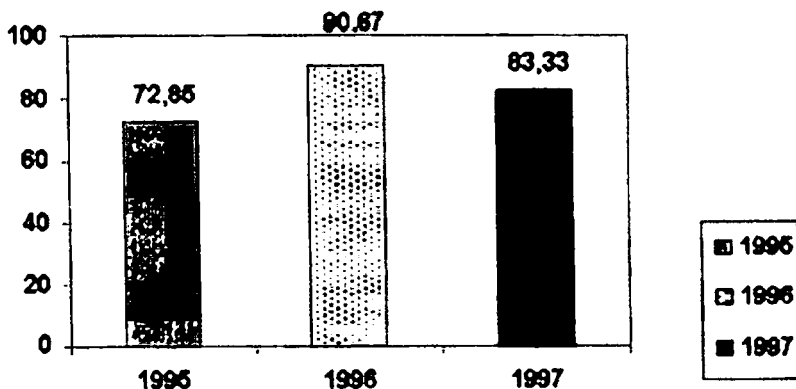
Обговорення результатів анкетування:

Самооцінка анкетованими рівня володіння українською мовою. В усіх трьох референтних групах діапазон вибраних студентами оцінок обме-

жується показниками від 10 (максимум) до 4 (мінімум), причому бали 4, 5, 6 покривають лише від 27 до 9% відповідей у вказаних групах. Відтак, відібравши для міжгрупового зіставлення процентне вираження лише перших чотирьох найвищих балів, одержуємо показові піки ступеня "автоляльності" анкетованих. Відображення на діаграмі (див. діаграму 1) лише перших чотирьох найвищих балів (10, 9, 8, 7) не шкодить графічній "фіксації" певної закономірності, а лише увиразнює її графічне представлення.

Як видно з діаграми 1, найвищий ступінь самооцінки характеризує студентів групи 1996 р., далі йде група 1997 р., а останньою – група 1995 р. Представлене на діаграмі 2 сумарне відсоткове вираження кількості анкетованих, що оцінили себе балами від 10 до 7, показово доповнює дані відповідних кривих на діаграмі 1. Відтак у самооцінках грамотності референтні групи за свідчили статистично прийнятну міжгрупову різницю даних (у межах 10-20%).

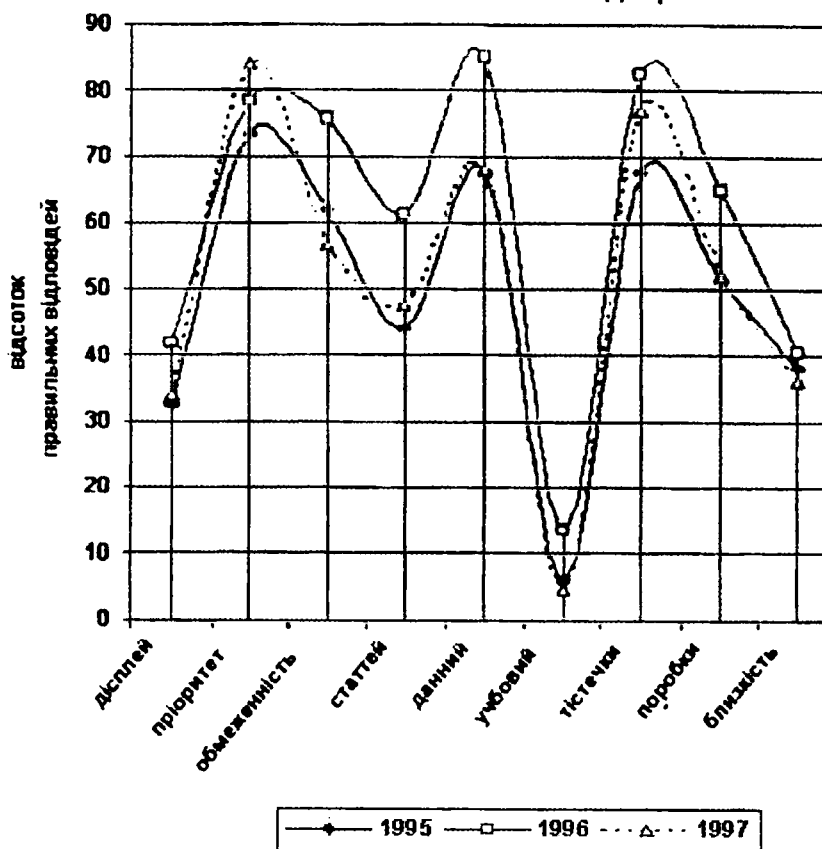
Діаграма 2 [10+9+8+7 (у%)]

2. Результати ідентифікації ненормативних слів української мови із запропонованого мікросписку, крім певного ізоморфізму співвідносно до ступенів "розпізнаваності" правописної коректності/ некоректності кожного з цих слів (від *тістечки* – максимум до *учбовий* – мінімум), виявили також показову кореляцію між оцінкою рівня володіння мовою і загальною "успішністю" у виконанні завдання на "розпізнання" коректності поданих для аналізу слів (див. діаграму 3). Справді, в аспекті 2 (діаграма 3) групи за результативністю виявлення ненормативних записів розташувалися в такій самій послідовності, як і за результатами самооцінок – аспект 1 (діаграми 1,2), а саме: 1) 1996, 2) 1997, 3) 1995.

Засвідчена безперечна кореляція свідчить про припустимість, можливість і перспективність подібних аналізів і зіставлень, звичайно ж вона потребує екстраполяційної перевірки за змінених якісних і кількісних ознак відповідних соціолінгвістичних перемінних.

Діаграма 3

¹Див. про ці та інші явища, пов'язані з проблемою нормативності, у автора: Явища мовної гіперкорекції в українському офіційно-діловому мовленні як психолінгвістичний і соціолінгвістичний феномен та проблема їх "діагностування" // Лінгводидактика слов'янських мов як феномен культури: Темат. зб. наук. праць. — К., 1993. — С. 17-21; Відхилення від літературно-нормативного коду як соціолінгвістичний і власне лінгвістичний об'єкти // Українське мовознавство. — К., 1993. — Вип. 20. — С. 11-20; Про нормативність наукового писемного мовлення мовознавців центрального і південно-східного регіонів України (порівняльна лінгвостатистична характеристика) // Вісн. Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. — К., 1994. — Вип. 2. — С. 189-197; Фонетико-орфографічна нормативність тексту // Українська філологія: Досягнення, перспективи: До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті. — Львів, 1995. — С. 175-179.

ЗМІСТ

До 75-річчя Н. І. Тоцької та І. К. Кучеренка

Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови.....	3
Скалозуб Л. Дудник З. Внесок професора Ніни Іванівни Тоцької в експериментальні дослідження фонетики українського мовлення.....	9
Шуть Л. До питання про відношення понять "словосполучення" і "фразеологічне сполучення".....	13

Лексика. Фразеологія. Семантика

Дарчук Н. Лексико-граматична омонімія в українській та російській мовах.....	17
Клименко Н. Неологізми та okazіоналізми в сучасному українському науково-технічному стилі.....	21
Середницька А. Методи деографічної систематизації дієслівної лексики.....	25
Насенко Г. Теоретичні аспекти історичного термінознавства.....	30
Руденко С. Деякі лексико-семантичні особливості термінології громадського харчування (на матеріалі терміносистеми "Змішані напої").....	32
Гапченко О. Культурологічний аспект семантики номінативних одиниць.....	38
Венжинович Н. Лексика ткацтва в народних повір'ях та прикметах.....	43
Кравчук А. Вплив просторової семантики топонімів на формування фразеологічного значення (на матеріалі українських та польських фразеологізмів із компонентом-опонімом.....	47
Тайєбізаде М. Українсько-перські мови та пареміологічні аналогії.....	51

Морфеміка. Словотвір. Морфологія.

Зубань О. Морфеміка як рівень мовної стратифікації та як предмет вивчення у системі мовознавчих дисциплін.....	54
Карпіловська Є. Інваріантність/варіантність як системотвірний параметр (на прикладі суфіксальної підсистеми сучасної української мови).....	60
Кислюк Л. Словотвірний потенціал інтернаціоналізмів англійського походження.....	65
Алексієнко Л. Дієприкметник в українській науково-технічній термінології.....	69
Козленко І. Аналітичні форми майбутнього часу в українській мові.....	72
Лук'янчук С. Комп'ютерна модель парадигматичних класів дієслів.....	82
Оголенко М. Система дієвідмінювання у польській говірці. Красилівська Слобідка Хмельницької області.....	86
Стрельчук Г. Риси просторової варіативності української мови в пам'ятках XVII – XVIII ст.	89

Синтаксис

Ніка О. Про терміни "просте ускладнене речення", "напівпредикативність".....	94
Арібжанова І. Семантико-синтаксична характеристика аргументів прислівникового вираження.....	97
Різник С. Синтаксичні засоби розширення інформативності простого речення.....	100

Фонетика

Плюш Н. Проблеми теоретичної інтерпретації просодичних характеристик слова.....	103
Бобкова Т. Артикуляційне вираження диференційних ознак у приголосних компонентах складів українського мовлення (за схемами КР-фільму).....	108
Бас-Кононенко О. Домінанта вокалічності в артикуляторній динаміці українського складотворення.....	112
Товкайло Т. Залежність наголосових характеристик іменникових суфіксів від морфемної будови слова та їхніх словотвірно-розрядних значень.....	116

Стилістика. Соціолінгвістика

Лозицка С. Статистичне моделювання ідіостилю поета.....	121
Чемес В. Про одну показову кореляцію суб'єктивного й об'єктивного в соціолінгвістичному дослідженні.....	125

Навчальне видання

Українське мовознавство

Випуск 22

Редактор О.Грицаюк

Оригинал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43, тел.(38044) 221 3222; (38044) 224 9972
факс (38044) 234 2290.

**Підписано до друку 22.05.2002. Формат 60х84/8. Вид. № 221.
Друк офсетний. Наклад 100. Умовн.друк.арк 7,0.
Зам. № 22-639.**